

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Mamarajabova Zulfiya Narbaevna

**MAXSUS PEDAGOGIKA
(Surdopedagogika)**

O'QUV QO'LLANMA

Ta'lim yo'nalishi :5111900- Defektologiya

TOSHKENT-2017

Annotatsiya

Mazkur o'quv qo'llanma 5111900 – «Defektologiy» ta'lim yo'nalishi bo'yicha Oliy ta'lim o'quv muasasasida tahsil oluvchi talabalar uchun mo'ljallangan bo'lib, «Maxsus pedagogika» fani namunaviy dasturi asosida yaratilgan. O'quv qo'llanmada surdopedagogika fanining umumiy asoslari; surdopedagogikaning rivojlanish tarixi; eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik tasnifi; kar bolalar va zaif eshituvchilar maktabi didaktikasi ;eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi; eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implantasiya ahamiyati masalalari yoritilgan. O'quv qo'llanma 8 bo'bdan iborat. O'quv qo'llanmaning barcha bo'blarida ko'tarilgan masalalar eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning nutqiy rivojlanishidagi o'ziga xos xususiyatlar hisobga olgan holda korreksion yo'nalishda tashkil etilishi yoritilgan. Qo'llanma maxsus pedagogika sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarida qo'shimcha manba sifatida foydalanilishi mumkin.

Taqrizchilar:

Pedagogika fanlari nomzodi, professor M.Yu.Ayupova

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.A.Nazarova

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent M.P. Xamidova

Аннотация

Учебное пособие разработано на основе типовой программы по дисциплине «Специальная педагогика» для студентов бакалавриата дефектологических факультетов высших педагогических учебных заведений, обучающихся по направлению - 5111900 - «Дефектология»

В данном учебном пособии рассмотрены: общие вопросы сурдопедагогике; психо-педагогическая характеристика детей с нарушениями слуха; дидактика школ глухих и слабослыщащих детей; содержание обучения детей с недостатками слуха и интеллекта; теория и практика воспитания детей с недостатками слуха, роль и место кохлеарной имплантации в системе образования детей с нарушениями слуха. Учебное пособие состоит из восьми разделов. Вопросы и проблемы, анализированные в разделах пособия раскрыты с учётом особенностей развития детей с нарушениями слуха в коррекционной направленности. Учебное пособие может быть использовано в качестве дополнительного источника в процессе исследовательской работы по вопросам специальной педагогике.

Рецензенты:

Кандидат педагогических наук, профессор М.Ю.Аюпова

Кандидат педагогических наук, доцент Д.А.Назарова

Кандидат педагогических наук, доцент М.П. Хамидова

Annotation

The tutorial is designed on the basis of a typical program on discipline "Special pedagogy" for undergraduate students defectological faculties of higher educational institutions enrolled in the direction - 5111900 - "Defectology" in this tutorial are considered: general questions on areas; psycho-pedagogical characteristics of children with hearing impairments; didactics deaf schools and hearing-impaired children; the content of teaching children with impaired hearing and intelligence; Theory and practice of education of children with impaired hearing, the role and place of cochlear implantantsii in the education of children with hearing impairments. The manual consists of six sections. Questions and problems were analyzed sections revealed benefits taking into account the peculiarities of development of children with hearing impaired children in the correctional direction. The manual can be used as a source in the Additional research on special education.

Reviewer:

Ph.D., associate professor of M.Yu.Ayupova

Ph.D., associate professor of D.A.Nazarova

Ph.D., associate professor of M.P. Xamidova

So‘z boshi

I.bob Surdopedagogikaning umumiy asoslari

- 1.1.Surdopedagogikaning mavzu bahsi, vazifalari va metodlari
- 1.2.Surdopedagogikaning tadqiqot metodlari
- 1.3.Surdopedagogning shaxsiy va kasbiy sifatleri

II. bob Surdopedagogikaning rivojlanish tarixi

- 2.1.Chet el surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari
- 2.2. Rossiya surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari
- 2.3.O‘zbekistonda surdopedagogik nazariya va amaliyotning taraqqiy etishi

III. bob Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning psixologogik-pedagogik tasnifi

- 3.1. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlari
- 3.2. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning tasnifi

IV. Bob.Kar bolalar maktabi didaktikasi

- 4.1.Kar bolalar maktabida ta’lim mazmuni
- 4.2. Kar bolalar maktabida didaktik tamoyillarning amalga oshirilishi
- 4.3. Kar bolalar maktablarida fan asoslariga o‘qitish metodlari
- 4.4. Kar bolalar maktabida o‘quv faoliyatini tashkil etish shakllari

V.Bob.Zaif eshituvchi bolalar maktabi didaktikasi

- 5.1. Zaif eshituvchi bolalarni o‘qitish mazmun
- 5.2.Zaif eshituvchi bolalar maxsus ta’limi metod va vositalari tizimining umumiy tavsifi
- 5.3.Zaif eshituvchi bolalar maktabida o‘quv jarayonini tashkil etish shakllari
- 5.4. Zaif eshituvchi bolalar maktabida tilga o‘qitish tizimi

VI.Bob. Maxsus ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi

- 6.1. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va rivojlanish bosqichlari
- 6.2. Maxsus ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ilg‘or tajribalar
- 6.3.Maxsus ta’lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi

6.4.Maxsus ta'lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish

VII.Bob.Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti

7.1. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiyasi mazmuni

7.2.Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni mehnat tarbiyasi

7.3. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash metodlari

7.4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni oilada tarbiyalash

7.5.Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi

VIII bob Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implantatsiya ahamiyati

8.1 Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implant ahamiyati

8.2.Koxlear implantatsiya muammolari, rivojlanish istiqbollari

8.3. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar rehabilitatsiyasi

Оглавление

Глава I. Общие основы сурдопедагогики

- 1.1. Объект, субъект, предмет, цели и задачи сурдопедагогики
- 1.2. Методы исследования в сурдопедагогике
- 1.3. Личностные и профессионально значимые качества сурдопедагога

Глава II. История развития сурдопедагогики

- 2.1. Основные этапы развития зарубежной сурдопедагогики.
- 2.2. Развитие российской сурдопедагогики
- 2.3. Развитие теории и практики сурдопедагогики в Узбекистане

Глава III. Психологическая характеристика детей с нарушениями слуха

- 3.1. Особенности психического развития детей и подростков с нарушениями слуха
- 3.2. Классификация детей с нарушениями слуха

Глава IV. Дидактика школы глухих

- 4.1. Содержание обучения школы глухих
- 4.2. Принципы обучения основам наук в школе для глухих детей
- 4.3. Методы обучения основам наук в школе для глухих детей
- 4.4. Формы организации учебного процесса в школе для глухих детей

Глава V. Дидактика школы слабослышащих

- 5.1. Содержание обучения слабослышащих детей
- 5.2. Методы и средства обучения слабослышащих детей
- 5.3. Формы организации учебного процесса в школе для слабослышащих детей
- 5.4. Педагогическая характеристика системы обучения слабослышащих школьников языку

Глава VI. Эффективность педагогических технологий в специальном учебном процессе

- 6.1. Теоретические основы педагогических технологий и этапы

развития

6.2. Практика использования педагогических технологий в специальном учебном процессе

6.3. Эффективность педагогических технологий в специальном учебном процессе

6.4. Организация интерактивного урока в специальном учебном процессе

Глава VII. Теория и практика воспитания детей с нарушениями слуха

7.1. Содержание воспитания детей с нарушениями слуха

7.2. Трудовое воспитание детей с нарушениями слуха

7.3. Методы воспитания детей с нарушениями слуха

7.4. Особенности воспитания детей с нарушениями слуха в семье

7.5. Сотрудничество школы и семьи в воспитании детей с нарушениями слуха

Глава VIII. Кохлеарная имплантация в системе образования детей с нарушениями слуха

8.1. Роли и место кохлеарной имплантанта в системе образования детей с нарушениями слуха

8.2. Проблемы и перспективы развития кохлеарной имплантантции

8.3. Реабилитация детей с кохлеарной имплантантцией

Table of contents

Chapter I. General basics on areas

- 1.1. Subject, object, goals and objectives on areas
- 1.2. Methodology research on areas
- 1.3. Personal and Occupational significant quality of surdopedagogues

Chapter II. The history of development on areas

- 2.1. Main stages of development on areas abroad.
- 2.2. Development in Russia on areas
- 2.3. Development theory and practice on areas in Uzbekistan

Chapter III. Psycho-pedagogical characteristics of children hearing impaired

- 3.1. Features of mental development of children and adolescents with hearing impairments
- 3.2. Classification of children with hearing impairments

Chapter IV. School Didactics for deaf

- 4.1. The content of the education of deaf school
- 4.2. Principles of learning the basics of science at a school for deaf children
- 4.3. Methods of teaching the principles of science in a school for deaf children
- 4.4. The forms of organization of educational process at the school for deaf children

Chapter V. Didactics for deaf school hearing

- 5.1. Learning Content for hearing-impaired children
- 5.2. Methods and means of teaching hearing-impaired children
- 5.3. The forms of organization of educational process at the school for deaf children
- 5.4. Pedagogical characteristics of hearing students language learning system

Chapter VI. Effective pedagogical technologies in the special education process

- 6.1. Theoretical bases of pedagogical technology and stages of development
- 6.2. The use of pedagogical technologies in the special education process

6.3. Effective pedagogical technologies in the special education process

6.4. Organization of an interactive lesson in the special education process

Chapter VII. Theory and practice of education of children with hearing impairments

7.1. The content of education of children with hearing impairments

7.2. Labour education of children with hearing impairments

7.3. Methods of education of children with hearing impairments

7.4. Features of education of children with hearing impairment in the family

7.5. School Co-operation and family in the education of children with hearing impairments

Chapter VIII. Cochlear implantation in the education of children with hearing impairments

Chapter 1. The role and place of cochlear implantation in the education of children with hearing impairments

Chapter 2. Problems and prospects of development of cochlear implantation

Chapter 3. Rehabilitation of children with cochlear implantation

SO‘Z BOSHI

O‘zbekiston Respublikasidagi mustaqillik odimlari tufayli ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy o‘zgarishlar yuz bermoqda. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim samaradorligiga erishish ustivor vazifa qilib qo‘yilmoqda. Uzluksiz ta’limni amalga oshirishga qaratilgan davlat hujjatlari qabul qilindi va ular hayotga tadbiiq etilmoqda. Xalq ta’limining barkamol shaxs tarbiyasini, malakali mutaxassislar tayyorlashni yuqori va jahon talablari darajasiga mos ravishda amalga oshirish maqsad va vazifalari belgilandi. Bu jarayon «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni ro‘yyobga chiqarishdagi zamonaviy bosqichda Oliy ta’lim muassasalari mukammal ta’lim standartlari, o‘quv metodik qo‘llanmalar va darsliklarini yaratish kabi muammolarni hal etishni talab etmoqda. Xususan, «Maxsus pedagogika» (surdopedagogika, oligofrenopedagogika, tiflopedagogika) fanni o‘qitishdan maqsad – defektologiya fakulteti talabalarida ruhiy va jismoniy rivojlanishida nuqsoni mavjud bolalar uchun maxsus muassasalarda korreksion ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etish shakllari hamda usullari bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdir.«Maxsus pedagogika» (surdopedagogika) o‘quv qo‘llanmasi eshitishda nuqsoni mavjud bolalarni maxsus ta’lim-tarbiya jarayoni nazariyasi va amaliyoti, eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning xususiyatlari, ularni rivojlantirish, korreksiya vositalarini yaratish, qo‘llash, o‘rganish masalalarini qamrab oladi. Pedagogika oliy o‘quv yurtlari Defektologiya yo‘nalishi talabalar maxsus pedagogikaning metodologik asoslari, xalq ta’limi hamda pedagogika fanining hozirgi zamon talablari, rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar ta’lim-tarbiyasi nazariyasi va amaliyotining hozirgi zamon holati bilan tanishib borishadi. Bunda “Maxsus pedagogika” fani yetakchi o‘rin egallaydi.Oliy o‘quv yurtlari bakalavriatida “Maxsus pedagogika” fani quyidagilarni o‘z ichiga oladi: rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash asoslarining nazariy bilimlari;amaliy kasbiy ko‘nikmalarining shakllanishi;pedagogik qobiliyatlarining rivojlanishi;bo‘lajak kasbiga qiziqish, o‘z ustida ishlash hamda pedagogik ko‘nikmasini takomillashtirish.O‘z mutaxassisliklariga binoan talabalar

surdopedagogikaning metodologik asoslari, xalq ta'limi hamda pedagogika fanining hozirgi zamon talablari, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi nazariyasi va amaliyotining hozirgi zamon holati bilan tanishib borishadi. Bunda "Surdopedagogika" kursi yetakchi o'rin egallaydi. Oliy o'quv yurtlari bakalavriatida "Surdopedagogika" kursi quyidagilarni o'z ichiga oladi: eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish hamda tarbiyalash asoslarining nazariy bilimlari; amaliy kasbiy ko'nikmalarining shakllanish pedagogik qobiliyatlarining rivojlanishi; bo'lajak kasbiga qiziqish, o'z ustida ishlash hamda pedagogik ko'nikmasini takomillashtirish. Bu borada talabalarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga, ularning mustaqil, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, kasbiy bilim va ko'nikmalarini egallashiga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur talablarga muvofiq ravishda darslikda nafaqat nazariy materiallar bayon etilgan, balki talabalarning mustaqil ishlashi uchun ham vazifalar ro'yxati berilgan. Mazkur vazifalar mazmun jihatdan turlichadir. Unga materialni ongli ravishda idrok etishga, eshitadigan va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning o'qish jarayonining umumiy va xususiy tomonlarini ajratishga, materialni qayta guruhlashtirishga, sxema va jadvallar tuzishga doir vazifalar kiritilgan. Qator vazifalarni talabalar maktab-internatga borganidan so'ng, laboratoriya mashg'ulotlarida yoki pedagogik amaliyot davrida bajarishi nazarda tutilgan. Taklif etilayotgan darslik surdopedagog olimlarning tadqiqotlarini ma'lum tizimga keltiradi. Mualliflar mazkur darslikni yaratishda yetakchi olimlarning ishlari va xorijiy adabiyotlardan, internet tizimidagi axborotlardan foydalanishgan. Ayrim mavzular ma'lum darajada zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yoritilgan. Kar va zaif eshituvchi bolalar maktab-internatlari xodimlarining ilg'or ish tajribasi natijalari keng miqyosida jalb etilgan. «Maxsus pedagogika» (Surdopedagogika) o'quv qo'llanmasi yetti bo'bdan iborat bo'lib, birinchi bo'b Surdopedagogikaning umumiy asoslari deb nomlanadi. mazkur bo'b Surdopedagogika fanining mavzu bahsi, vazifalari va metodlari, surdopedagogikaning nazariy asoslari, surdopedagogikaning tadqiqot metodlari, surdopedagogning shaxsiy va kasbiy sifatlari, surdopedagogikaning rivojlanish tarixi, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik

tasnifi kabi masalalarni qamrab oladi. Ikkinchi bob Surdopedagogikaning rivojlanish tarixi deb nomlanib, mazkur bo‘limda Chet el surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari Rossiya surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari O‘zbekistonda surdopedagogik nazariya va amaliyotning taraqqiy etishi kabi masalalar ochib beriladi. Uchinchi bob Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning psixologik-pedagogik tasnifi deb nomlanib, mazkur bo‘limda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlari

va eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning tasnifi kabi masalalar yoritiladi.

To‘rtinchi bob Kar bolalar maktabi didaktikasi deb nomlanib, mazkur bo‘limda kar bolalarni o‘qitish jarayoni mazmuni, kar bolalar maktabida ta‘lim tamoyillari va o‘qitish metodlari, o‘qitishning tashkiliy shakllari kabi masalalar ochib beriladi. Beshinchi bo‘lim Zaif eshituvchi bolalar maktabi didaktikasi deb nomlanadi. Ushbu bo‘limda zaif eshituvchi bolalarni o‘qitish jarayoni mazmuni, zaif eshituvchi bolalar maktabida ta‘lim tamoyillari va o‘qitish metodlari, o‘qitishning tashkiliy shakllari kabi masalalar yoritiladi. Oltinchi bo‘lim Maxsus ta‘lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi deb nomlanib, pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va rivojlanish, maxsus ta‘lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha ilg‘or tajribalar, maxsus ta‘lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi, maxsus ta‘lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish kabi masalalar yoritiladi. Yettinchi bo‘lim Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi deb nomlanib, mazkur bo‘limda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi, maxsus maktabda tarbiya mazmuni, maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning hayoti va faoliyatini tashkil etilishi, eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni oilada tarbiyalash, maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni mehnat tarbiyasi, maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarni kasbga yo‘naltirish kabi masalalar ochib beriladi. Sakkizinchi bo‘lim Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar ta‘lim tizimida koxlear implantant ahamiyati deb nomlanadi. Ushbu bo‘limda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar ta‘lim tizimida koxlear implantant ahamiyati va koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar rehabilitatsiyasi kabi masalalar yoritiladi. Har bir

bo'lim talabalarning mustaqil ishi uchun vazifalar hamda adabiyotlar ro'yxati bilan yakunlanadi.

I.bob Surdopedagogikaning umumiy asoslari

1.1.Surdopedagogikaning mavzu bahsi, vazifalari va metodlari

Surdopedagogika (lotincha “surdus” – soʻzidan olingan boʻlib “karlik” degan maʼnoni bildiradi) defektologiyaning bir tarmogʻi boʻlib, eshitishida nuqsoni boʻlgan shaxslar taʼlim-tarbiyasi masalalari hamda muammolari bilan shugʻullanuvchi fandır.Surdopedagogikaning asosiy vazifalari eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarni pedagogik jihatdan har tomonlama oʻrganish, maxsus maktabda til oʻqitishni takomillashtirish, eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzini shakllantirish ishlarini yuqori pogʻonaga koʻtarish; eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarga taʼlim-tarbiya berish qonuniyatlarini oʻrganish va uni takomillashtirish, eshitish idrokining rivojlanish tizimi samaradorligini oshirish, oʻz bitiruvchilarining maʼlum bir kasb yoʻnalishi boʻyicha mehnat qilishlariga erishish; oʻqitishning texnik vositalarini takomillashtirish; bogʻcha va maktab taʼlimining uzluksizligini taʼminlash; respublika boʻyicha medicina hamda xalq taʼlimi tarmoqlari ishlarini muvofiqlashtirish, erta tashxis tashxisi muammolarini oʻrganishdan iboratdir. Eshitishida nuqsoni boʻlgan bolalarning taʼlim-tarbiyasi Yevropadagi qator mamlakatlarda olib borilgan. Kar bolalarni yakka oʻqitishda oʻsha vaqtning buyuk olimi Djerolamo Kardano (1501-1576) “karlik va soqovlikka” fiziologik tushuncha berdi. U tomonidan birinchi boʻlib karlar bilan ishlash metodi ishlab chiqildi. XV-XVIII asrlarda karlarni yakka oʻqitishda 2 xil oqimi tashkil qilindi.1-oqimga mansub X.P.Bonet (Ispaniya), D.Boʻlver, D.Vallis (Angliya) va h.k. nutqning har xil turlari: soʻzli, yozma, daktil, imo-ishora nutqlaridan foydalanish gʻoyasini ilgari suradi.2-oqimga mansub F.M.Van Gelmont, I.K.Amman (Gollandiya), F.L.Terkiy (Italiya), V.Kerger, G.Rafelg (Germaniya)lar oʻqitish va muloqotda faqat soʻzli nutqdan foydalanish tavsiya etadi¹.XVIII asrning 2-yarmida Fransiya, Germaniya, Angliya, Avstriyada

¹ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

karlar uchun maxsus o'qishlar ochildi. Sharl Mishel Epe (1712-1789) Parijda karlar uchun institut ochdi. Shu bilan bir qatorda, u "mimik metod" yaratuvchisi hamdir. 1778 yil Germaniyada ham karlar uchun institut ochildi, u erda "sof og'zaki metod"dan foydalanildi. Uning asoschisi Samuil Geynike (1727-1790) bo'lib, bu tizim XIX asrning oxiriga kelib, G'arbiy Yevropaning hamma shaharlariga tarqaldi. AQShda birinchi karlar uchun maktab 1817 yili tashkil qilindi². Rossiyada ham karlar haqida ma'lumotlar mavjud. XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida Rossiyada maxsus o'qishlar Peterburgda, so'ng Varshava, Riga va boshqa shaharlarda ochildi. XX asrning boshlariga kelib, eshitishida nuqsoni bor bolalarni o'qitishning yangi tizimi ishlab chiqildi. Unda rus surdopedagoglaridan V.I.Fleri (1800-1856), G.A.Gilkova (1778-1858), A.F.Ostrogradskiy (1853-1907), I.A.Vasilyev (1867-1941), N.M.Logovskiy (1863-1933), F.A.Rau (1868-1957)lar faoliyat ko'rsatishdi. Ularning asosiy e'tibori eshitishida nuqsoni bor bolalarga kasbiy darajada ta'lim-tarbiya berishdir. Surdopedagogika umumiy pedagogikaning tamoyillari, metodlari, ta'lim berish va tarbiyalash vositalaridan keng foydalanadi. Bu metodlardan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning tarbiyasi, o'qishi va rivojlanishida qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda kar va zaif eshituvchilarning talimida to'g'ri talaffuz qilish, o'qitishning yanada rivojlanishida surdo texnikaviy asboblardan keng ko'lamli foydalanishni talab qilyapti. Shundan dalolat beradiki, surdopedagogika surdotexnika fani bilan ham uzviy bog'liqdir. Surdopedagogika uchun buyuk psixolog defektolog L.S.Vigotskiyning "nuqsonning murakkab tuzilishi" haqidagi ta'limoti muhim ahamiyatga ega. Ushbu ta'limot bo'yicha, birlamchi nuqson, o'z navbatida, ikkilamchi nuqsonni etaklab keladi. Mana shu ikkilamchi nuqson o'z ortidan ko'pgina nuqsonlarni etaklab kelishi shaxsning me'yorda rivojlanishiga ma'lum to'sqinliklarni yuzaga keltiradi. Defektologiyaning asosiy vazifasi aynan mana shu ikkilamchi nuqsonni bartaraf etishdan iborat. Surdopedagogika sohasida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar va kattalarni maktabda o'qitishning

² M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

ko‘plab metodikalari mavjud. Umumiy fanlar – tarix, matematika, tabiatshunoslik kabi fanlar bilan bir qatorda maxsus fanlar – eshitish qobiliyatini rivojlantirish, to‘g‘ri talaffuzni shakllantirish, nutq o‘stirish, labdan o‘qishga o‘rgatish, predmet amaliy ta‘limi kabi metodikalari yaratilgan³. Surdopedagogika fanining tizimiga surdopedagogika tarixi ham kiradi. Unda har xil tarixiy davrlarda eshitish qobiliyati sust rivojlangan bolalar bilan qanday ish olib borilganligi yoritiladi. **Surdopedagogikaning nazariy asoslari va boshqa fanlar bilan bog‘liqligi.** Surdopedagogika umumiy pedagogikaning tamoyillari, metodlari, ta‘lim berish va tarbiyalash vositalaridan keng foydalanadi. Bu metodlardan eshitishida nuqsoni bor bo‘lgan bolalarning tarbiyasi, o‘qishi va rivojlanishida qo‘llaniladi. Surdopedagogika yana surdopsixologiya bilan ham chambarchas bog‘langan. Surdopsixologiya kar va zaif eshituvchi bolalarning ruhiy rivojlanishi va kar va zaif eshituvchi bolalar shaxsni shakllanishining xususiyatlarini ochib beradi. Surdopsixologiya fani kar va zaif eshituvchi bolalarga ta‘lim-tarbiya berish, rivojlanishidagi nuqsonlarini bartaraf qilish, ya‘ni korreksiya, kompensatsiya ishlarini qanday yo‘nalishda olib borish yo‘llarini aniqlab beradi. Maxsus maktablarda ta‘lim-tarbiya berishning sifatini tekshirish, yaxshilash borasida maxsus surdopsixologik tadqiqotlar olib boriladi. Maxsus maktablarda tovushni kuchaytiradigan moslamalar, daktil tebranish uskunalaridan keng foydalaniladi. Hozirgi vaqtda surdopedagogika kar va zaif eshituvchilarning talaffuz qilish, o‘qitish yanada rivojlanishida surdo texnikaviy asboblardan keng ko‘lamli foydalanishni talab qilyapti.

1.2.Surdopedagogikaning tadqiqot metodlari

Surdopedagogikaning metodlari eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘rganish, ularni o‘qitish jarayonini nisbatan yuqori pog‘onaga ko‘tarish, shuningdek, ushbu toifa shaxslarning kelgusi hayotda o‘z o‘rinlarini topishlariga xizmat qiladi. Buning uchun qator metod va yo‘llardan foydalaniladi.

Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish. Surdopedagogikaning muammolaridan biri

³ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

maxsus zamonaviy adabiyotlar darslik, metodik to'plamlar;ilmiy jurnallardagi maqolalar;ilmiy adabiyotlar pedagogika, psixologiya, surdopsixologiya va defektologiyaning boshqa tarmoqlari;maxsus adabiyot defektologiya lug'ati, pedagogika ensiklopediyasi ;mashhur surdopedagoglar faoliyati;surdopedagogik muassasalarning ishlari ma'ruzalar, hisobotlar ni o'rganish va rivojlantirishdir..Surdopedagoglarning adabiyotlar bilan ishlashi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlanish davrlarini o'rganishga imkon yaratadi.

Pedagogik nazorat. Pedagogik nazoratni tashkil qilish muayyan maqsad asosida amalga oshiriladi. Jumladan, pedagogik jarayonlarning vazifasi, ish rejasi, nazorat jarayoni aniq va to'liq qamrab olinadi. Kuzatish maqsadi tajriba to'plash va ilmiy-pedagogik tahlildir. Kuzatuvchi darsda o'quvchilarning darsdagi mavzuni qay darajada qabul qilishini, darsdan tashqari olib boriladigan tarbiyaviy ishlarini kuzatib tahlil qilib boradi. Kuzatishda o'quv tarbiyaviy ishlarining natijasi aniqlanadi. Bu natija salbiy yoki ijobiy bo'lishi mumkin.Kuzatuv jarayonida zamonaviy texnik vositalardan foydalanish yaxshi natijalar beradi.

Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish. Ilgor pedagogik tajribani o'rganish o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan tamoyil, metod, metodikalar, pedagogik ta'sir, bilim, qobiliyat, o'quvchilar rivojlanishidagi o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

Ko'pgina kuzatuvchi surdopedagoglar ilg'or o'qituvchi va tarbiyachilar tajribasidan foydalanadilar. Tajribali kuzatuvchilar ilg'or o'qituvchilar ish tajribasidan foydalanadi, yosh va boshqa o'qituvchilar ishi bilan taqqoslaydi. Ilg'or pedagoglarning tajribasini o'rganish uzoq muddatga rejalashtirilgan, aniq ishlab chiqilgan reja bo'yicha amalga oshiriladi. **Pedagogik tajriba-o'quv yoki tarbiyaviy jarayondagi ilmiy muassaddir.** Kuzatuvchi pedagogik jarayonni biror maqsadga yo'naltirilgan holda tuzadi yoki o'zgartiradi. Tajriba olib borishda kim bilimni, uning olib borilishini, tajriba natijasi va javoblarni bilishi kerak. Shu tajribadan olingan javoblarni tahlil qilishda matematik metodlardan foydalaniladi va bu pedagogik jarayonga aniqlik kiritiladi.

So'rovnoma. Bolalarni o'rganishda keng qo'llaniladigan metodlardan biri so'rovnomadir. So'rovnoma yozma (testlar) yoki intervyu (so'zli) tarzida bo'lishi mumkin. Bu metod o'qituvchi yoki ota-onalar tomonidan o'rganilayotgan ob'ektning yoki shaxsning qiziqishlari hamda qarashlarini o'rganishda qo'llaniladi..

Suhbat. Suhbat metodi kar va zaif eshituvchi o'quvchilar va ularning ota-onalari, surdopedagoglardan ma'lumotlar olishda qo'llaniladi. Bunda pedagog kuzatilayotgan shaxsga oldindan aniq maqsadga yo'naltirilgan savollar tuzgan bo'lishi lozim.

Bolalar ishini o'rganish. Bolalar ishini o'rganish metodi bolalarning bilimlari va qobiliyatlarini aniqlashda yordam beradi. Bunda har xil rasmlar, har xil kog'ozlar, plastilindan foydalaniladi. Ularning ishi tahlil qilinganda, uning bajarish tezligi, bosqichma-bosqich bajarilishi, xatolari va hisobga olinadi. Ularning bilimlarini aniqlashda o'qituvchi yoki kuzatuvchi insho, bayon kabi yozma ishlar, utkazishi mumkin.

Maktab hujjatlarini o'rganish. Pedagogik hujjatlarni o'rganish (dars konspekti, darsdan tashqari o'quv mashg'ulotlari, o'quv-tarbiyaviy reja, bayonnoma, pedagoglar yig'ilishining hisoboti, o'qituvchilarning metodik yig'ilishlari) o'quv-tarbiyaviy jarayoni, maktabdagi pedagoglarning erishgan yutuqlarini, tajribalarini o'rganish mumkin.. O'quvchilarning shaxsiy hujjatlarini o'rganish, har bir o'quvchi ruhiyatini, qobiliyatini aniqlashda yordam beradi.

1.3.Surdopedogogning shaxsiy va kasbiy sifatleri

Surdopedogogning asosiy vazifalari va uning shaxsiga qo'yiladigan talablar. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarini amaliyotga tadbiiq etish Respublika ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar muvaffaqiyatini ta'minlash, ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan surdopedogog, tarbiyachi, ishlab chiqarish ustalarining ma'naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariga ham bog'liqdir. Shaxsni tarbiyalash ishi nihoyatda murakkab faoliyat jarayoni bo'lib, juda qadimdan ushbu faoliyatga jamiyatning etuk kishilari jalb etilgandir. Mazkur holat yosh avlod tarbiyasi, uning tashkil etilishi mazmuni nafaqat shaxs kamoloti, balki jamiyat taraqqiyotini ham belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini anglatadi. O'zbekiston Respublikasida surdopedogog kadrlarning ma'naviy qiyofasi, aqliy salohiyati hamda kasbiy mahoratiga nisbatan jiddiy talablar qo'ymoqda. Chunonchi, bu borada O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov quyidagilarni qayd etadi: «Tarbiyachi – ustoz bo'lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o'stirish, ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanparvar, haqiqiy fuqaro etib etishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo'lishi kerak»⁴. Surdopedogog (pedagog) pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo'nalishlari bo'yicha maxsus ma'lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarga ega hamda surdopedogog- qiyofasida quyidagi fazilatlar namoyon bo'la olishi kerak:

1. Surdopedogog jamiyat ijtimoiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab etishi hamda bu borada o'quvchilarga to'g'ri, asosli ma'lumotlarni bera olishi lozim.

2. Surdopedogogning ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

3. Surdopedogog o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur, puxta bilimga ega bo'lishi, o'z ustida tinimsiz izlanishi lozim.

⁴ Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. -T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni, 1999. -89.b.

4. Surdopedogog pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilish, ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi kerak.

5. Surdopedogog ta'lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lmog'i lozim.

6. Surdopedogog ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi shart.

7. Surdopedogog yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativlik layoqati, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo'l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) qoidalari chuqur o'zlashtirib olishga erishishlari lozim.

8. Surdopedogog nutq madaniyatiga ega bo'lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o'zida aks ettira olishi kerak:

a) nutqning to'g'riligi;

b) nutqning aniqligi;

v) nutqning ifodaviyligi;

g) nutqning sofligi (uning turli sheva so'zlaridan holi bo'lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishi); jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos so'zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o'zga millatlarga xos so'zlarni noo'rin qo'llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, so'kishda qo'llaniladigan so'zlar) hamda konselyarizm (o'rni bo'lmagan vaziyatlarda rasmiy so'zlardan foydalanish) so'zlardan holi bo'lishi, Surdopedogogning nutqi sodda, ravon va tushunarli bo'lishi kerak;

d) nutqning ravonligi;

j) nutqning boyligi (hikmatli so'zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko'chirma gaplardan o'rinli va samarali foydalana olish).

9. Surdopedogog kiyinish madaniyatiga muvofiq ravishda kiyinishni o'zlashtirishga erishishi.

10. Surdopedogog shaxsiy hayotda pok, atrofdagilarga o‘rnak bo‘la olishi lozim.

Surdopedogog pedagogik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o‘zida bir qator sifatlarning tarkib topishiga erishishi zarur. Chunonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to‘g‘ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni barataraf etishning uddasidan chiqa olishi zarur. O‘quvchi, ota-onalar hamda hamkasblari bilan mulohot jarayonida fikrini aniq va to‘la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiq. Ular bilan munosabat jarayonida o‘quvchi (yoki hamkasbi, ota-onalar)ning muvaffaqiyatlarini e‘tirof etishi, ularning yanada boyishiga ishonch bildirishi u bilan tillasha olishiga imkon beradi⁵. Muloqot jarayonida surdopedogogning so‘zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrihohlik, samimiylilik, do‘stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko‘tarinki kayfiyatda bo‘lishi zarur. Surdopedogog shaxsining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o‘rtasida obro‘-e‘tibor qozonishini ta‘minlaydi. Pedagogik mahoratni egallash yo‘llari. Surdopedogog barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat ma‘naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdagilarga o‘rnak bo‘lishi, shu bilan birga, pedagogik mahoratini namoyon eta olishi, etuk pedagog sifatida malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o‘zining munosib hissasini qo‘shishi zarur. Pedagogik mahorat – yuksak pedagogik tafakkur, ta‘lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondashuv, metodik bilimlarni samarali qo‘llay olish qobiliyati bo‘lib, u doimiy ravishda pedagogik bilimlarni oshirib borish, yangiliklardan xabardor bo‘lish, ilg‘or texnologiyalarni o‘zlashtirish asosida tarkib topadi. Yosh, shuningdek, ta‘lim muassasasida bir necha yillik mehnat stajiga ega bo‘lgan surdopedogoglarning pedagogik mahoratga ega bo‘lishlari o‘zini kasbiy jihatdan takomillashtirish yo‘lida bir qator shartlarga amal qilishi hisobiga ta‘minlanadi. Ular quyidagilardan iborat:

⁵ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

1. Mustaqil o'qib-o'rganish (pedagogika fanida ro'y berayotgan yangiliklar haqida ma'lumotlarni beruvchi yangi adabiyotlar, internet materiallari, vaqti matbuot sahifalarida chop etilayotgan ma'lumotlar, shuningdek, ilg'or texnologiyalar bilan tanishib borish, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarni umumlashtirish, xulosalash asosida mustaqil loyihalarni tayyorlash).

2. Hamkasb tajribali surdopedogoglar faoliyatini o'rganish (ta'lim muassasasidan chetga chiqmagan holda tashkil etilib, vaqt, shuningdek, iqtisodiy nuqtai nazardan samarali sanaladi. Tajribali surdopedogoglar faoliyatini o'rganish ular tomonidan tashkil etilayotgan mashg'ulotlarni kuzatish, tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Bu borada olingan taassurotlarni umumlashtirish asosida xulosa chiqarish maqsadga muvofiqdir).

3. Pedagog xodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurs (institut)larida kasbiy malakalarini oshirish.

4. Doimiy ravishda ilmiy anjumanlar (nazariy va amaliy konferensiya hamda seminarlar, pedagogik o'qish hamda treninglar)da faol ishtirok etish.

5. Respublika hamda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning etakchi ta'lim muassasalarida ularning ish tajribalarini o'rganish Pedagogik mahoratni egallashda guruhli va ommaviy tadbirlarda ishtirok etish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, bunday muhitda o'zaro fikr almashish, shaxsiy mulohazalarni boshqalar tomonidan bildirilayotgan qarashlar bilan taqqoslab, ularning to'g'riligi, haqqoniyligiga ishonch hosil qilish, mavjud bilimlarni yanada boyitish, xato yoki kamchiliklarni aniqlash hamda ularni barataraf etish yo'llarini topish imkoniyati mavjud. Pedagogik mahoratga ega bo'lish ta'lim-tarbiya samaradorligini ta'minlash garovi bo'libgina qolmay, ayni vaqtda surdopedogogning jamoadagi obro'-e'tiborini ham oshiradi, o'quvchilarga unga nisbatan hurmat yuzaga keladi. Kasbiy mahoratni oshirish yo'lida amaliy harakatlarni tashkil etish pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan yoki qo'yilayotgan xatolardan holi bo'lish, o'quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar bilan munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish imkoniyatini yaratadi. O'z davrlarida Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Yan Amos Komenskiy, Lev Tolstoy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy va

boshqalar o'z asarlarida o'qituvchilik kasbi, uning mashaqqatlari, shuningdek, uning shaxsida aks etishi zarur bo'lgan sifatlar xususidagi qarashlarni yoritish orqali o'zlari ham pedagogik madaniyatga ega ekanliklarini namoyon etganlar ⁶. Binobarin, pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan shaxs ta'lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ega bo'lmaydi. Ularning pedagogik madaniyatlari negizini bolani tushuna olish, unga nisbatan insonparvar munosabatda bo'lish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish, pedagogik faoliyatning haqligi, jamiyat taraqqiyoti hamda pedagogik jarayonda o'quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g'oyalarning hayot mavjudligini ta'minlashda qudratli omil (vosita) ekanligiga ishonch kabilar tashkil etadi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da alohida ta'kidlangan milliy model O'zbekiston Respublikasining milliy-hududiy xususiyatlarini inobatga olish hamda ilg'or fan, texnika va texnologiya yutuqlari asosida tayyorlangan kadr (mutaxassis) – komil inson va etuk mutaxassis qiyofasini o'zida to'laqonli aks ettiruvchi namunadir.«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarining amaliyotga tadbiiq etilishi O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy hayoti uchun muhim sanalgan bir qator holatlarning qaror topishiga olib keladi.O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» g'oyalarini amalga oshirish jarayonida surdopedagog kadrlar muhim rol o'ynaydilar. Komil inson va etuk malakali mutaxassis maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat jarayonida tarbiyalanar ekan, ushbu jarayonda surdopedagoglarning o'rni beqiyosdir. Shu bois ularning shaxsida bir qator ijobiy ma'naviy-axloqiy sifatlar namoyon bo'la olishi maqsadga muvofiqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Surdopedagogika fani nimani o'rganadi?
2. Surdopedagogika qaysi fanlarga tayanadi?
3. Surdopedagogika qanday metodlardan foydalanadi?

⁶ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

4. Eshitish nuqsoni nutq rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
5. Biologik va ijtimoiy omillarning bog'liqligini ko'rsating.
6. Eshitish analizatorida nuqsonlarning paydo bo'lish sabablarini ayting.
7. Karlik va zaif eshituvchilikning bola rivojlanishida uning nutqiga va bilish faoliyatiga ta'siri nimalardan iborat?
8. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning asosiy rivojlanish qonuniyatlarini ayting.
9. O'quvchilarning har tomonlama rivojlanishida nutqning rolini qanday tushunasiz?
10. Surdopedagoglik kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
11. Surdopedagog qanday sifatlarga ega bo'lishi zarur?
12. Surdopedagog kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
13. Surdopedagog kasbiga qanday pedagogik talablar qo'yilmoqda?

Tayanch tushunchalar:

Ta'lim – bolalarni bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ongiga va xulqiga ta'sir etish, bilish faoliyatini rivojlantirish.

Tarbiya - bolalarga ilmiy bilimlar tizimini singdirish va buning natijasida har tomonlama shakllangan kishini tarbiyalash.

Korreksiya - tuzatish, yaxshilash degan ma'noni anglatadi. Nuqsonli bolalarning psixik va jismoniy taraqqiyotidagi kamchiliklarni pedagogik metod va chora-tadbirlar yordamida qisman yoki butunlay yo'kotish.

II.bob.Surdopedagogikaning rivojlanish tarixi

2.1.Chet el surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari

Respublikamiz hukumati tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy islohotlarda yosh avlodning barkamolligiga erishish masalalari, xususan, alohida e'tiborga muhtoj shaxslar ta'lim-tarbiyasi muammolarini hal etishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar orasida u yoki bu darajada eshitishidan mahrum bo'lgan bolalar ko'pchilikni tashkil etadi. Ushbu toifa bolalariga milliy qadriyat va hududiy shart-sharoitlarimizdan kelib chiqqan holda maxsus ta'lim muassasalarida korreksion yordam ko'rsatish (umumiy va xususiy maqsadlari, vazifalari, ta'lim-tarbiyalashning mazmun va tamoyillari, ushbu bolalar imkoniyatlariga mos bo'lgan ish metodlari)ning ilmiy asoslarini to'liq ishlab chiqish maxsus ta'lim tizimining kun tartibida turgan hamda o'zining tezkor echimini kutayotgan bosh muammodir. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi zamonaviy tizimining mohiyati, uning o'ziga xosligini tushunish hamda maxsus ta'lim, xususan, maxsus ravishda tilga o'rgatish tizimining samaradorligiga erishish, uni takomillashtirishda surdopedagogikaning rivojlanish tarixini: turli davrlarda yashab o'tgan ilg'or surdopedagog va olimlar tomonidan ilgari surilgan g'oyalar, yondashuvlarni chuqur o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, taniqli olim va pedagog F.F.Rau ta'kidlaganidek: «O'tmish surdopedagoglarning tajribasi, ya'ni surdopedagogikaning rivojlanish tarixi haqida to'liq ma'lumotlarga ega bo'lgan surdopedagoggina o'tmish xatoliklarini takrorlash, shuningdek, kulgili ravishda «yangitdan Amerikani kashf qilish»dan kafolatlanadi hamda ishiga ijodiy yondasha olish va o'z g'oyalarini ishonchli tarzda olg'a sura olish imkoniga ega bo'ladi»⁷. Kar va zaif eshituvchi bolalar ta'lim-tarbiyasi nazariya va amaliyotining muammolari uzun tarixga ega bo'lib, turli yondashuvlar bilan tavsiflanadi. Antik davrdan bizgacha etib kelgan ma'lumotlarga ko'ra bu vaqtlarda maxsus ta'lim-tarbiya tizimi mavjud bo'lmagan bo'lib, qadimgi Yunoniston va Rimda kar-soqovlar

⁷ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

jamiyatning to'laqonli a'zolari sifatida tan olinmagan hamda ular «o'qitib bo'lmaydiganlar» deb hisoblanganlar. Masalan, eramizdan avvalgi YI asrdagi Yustinian Kodeksida «to'laqonli bo'lmaganlar» ustidan vasiylik o'rnatilishi lozimligi, tug'ma karlar mustaqil faoliyat yurita olmaydiganlar sifatida qayd etilgan. Ya'ni bunday shaxslar «gapira olmaydigan, fikrlarini esa yozma va og'zaki bildirsa olmaydiganlar» bo'lganlari uchun o'z mulklarini boshqara olmaydiganlar, deb hisoblanganlar. Antik davr tibbiyot fanida karlik g'ayrioddiy tabiatga ega hamda uni tuzatib bo'lmaydi, degan fikr hukm surgan. Qadimgi yunon faylasufi Arastu (er.av. 384-322 y.y.) o'zining «Xis etuvchilarning xissiyotlari» va «Xissiy idrok va uning ob'ektlari» kabi asarlarida sezgi organlarning o'zaro tobelik sabablari haqida fikr yuritib, karlik va soqovlikni bolaning aqliy layoqatlariga salbiy ta'sirini ochib berar ekan, soqovlikni tug'ma karlikning oqibati ekanligini qayd etadi. Olims sezgi a'zolaridan biri faoliyatining izdan chiqishi insonning umumiy rivojlanishiga yo'l qo'ymasligini alohida ta'kidlaydi hamda eshitish analizatoriga quyidagicha baho beradi: «Tovush fikrlash vositasi bo'lib, eshitish atrof olamni anglashning muhim organidir. Shu bilan bog'liq ravishda aytish mumkinki, tug'ilgandan boshlab eshitmagan inson, tabiiyki, soqov bo'ladi». Faylasufning aynan mana shu fikrlari, uning o'zi bilmagani holda, surdopedagogik ta'limotning yuzaga kelishiga asos bo'ldi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarni o'qitish bo'yicha dastlabki urinishlar XY asrga to'g'ri keladi. Uyg'onish davrida karlarning bilish imkoniyatlariga nisbatan ilg'or (progressiv) qarashlarning yuzaga kelishi bilan G'arbiy Yevropada yuzaga kelgan karlarni o'qitish va tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti o'sha davrdagi ko'pchilik olimlarni o'ziga jalb qila bordi. Niderlandiyalik olim Rudolf Agrikola (1443-1485) o'zining «Dialektika kashfiyoti haqida» nomli kitobida maxsus metod va usullar yordamida karlarni yozma nutqqa o'rgatish haqida fikr yuritadi va aniq misollar keltiradi⁸. Karlarni o'qitish va tarbiyalash nazariyasi hamda amaliyotida muhim o'rin egallagan italiyalik professor Jerolamo Kardano «Nafisliklar haqida», «Sezgilar fiziologiyasi haqida», «Mening hayotim haqida» kabi asarlarida tarixda

⁸ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

birinchi bo'lib karlik va soqovlikning fiziologik asoslarini ko'rsatib, uning sabablarini va karlik kasallik oqibatida yuzaga kelishi, soqovlik esa karlik oqibatida yuzaga kelishini ko'rsatib o'tdi. Olim o'z farzandlari bilan o'tkazgan uzoq yillik tajribalari asosida karlarni o'qitishda sog'lom sezgi a'zolariga tayangan holda ish olib borilsa, yuqori natijalarga erishish mumkinligini isbotlab berdi. U ilk bor o'qitishga eshitish qobiliyatining darajasi va nutqning rivojlanish darajalarini hisobga olgan holda tabaqalashgan yondashuv g'oyasini ilgari surdi. J.Kardano, shuningdek, tarixda karlikning dastlabki tasnifini ishlab chiqqan olim sifatida nom qoldirdi⁹. Ushbu tasnifga ko'ra karlar quyidagi toifalarga bo'linadi: tug'ma karlar; gapirishni o'rgangunga qadar eshitishni erta va kech yo'qotganlar; nutqi saqlangan holda eshitishni kech yo'qotganlar. J.Kardano tomonidan ilgari surilgan g'oyalarning keyingi rivojiga ispan olimi Pedro Ponso De Leon (1520-1584) o'z xissasini qo'shdi. U karlarni o'qitishning original metodini yaratadi va kibor oilalarning farzandlarini yakka tartibda o'qitish tajribasini mufaqqiyatli tadbiiq etadi. P. Ponso o'z metodikasida nutqning turli: og'zaki, yozma, daktil va imo-ishora ko'rinishlarini qo'llaydi. X.P.Bonet (1579-1633) o'zining 1620 yilda yozilgan «Tovushlar tabiati va kar-soqovni gapirishga o'rgatish san'ati» asarida karlarni o'qitish va tarbiyalashning o'sha davrdagi maqsad va vazifalarini ko'rib chiqar ekan, ularni so'zlashuv nutqiga daktil va og'zaki nutq orqali o'rgatish lozimligi haqida so'z yuritadi¹⁰. U kar bolalarni maxsus ravishda tayyorgarlikka ega bo'lgan o'qituvchi o'qitishi, ta'lim jarayonida nutqni va aqliy faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar savol-javob shaklidan foydalangan holda olib borilishi alohida e'tiborli omil sifatida qaraydi. X.P.Bonnet g'oyalarining keyinchalik taraqqiyotiga Angliyalik J Vallis (1616-1703) va J.Bulver, Shveysariyalik J.K.Amman (1669-1724), Niderlandiyalik F.M.Van Xelmont (1614-1699), Italiyalik F.L.Tersiy (1631-1687) kabi amaliyotchi olimlar karlarni o'qitishga alohida urinishlar sifatida o'z xissalarini qo'shdilar. E.R.Karrion (1579-1652) o'z zamondoshlari boy tajribasidan unumli foydalangan holda ularning g'oyalarini

⁹ Шматко Н.Д. Коррекционная работа с глухими и слабослышащими детьми раннего возраста // Всесоюзный институт переподготовки и повышения квалификации кадров образования М., 1991

rivojlantirar ekan, karlar ta'lim-tarbiyasida taktil-vibratsiya sezgilariga hamda eshitish qoldig'iga tayangan holda ish olib boradi.

Yuqorida bayon etilgan karlarni yakka tartibda o'qitishga urinishlar eshitish nuqsoniga ega farzandlari bo'lgan zadogon oilalar ijtimoiy buyurtmasining mahsuli edi. Shu bois ta'limning bu turi ijobiy tajribaga ega bo'lsada, ushbu toifa bolalari uchun o'quv muassasalarining tashkil etilishiga uzoq vaqt muvaffaq bo'linmadi. Faqat 14 asrning 70-yillaridagina kar bolalarni o'qitish va tarbiyalash uchun maxsus muassasalar tashkil etish va rivojlantirish bo'yicha urinishlar yuzaga kela boshladi. 1770 yilda Fransiyada dunyo tarixida birinchi bo'lib Sharl Mishel de Epe (1712-1789) tomonidan Parijda xususiy maktab - kar-soqovlar instituti ochildi. De Epe tarixda Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo kabi fransuz ma'rifatparvarlarining g'oyalari bilan yo'g'riltirilgan mimika (imo-ishora) metodining muallifi sifatida nom qoldirdi¹¹. Amaliyotchi olim o'qitish jarayonida asosiy e'tibor kar bolalarning har tomonlama: aqliy va jismoniy rivojlanishiga qaratish hamda ushbu tizim kar bolani umumta'lim fanlariga oid bilimlarni o'zlashtirish, jamiyatda yashash va mehnat qilishga tayyorlashi lozimligi masalalariga alohida axamiyat qaratadi. Ammo ushbu vazifalarni hal etish uchun o'qitish davomida faqat nutqning imo-ishora shaklidan foydalaniladi hamda kar o'quvchilar uning asosida yozishni o'rganadilar. Uning shogirdi R.A.Sikar Sharl Mishel de Epening g'oyalarini rivojlantirib, imo-ishoralarni «metodik belgilar» bilan boyitadi. Ya'ni ushbu metod asosida o'qitish jarayonida o'quvchilarga tildagi grammatik kategoriyalarni tasvirlash uchun ma'lum bir belgilar o'rgatib boriladi. Ma'lumki, tilda grammatik kategoriyalar juda ko'pchilikni tashkil etadi. O'quvchilar hajmi kundan kunga ortib borayotgan belgilarni o'zlashtira olmasliklari natijasida fanlarga oid bilimlarni ham o'zlashtirishga ulgurmay qoladilar hamda imo-ishora metodi asosida o'qitish tizimi takomillashtirilganiga qaramay, undan amaliyotda foydalanish ta'limning oldiga qo'yilgan vazifalarni to'laligicha hal etish imkonini bermasligini ko'rsatadi. 1778 yil 14 aprelida Germaniyaning Leypsig shahrida Samuil Geynike (1727-1790)

¹¹ Сборник научно-методических материалов. Коррекционная педагогика вчера, сегодня, завтра. Москва, 1997. С.3-9. Пузанов Б.П.

tomonidan kar-soqovlar instituti tashkil etiladi. Samuil Geynike surdopedagogika tarixida muhim o‘rin egallagan karlarni o‘qitishning keyinchalik «sof og‘zaki metod» deb nomlangan o‘qitish tizimining muallifi edi. Bu metod og‘zaki nuqtani karlarni o‘qitishning asosiy vositasi va maqsadi sifatida tan oladi hamda bu tizimda bolalar o‘qish, yozish va arifmetikani ham o‘rganadilar. Karlarga ta’lim berishning ushbu metodi asosida tovushlar, bo‘g‘inlar, so‘zlar va jummalarni talaffuz etishning mexanik mashqlari texnikasi yotadi. Ya’ni ta’limning dastlabki davrida jadal ravishda kar bolalarning talaffuz malakalari ustidagi ishlar olib boriladi. Umumta’lim fanlariga oid bilimlarni egallash talaffuz malakalarini o‘rganishga tobe bo‘ladi. Masalan, agar bolalar kunda ko‘radigan, iste’mol qiladigan va foydalanadigan non, sut, choy, ruchka, daftar, kitob so‘zlarini talaffuz qilishni o‘rganmas ekanlar, o‘qitish jarayoniga bu so‘zlar «olib kirilmaydi». Bunday o‘qitish asosida karlar tomonidan tovush, bo‘g‘in, so‘z va jumlar va hattoki, yirik matnlarni sof, ravon talaffuz qilishga o‘rganilishiga muvaffaq bo‘linishi bilan birga o‘quv fanlariga oid bilimlarni tabiiy holatda o‘rganishlariga erishilmaydi. Maktabni bitirgan o‘quvchilar atrofdagilarda «chiroyli so‘zlovchilar» sifatida taassurot qoldirsalarda, ular bilan to‘siqlarsiz muloqot qilish imkoniyati yo‘qligi namoyon bo‘ladi¹². Buning asosiy sababi o‘qitishning hayot bilan aloqadorligi tamoyili bu o‘qitish tizimida o‘z aksini topmaganligidadir. Surdopedagogikaning umumiy va xususan, ushbu kundagi rivojlanishida muhim o‘rin egallagan boy tajribalardan yana biri XIX asrda Fransiyada yashab, faoliyat ko‘rsatgan Aleksandr Blanshe nomi bilan bog‘liq. Amaliyotchi olim o‘z tajribalari asosida kar bolalarni eshituvchi bolalar bilan birgalikda o‘qitish eng samarali yo‘l ekanligini isbotlashga urindi. Bu tizimda tashkil etilgan maktabda kar bolalar oddiy maktabda alohida sinfda o‘qitilsa, zaif eshituvchilar sog‘lom bolalar bilan birgalikda o‘qitilishlari yo‘lga qo‘yilgan edi. A.Blanshe o‘zining «Ustozga qo‘llanma» (1858) asarida quyidagi uch asosiy qoidani

¹² M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

taklif etadi va ularga erishish yo‘llarini batafsil yoritib berishga urinadi¹³:karlarni bu yo‘l bilan o‘qitishda umumiy metodikaga rioya qilinishi;o‘qitishda karlarning toifalari: kar-soqovlar va gapiruvchi karlarga alohida yondashish;og‘zaki nutqni mimika va daktil shakli orqali rivojlantirish yo‘llariga rioya qilish lozim. Shuningdek, Fransiyada Jan Jak Valad-Gabel (1801-1879) tomonidan eshitishi me‘yorda bo‘lgan go‘daklar nutqining rivojlanish yo‘llariga asoslangan «Intuitv (onalik) metod» yaratiladi. Olim ushbu metod asosida kar bolalar ta‘limini tashkil etar ekan, o‘qitishda imo-ishora nutqidan foydalanishni inkor etgan holda og‘zaki (jarangdor) nutqqa qo‘shimcha sifatida birinchi o‘rinda yozuv taxtachalarida aks ettirilgan yozma nutq shakli (yaxlit (global) o‘qish) dan foydalanish yuqori samara berishini ko‘rsatadi. J.J.Valad-Gabel og‘zaki nutq kar-soqovlar uchun o‘zlashtirib bo‘lmaydigan nutq turi bo‘lganligi bois so‘zlashuv nutqiga ular alfavit harflarni alohida emas, balki yaxlit (global) o‘qish asosida o‘rgatilishlari eng samarali yo‘l ekanligini isbotlashga urindi hamda ta‘lim jarayonida daktil nutqiga katta e‘tibor qaratadi.1779 yilda Venada kar-soqovlar instituti ochiladi hamda unda I.May (1754-1874) va F.Shtork (1746-1820) tomonidan mimika o‘qitish metodi takomillashtirilgan holda qayta tuziladi: ta‘lim jarayonida daktil alfaviti keng qo‘llana, imo-ishora nutqidan esa yordamchi vosita sifatida foydalana boshlanadi¹⁴. Ikki amaliyotchi-olim ishlari M.Menus (1774-1850) tomonidan davom ettiriladi hamda u bu metodni to‘ldirgan holda o‘qitish jarayoniga karlarni og‘zaki nutqqa o‘rgatishni kiritadi. Bu davrga kelib, keng qo‘llanilayotgan sof og‘zaki metod asta-sekin o‘z ko‘rinishini o‘zgartirib boradi. Masalan, F.M.Gil (1805-1874) tomonidan kar-soqovlarni og‘zaki nutq, labdan o‘qish, yozuv va o‘qitishga o‘rgatish bo‘yicha qator qo‘llanmalar yaratiladi. Olim tomonidan yaratilgan o‘qitish tizimining yangiligi karlarni o‘qitish jarayonida umumta‘lim fanlari doirasini kengaytirish bilan tavsiflanadi. F.M.Gil o‘qitishda bola idrokining tabiiyligi hamda o‘ziga xosligi tamoyillariga tayangani sababli keyinchalik u tomonidan yaratilgan o‘qitish tizimi

¹³ Шматко Н.Д. Коррекционная работа с глухими и слабослышающими детьми раннего возраста // Всесоюзный институт переподготовки и повышения квалификации кадров образования М., 1991.-56 с.

«kar bolalarni o‘qitishning tabiiy metodi» deb yuritila boshladi¹⁵. Iogann Fatter (1842-1916) esa, aksincha, o‘qitishda og‘zaki nutqni o‘zlashtirishga o‘rgatishni asosiy maqsad qilib oladi. Karlarni og‘zaki nutqqa o‘rgatishni nutq tovushlariga o‘rgatishga asoslantiradi. Keyinchalik I.Fatter sistemasi «tovush metodi» degan ikkinchi nomni oladi. AQShda karlarning dastlabki instituti (maktabi) 1817 yili Tomas Gallode (1787-1851) tomonidan ochiladi. Ushbu o‘quv dargohida o‘qitish fransuz metodi asosida yozuv, imo-ishora va daktilologiyani qo‘llagan holda olib boriladi. Keyinchalik shaxsiy hamda G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida xizmat safarida qator maktablar tajribalarini o‘rganish, tahlil qilish imkoniga ega bo‘lgan Xoras Man (1796-1859) va Edvard Gallode (1837-1907) turli metodlarning chatishmasi asosida «Kombinatsiyalashtirilgan (chatishtirilgan) metod» ni yaratdilar. Bu tizim o‘z tarkibiga turli metodlar, jumladan, og‘zaki nutqqa o‘qitishni ham qamrab olgan edi. Kar bolalarni og‘zaki nutqqa o‘rgatish muammolarining echimini hal qilish yo‘llari bilan Aleksandr Melvil Bell (1815-1905) ham shug‘ullangan bo‘lib, u o‘qitishda «ko‘rinarli nutq» tizimiga asoslanish lozimligini taklif etadi. Bu tizimga ko‘ra har bir tovush artikulyatsiyasi o‘z belgisiga ega bo‘ladi. Tarixda telefon ixtirochisi sifatida nom qoldirgan o‘z otasi A.M.Bell ishlarining davomchisi bo‘lgan Aleksandr Grexem Bell (1847-1922) shunigdek, Fiziologo-fonetik institut va Karlarni og‘zaki nutqqa o‘rgatishga ko‘maklashish jamiyatiga asos solgan bo‘lib, amaliyotda karlarni kichik yoshdan o‘qitish masalalariga katta e‘tibor qaratgan. 1879 yilda Fransiya poytaxti Parij va 1880 yilda Italiyaning Milan shaharlarida karlarni o‘qitish masalalariga bag‘ishlangan dastlabki anjumanlar bo‘lib o‘tadi. Milan anjumani qarorida «Sof og‘zaki metod» tizimi karlarga eshituvchilar bilan muloqot qilishga yordam berishi tufayli bu tizim universal (qulay, eng samarali) deb tan olinadi¹⁶. Bu davrning oxiridagi yutuqlar shundan iborat bo‘ldiki, har bir mamlakatda karlarni o‘qitish masalasiga ijobiy munosabatning shakllanishi yuzaga kelib, «bepul, majburiy umumiy boshlang‘ich ta‘lim» haqidagi qonunlar qabul qilindi. Ya‘ni ushbu

¹⁵ Бенин В.Л. Теоретико-методологические основы формирования развития педагогической культуры: Автореф. дис. д-ра пед. наук./Урал. гос. профессионально-пед. ун-т. Екатеринбург, 1996.-39.с.

¹⁶ Сурдопедагогика / Под ред. М.И. Никитиной. М.,1999. - 96 с

davr kar-soqovlar uchun davlat muassasalarining tashkil etilishiga asos solinishi, qonunlarning qabul qilinishi, maxsus ta'lim moddiy ta'minoti manbalarining aniqlanishi, o'qitishning maqsad va metodlarining ishlab chiqilishi bilan tavsiflanadi. Maxsus ta'lim Yevropa va Amerika qit'alarining tobora katta hududlarini qamrab ola boshlagan bo'lsa, nodavlat tashkilotlarining shakllanishi esa karlarni o'qitish va tarbiyalash tizimining kelajakdagi rivojiga turtki beradi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Yevropa va Amerika surdopedagoglari «sof og'zaki metod» tizimida mavjud yuzakilikni bartaraf etish hamda uni takomillashtirishga harakat qildilar. Chunki bu tizim karlarni og'zaki nutqqa o'rgatishni asosiy maqsad qilib olgan holda, bolalarning umumta'lim fanlarini o'zlashtira olishlari imkonini bermas edi. Nemis karlar o'qituvchisi I.Geydzik (1851-1942) «sof og'zaki metod»ni eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning tabiatiga to'g'ri kelmaydigan metod sifatida tanqid qiladi. Dastlab u «imo-ishora metodi»ga qaytish taklifini bergan bo'lsa, keyinchalik kar bolalarni nutqqa o'rgatishni daktilologiyadan foydalanish asosida olib borishni taklif etadi. Konstantin Malish (1860-1925) karlarni og'zaki nutqqa o'rgatish dastlabki davri uchun global (yaxlit (butun) so'z) sintetik metodini yaratadi. Bunda nutqqa o'rgatish yaxlit so'zlar va jummalarni talaffuz etishni gugulash negizida yo'lga qo'yish orqali amalga oshiriladi. Yana bir nemis olimi K.Gepfert (1851-1906) kar bolalarni yozma nutqqa o'rgatishni yozuv mexanizmi asosida amalga oshiradi. Uning izdoshlari esa o'qitishning dastlabki davrida yozma nutqni qo'llash g'oyasini rivojlantirdilar. Daniyalik olim Georg Forxgammer (1861-1948) tajribasi davomida yozma va og'zaki so'zlashuv metodlarini birlashtiradi hamda yozma mashqlar asosida og'zaki nutqni idrok etish va talaffuz qilishga tayanuvchi «imitatsiya (taqlid qilish) metodi»ni yaratadi¹⁷. Rudolf Linder (1880-1964) uzoq yillik tajribalariga tayangan holda kar bolalarni tilga o'qitishda «yozma obrazlar metodi»ga asoslanishni taklif etadi. Muallif 1911 yilda «So'z va rasm» alifbosini yaratadi va unga ko'ra kar bolalar ko'rgazmalilikdan foydalangan holda o'qishga o'rgatish jarayonida yozma nutqni egallab boradilar.«Belgiya metodi» deb nomlangan tizimning muallifi

¹⁷ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

Aleksandr Erlen tilga o'qitishda o'quvchilar og'zaki nutqni yozma so'zlarni yaxlit o'qish va labdan o'qish orqali idrok etishga o'rganishlarini yo'lga qo'ygan edi. E.Kern tomonidan taklif etilgan «yaxlit metod» «yozma metod»ning bir ko'rinishi bo'lib, ta'limning ushbu turi karlarni og'zaki nutqqa o'qitish jarayonida imo-ishora va daktil nutqini chiqarib tashlab, o'rniga yozuvdan foydalanish asosida olib borilar edi¹⁸.

2.2.Rossiya surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari

Otorinolingologiya sohasining rivojlanishi bilan eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxslar ta'limi nazariyasi hamda amaliyotida ham ijobiy o'zgarishlar yuzaga kela boshladi. «Eshitish mashqlari metodi»ning muallifi V.Urbanchich eshitish qobiliyatini tadqiq etishda o'zi tomonidan yaratilgan maxsus moslama (Urbanchich garmonikasi) dan foydalanish samara berishini namoyish etgan bo'lsa, nemis olimi F.Besold (1842-1908) ham kar bolalar ta'limida eshitish qoldig'iga tayanish lozimligi va bunda «kamertonlar tizimi»ga tayanish lozimligini ko'rsatib o'tgan edi.Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tadqiqot ob'ekti sifatida o'rgangan rus pedagog va olimlari V.I.Fleri, J.Itar, Ya.T.Speshnevlar bunday o'quvchilar orasida u yoki bu holda murojaat etilgan nutqni tushuna oladigan, qisman lug'at boyligiga ega bo'lgan, ba'zan, hatto, sodda jumlar tuza oladigan bolalar borligini, agar nutq ularga qarata balandlatilgan holda aytilsa, bunday bolalar ta'lim-tarbiyasining barcha muammolari hal etilishi mumkinligini ta'kidlab, eshitishi qisman buzilgan bolalarga, ular nutqining o'ziga xos rivojlanishiga alohida e'tibor qaratganliklariga guvoh bo'lamiz. V.I.Fleri bola shaxsining shakllanishi uchun atrofidagi yaqinlari va, ayniqsa, onasi alohida g'amxo'rlik, e'tibor ko'rsatishi zarurligi hamda kar bola nutqining rivojlanishi uchun ilk yosh davri alohida o'rin tutishini ta'kidlagan holda: «Kar-soqov bola qancha kichik bo'lsa, uning o'zlashtirish layoqati shuncha yuqori bo'ladi», - deb yozadi. Olim, shuningdek, dastlabki so'zlarni bola ko'rish asosida

¹⁸ Вопросы обучения и воспитания детей с нарушениями слуха / Под ред. М.И. Кузьмицкой. М., 1994. - 135 с.

taqlidan o'zlashtirishi lozimligini alohida qayd etadi. 1900 yilda F.A.Rau va N.A.Raular tomonidan Rossiya, xususan, Yevropada ilk bor kar bolalar bog'chasi tashkil etilib, unda kar bolalar og'zaki nutqini shakllantirishga qaratilgan ishlar yo'lga qo'yildi. 1920 yilda karlarni o'qitish va tarbiyalash tizimining davlat tasarrufiga o'tishi munosabati bilan eshitishida muammosi bo'lgan shaxslar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish masalalariga ahamiyatga molik ish sifatida yondashilishi yuzaga keldi¹⁹. Tarixan barham topgan o'qitish tizimlari zamonaviy surdopedagogikaga muhim bo'lgan muammolar majmuasini meros qilib qoldirdi-ki, ularning echimiga o'tmishda bo'lgan turli-tuman yondashuvlar haqida ma'lumotga ega bo'lgandagina hal etish mumkin. Har bir yondashuvlar o'zining mazmuniga ega bo'lishi, hal etish yo'llarining turli-tuman bo'lishiga qaramay, barchasining diqqat markazida kar bolalarni tilga o'qitish jarayonini qanday qilib ularning umumiy rivojlanishlari bilan bog'lash, ularning aqliy rivojlanishini to'xtatmay turib, nutq shakllaridan qay tarzda va qanday ketma-ketlikda foydalanish orqali so'zlashuv nutqiga, atrofdagilar bilan muloqot qilishga, o'qish va yozishga o'rgatish kabi muammolarning echimini topish muhim o'rin egallagan edi. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar nutqiy rivojlanish masalalari bir necha asrlar mobaynida ko'plab o'qituvchi va metodistlarning e'tiborini jalb qilganiga qaramay, bu muammoning echimiga, ya'ni maxsus maktablardagi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish bo'yicha yondashuvlarning yangi yo'nalish olishiga L.S.Vigotskiyning maxsus ta'lim tizimi masalalarini yoritib bergan qator asarlari turtki berdi. L.S.Vigotskiy 1924 yilda bo'lib o'tgan Voyaga etmaganlarni ijtimoiy-huquqiy muhofazalash bo'yicha bo'lib o'tgan ikkinchi s'ezdda qilgan ma'ruzasida anomal bolalar rivojlanishining o'ziga xosligini aniqlab berdi hamda nuqsonning tuzilishini yangicha yondashuv asosida tahlil qilish va uni korreksiya va kompensatsiyalash zarurligi mohiyatini ochib berdi (karlik – birlamchi nuqson, soqovlik uning oqibatida yuzaga keluvchi nuqson). Olim tomonidan ta'lim-tarbiya samaradorligiga erishishda «Nuqsonning murakkab tuzilishi» hamda «Ta'lim-

¹⁹ Зайцева Г.Л. Диалог с Л.С. Выготским о проблемах современной сурдопедагогике // Дефектология. -1998. -№2 - 22.с.

tarbiya va rivojlanish mutanosibli» psixologik ta'limotlariga tayangan holda ish ko'rish lozimligini aniq misollar bilan asoslab berildi²⁰. Olim maxsus maktablardagi og'zaki nutqni rivojlantirishga mo'ljallangan usul bolaning sermazmun hayoti, uning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lmagan sharoitda olib borilishiga e'tibor qaratib, nutqni ijtimoiy hayotda ishtirok etmagan holda egallash, qirg'oq bo'yida turib suzishni o'rganish holatiga qiyoslab, ijtimoiy muhit hamda uning tuzilishi har qanday tarbiya tizimining pirovard hamda hal qiluvchi omili ekanligini alohida qayd etadi: «Bola hayotini shunday tashkil etish lozimki, unga nutq zarur va qiziqarli bo'lsin. Ta'limni bola qiziqishlariga qarshi emas, ushbu qiziqishlar tomon yo'naltirish lozim. Umuminsoniy nutqqa nisbatan ehtiyojni yuzaga keltirish zarur, shundagina nutq paydo bo'ladi. Nutq muloqotga kirishish va fikrlash asosida, murakkab hayotiy sharoitlarga moslashish natijasida yuzaga keladi».L.S.Vigotskiy ushbu sharoitni yaratishda sog'lom (me'yordagi) bolaning nutqiy rivojlanish bosqichlariga tayangan holda ish ko'rish lozim ekanligi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi²¹: «Birinchi planga, eng avvalo, bolaning bola ekanligi va shundan so'nggina kar-soqov ekanligi holati qo'yiladi. Bu shuni anglatadiki, bola, eng avvalo, umumiy qiziqish, layoqat, shuningdek, me'yordagi bola yoshi qonuniyatlariga muvofiq holatda o'sishi, rivojlanishi va tarbiyalanishi hamda xuddi shu jarayonda nutqni egallab borishi lozim. Bolalar o'zlarining muayyan sifat va ko'nikmalarini rivojlantirishga ehtiyoj sezishlari lozim. Ular o'zlarini boshqa ko'pchilik bolalar va kishilardan farqli ekanliklarini his qilmasliklari, ularga tenglasha olmasliklariga ishonch hosil qilmasliklari lozim».Yuqoridagilar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni so'zlashuv nutqiga o'rgatish kabi masalalar ijtimoiy tarbiya zaminidagina o'zining to'g'ri echimini topadi. 1938 yilda karlar ta'limi va tarbiyasi masalalariga bag'ishlangan butunrossiya anjumanida o'sha davrda

²⁰ Бенин В.Л. Теоретико-методологические основы формирования развития педагогической культуры: Автореф. дис. д-ра пед. наук./Урал. гос. профессионально-пед. ун-т. Екатеринбург, 1996.-45.с.

²¹ Зайцева Г.Л. Диалог с Л.С. Выготским о проблемах современной сурдопедагогики // Дефектология. -1998. -№2 - 23.с.

o'qitishda «hukmronlik» qilib kelayotgan sof og'zaki metod asosida o'qitish tizimi qattiq tanqidga uchraydi. Ushbu anjumandan so'ng karlarni o'qitish va tarbiyalashni takomillashtirishga qaratilgan kengqamrovli tadqiqotlar boshlab yuboriladi. XX asrning birinchi yarmida eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarni tabaqalangan ravishda o'qitish va tarbiyalash tizimi tarkib topdi va rivojlana boshladi (L.S.Vigotskiy, A.I.Dyachkov, R.M.Boskis, F.F.Rau, L.V.Neyman, Ye.F.Rau, S.A.Zikov). L.S.Vigotskiyning shogirdi R.M.Boskis eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limi samaradorligiga erishishdagi dastlabki qadam ushbu toifadagi bolalarning rivojlanish xususiyatlarini tushunishdan boshlanishi lozim, deb hisoblab, I.P.Pavlovning «Analizatorlar faoliyatining birligi», L.S.Vigotskiyning «Nuqsonning murakkab tuzilishi» hamda «Ta'lim-tarbiya va rivojlanish mutanosibli» psixologik ta'limotlariga tayangan holda o'z tadqiqot ishlarni olib boradi. Ya'ni u eshitish va nutqning o'zaro aloqadorlikda rivojlanishini keng o'rgangan holda bunday bolalar rivojlanishidagi o'ziga xosliklarni keltirib chiqaruvchi qator holatlarga asoslangan pedagogik tasnifni ishlab chiqdi. Bu tadqiqotning ijobiy natijasi sifatida eshitishida muammosi bo'lgan bolalarni tabaqalashtirilgan holda o'qitish tizimi tarkib topdi²². 1950 yilda Butun dunyo karlar federatsiyasi tashkil etildi. Shu davrdan boshlab eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar nazariyasi va amaliyotining rivojlanishiga oid muammolar echimiga bag'ishlangan surdopedagog va karlarning xalqaro anjumanlari o'tkazila boshlandi. XX asrning ikkinchi yarmi va hozirgi davr surdopedagogikasi maxsus ravishda o'qitish va tarbiyalash ta'limotini yanada rivojlantirish, ya'ni eshitishida muammosi bo'lgan shaxslar tasnifi hamda ularni tabaqalangan ravishda o'qitish tizimini rivojlantirish, surdopedagoglarni tayyorlash, oila bilan ishlash, maktablarda o'qitish tizimini yanada takomillashtirishni ilmiy ravishda asoslash bilan tavsiflanadi. 1960-yillarda L.V.Neyman tomonidan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning tibbiy tasnifi yaratilgan bo'lsa, xuddi shu yillari F.F.Rau va N.F.Slezinalar tomonidan karlarni og'zaki nutqqa (talaffuzga)

²² Зайцева Г.Л. Диалог с Л.С. Выготским о проблемах современной сурдопедагогике // Дефектология. -1998. -№2 - 36.с.

o'rgatishning konsentrik analitik-sintetik polisensor metodiga, B.D.Korsunskaya tomonidan kar va zaif eshituvchilarga ta'lim-tarbiya berishda uzviylik va uzluksizlikka ega bo'lish imkonini beruvchi maktabgacha ta'lim tizimiga asos solindi.1970-yillar S.A.Zikov rahbarligi ostida karlarni boshlang'ich sinfda predmetli-amaliy faoliyatdan keng foydalangan o'qitish asosida ularda hayotiy tushunchalarni shakllantirish, nutqni muloqot, mehnat ko'nima va malakalarini shakllantirish vositasi sifatida shakllantirishga asoslangan o'qitishning yangi tizimi amaliyotga keng joriy qilinishi bilan tavsiflanadi.²³Zamonaviy surdopedagogikaning nazariy asoschilari eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishlarining muhim omili – nutqni rivojlantirish ishlarining samaradorligi bevosita tarbiyalanuvchining oila a'zolari, xususan, ota-onalarning farzandlari bilan muntazam ravishda shug'ullanishlariga bog'liqligini alohida qayd etadilar. Jumladan, S.A.Zikov til o'qitishdagi yuqori muvaffaqiyatlar faqatgina maxsus muassasalarda tashkil etilgan nutqiy muhit orqali emas, balki bevosita ota-onalar va atrofdagilarning ishtiroki orqali ta'minlanishini uqtirsa, R.M.Boskis: «Nutqqa o'rgatish ishlarini o'qituvchi ota-onalar bilan hamkorlikda amalga oshirishi lozim», - deb ta'kidlaydi.Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasining turli yo'nalishlariga oid muammolarini tadqiq qilish K.G.Korovin, A.G.Zikeev, V.A.Sinyak, B.D.Korsunskaya, A.P.Gozova, T.V.Rozanova, J.I.Shif, I.M.Solovev, E.I.Leongard, N.G.Morozova, M.K.Sheremet, N.D.Shmatko, L.A.Golovchis kabi qator rus olimlarining ham diqqat markazida bo'lib keldi. Ular tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ham, xuddi sog'lom tengqurlari kabi, ijtimoiy shaxs bo'lib etishishlari uchun barcha imkoniyatlarga ega ekanliklari hamda ulardagi mavjud kuchli imkoniyatlarni ishga solish nutqni rivojlantirish asosida amalga oshirilishi lozimligi isbotlandi. Bolalarning nutqni egallab borishlari sari ularda ijtimoiy (hayotiy) malakalarning shakllanishiga oid imkoniyatlar kengayib boraveradi. Aniqrog'i, faoliyat asosida rivojlantiriluvchi nutq ijtimoiy me'yorlarni egallashning zaruriy shartidir. Ushbu jarayonning jadallashuviga xizmat qiluvchi omillardan biri bolalar nutqini ilk, maktabgacha

²³ Сурдопедагогика / Под ред. М.И. Никитиной. -М., 1999. - 386 с

yoshda bo‘lgan davrda shakllantirish sanaladi. B.D.Korsunskaya, M.K.Sheremetlar zaif eshituvchi bolalar nutqiy muammolarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar nechog‘li erta boshlansa, ularning hayotga, ya’ni ijtimoiy moslashuviga shu qadar erta muvaffaq bo‘lishini ta’kidlaydilar. Aynan yangi davr surdopedagogikasida oila va maxsus ta’limning bola tarbiyasi borasidagi mushtarakligi zarurati anglandi: ota-onalar surdopedagoglar tomonidan belgilangan yo‘l va ko‘rsatmalarsiz farzandlarining tarbiyasida va, xuddi shunday tarzda, surdopedagoglar ota-onalar ishtirokisiz o‘z faoliyatlarida muvaffaqiyatga erisha olmaydilar (A.I.Dyachkov, F.F.Rau, B.D.Korsunskaya va b.). Ilk yoshdagi eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta’lim muassasalari asoschilari tomonidan yaratilgan maqola hamda metodik tavsiyalar kar va zaif eshituvchi bolalar ota-onalariga o‘z farzandlarining tarbiyasini qanday tashkil etishlari, nutqini rivojlantirish yo‘llari kabi masalalarni yoritib berdi.²⁴A.I.Dyachkov oila va ijtimoiy tarbiya maqsadlarining mushtarakligi, oilaning maxsus maktabgacha tarbiya muassasasi bilan hamkorligi eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar tarbiyasining majburiy sharti ekanligini ta’kidlasa, B.D. Korsunskaya kar bolani maktabgacha tarbiya muassasasiga tayyorlash va unga joylashtirilgandan so‘ng ota-onalarga qo‘yiladigan talablar, ta’lim-tarbiya borasida maslahatlar beradi. Olim bola nutqining rivojlanishida faoliyatning turli ko‘rinishlari hamda harakatni shakllantirishning tutgan o‘rni beqiyosligini alohida ta’kidlab, ushbu boradagi faoliyat tizimini yoritib berishda asosiy e’tiborini nutq o‘stirish (rivojlantirish) masalalari: lug‘at zaxirasini kengaytirish, so‘zlar mazmuni ustida olib boriladigan ishlar; bolani aqliy va ahloqiy rivojlanishini ta’minlovchi omil – daktil nutqiga atrofdagilar bilan muloqot o‘rnatish quroli sifatida o‘rgatish, shuningdek, bolaning og‘zaki nutqini shakllantirish ishlariga qaratadi. O‘tgan asrning 70-yillaridan butun dunyoda karlar ta’limi va yashash, ijtimoiy ahvoliga nisbatan yangi ijobiy yondashuvlar shakllana boshladi. 1975 yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan «Nogironlar huquqlari haqida» deklaratsiyasining qabul qilinishi bilan jamiyatni «to‘laqonli ko‘pchilik» va «noraso ozchilik» guruhlariga bo‘lish yuridik

²⁴ Сборник научно-методических материалов. Коррекционная педагогика вчера, сегодня, завтра. Москва, 1997. С.3-9. Пузанов Б.П.

jihatdan barham topdi.

Bu yillarda ta'lim sohasida sodir bo'lgan qator ijobiy o'zgarishlar rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalar taqdiri masalalarini hal qilishda turli soha vakillari yangi yo'nalishlardagi faoliyatlarining birlashuvi zaruriyatini yuzaga keltirdi. Bolaning rivojlanishidagi me'yordan chetga chiqishlarni erta tashxis qilish, muammo oqibatini bartaraf etish, qayta tiklash, rivojlanishida u yoki bu jihatdan muammosi bo'lgan ilk va erta yoshdagi bolalarga pedagogik yordam ko'rsatish, ularni umumta'lim muassasalariga uyg'unlashtirish modellarini ishlab chiqish masalalari kun tartibida turgan dolzarb muammolardan biri sifatida maydonga chiqdi. Fan va texnikaning yuqori sur'atlar bilan taraqqiy etib borishi mahsuli sifatida kuchli sezgirlikka ega bo'lgan eshitish asboblari, koxlear implantatsiya hamda maxsus kompyuter dasturlarining yaratilishi karlarning jamiyatga to'siqlarsiz uyg'unlashuvlari imkonini yuzaga keltira boshladi. Shu yillarda G'arbiy Yevropa va AQShda maxsus maktablarni yopish hamda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni umumta'lim maktablariga o'tkazish holatlari kuzatila boshladi. Bu yondashuv meynstriming (inglizcha mainstreaming – umumiy to'daga qo'shish) yoki boshqacha integratsiya nomini oldi. 1980-1990 yillarda dunyoning ko'pgina mamlakatlarida maxsus maktablarni kamaytirish, ba'zi hollarda batamom yopishga hamda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sog'lom bolalar jamoasiga integratsiyalashga qaratilgan qonuniy hujjatlar qabul qilinadi.

Xuddi shu davrda bu yo'nalishga qarama-qarshi sanalgan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasiga bilingvistik yondashuv konsepsiyasi yaratildi. Bu g'oya tarafdorlari karlar o'zlarigagina xos bo'lgan madaniyat, ona tilisi sanalgan imo-ishora tiliga egadirlar va shu sababli bunday shaxslar hayotiga «aralashish» ular huquqlarini paymol qilish bilan tengdir, degan fikrda bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayoni imo-ishora nutqi asosida olib borilishi hamda ularning o'ziga xos madaniyatini ulug'lash lozimligini uqdiradilar.²⁵ Rivojlangan mamalakatlarda karlarni o'qitishga

²⁵ Бенин В.Л. Теоретико-методологические основы формирования развития педагогической культуры: Автореф. дис. д-ра пед. наук./Урал. гос. профессионально-пед. ун-т. Екатеринбург, 1996.-66.с.

bo'lgan bu ikki zamonaviy yondashuvlar biri ikkinchisiga qarama-qarshi, har ikkisinin o'ziga xos yutuq hamda kamchiliklari bo'lishiga qaramay, ikkisi ham mavjud bo'lish huquqiga ega ekanligi hamda bolalarni qaysi metodlar asosida o'qitish yo'nalishini tanlash ota-onagagina bog'liq ekanligi qayd etiladi. Zamonaviy surdopedagogika sohasidagi qator yutuqlar so'nggi yillarda E.I.Leongard, Ye.G.Samsonova (1991), N.D.Shmatko, T.V.Pelinskaya (2003), I.V.Koroleva, V.I.Pudov, O.V.Zontova (2001), A.D.Salaxova, N.V.Kochegarova (2001), V.N.Svodina (1998) kabi etuk olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari bilan bog'liq. Ularning tibbiyot hamda pedagogika sohasidagi yutuqlardan keng foydalangan holda olib borgan izlanishlari eshitishida muammosi bo'lgan bolalar abilitatsiyasi va reabilitatsiyasi darajasining yuqorilashuviga, eshitish va nutq muammosining erta korreksiya qilinishi orqali erta ijtimoiy moslashuviga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. E.I.Leongard, Ye.G.Samsonova, N.D.Shmatko, T.V.Pelinskaya, A.Yu.Xoxlovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ilk hamda maktabgacha yoshdagi eshitishida muammosi bo'lgan bolalar oilaviy tarbiyasi nazariyasi va amaliyotini takomillashtirish, boyitishga katta hissa qo'shdi hamda bu yo'nalishning qudratli imkoniyatlarga ega ekanligini yana bir bor isbotlab berdi²⁶. Ota-onalar ishtirokida umumrivojlantiruvchi hamda korreksion ishlarning ilk yoshdan boshlanishi natijasida bolalar umumiy rivojlanishlarida katta yutuqlarga erishiladi. Oila sharoitida nutqiy muhitning tashkil etilishi, bola nutqining rivojlanishi (nutqning eshitish-ko'rish idroki, lug'at zaxirasining shakllanishi, so'zlashuv nutqi asosidagi muloqotni o'rnatish, talaffuz qilish malakalari) ga zamin bo'lib xizmat qiluvchi nutqiy eshituvning rivojlanishiga imkoniyat tug'diradigan to'g'ri tanlangan ovoz kuchaytirgich moslamalaridan foydalanish, eshitmaydigan bolani eshituvchi tengdoshlari jamoasiga olib kirish uning erta ijtimoiy uyg'unlashuvini ta'minlaydi. Ushbu yo'nalish orqali eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ommaviy turdagi maktabgacha ta'lim muassasalariga yoki maktabgacha tarbiya muassasalari qoshida tashkil etilgan maxsus guruhlarda kamol topadilar. Bu bolalar, shuningdek, ma'lum

²⁶Сборник научно-методических материалов. Коррекционная педагогика вчера, сегодня, завтра. Москва, 1997. С.3-9. Пузанов Б.П.

vaqtlarda ushbu metodika asosida ish olib boruvchi surdopedagog mutaxassislar tomonidan tashkil etiluvchi yakka mashg'ulotlarga ham qatnaydilar. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday tashkil etilgan tarbiyada «asosiy yuk» ota-onaning zimmasiga yuklanadi hamda surdopedagog yo'naltiruvchilik va yordam beruvchilik funksiyasini o'taydi. Shubhasiz, bu metodika ota-ona yoki bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi boshqa oila a'zolariga mas'uliyatli vazifani yuklash bilan birga, ulardan pedagogik uquv, ko'p vaqt hamda kuch-quvvatni talab qilishi sababli hozirgi kunda barcha oilalar ham bunday mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyor emaslar. Eshitishida muammosi bo'lgan shaxslar ta'limi tizimlarini yanada takomillashtirish, jadallashtirish jarayoni davom etmoqda.

2.3.O'zbekistonda surdopedagogik nazariya va amaliyotning taraqqiy etishi

Boy ma'naviy qadriyatlar va madaniyatga ega xalqimizda asrlar davomida bolaning tarbiyasi masalalariga e'tiborga olinishi lozim bo'lgan omillar, uning maktab hamda oiladagi tarbiyasiga alohida e'tibor qaratib kelingan. Bu boradagi fikrlar milliy surdopedagogikaning rivojlanishida muhim manbalar vazifasini o'tagan bo'lishi, shubhasiz. Abu Nasr Forobiy axloq, odob, rasm-rusum, kasb-hunar, odat hamda irodaning tarkib topishida ta'lim va tarbiyaning o'rni beqiyosligi, shu bilan birga, har bir bolada yoshligidanoq tushunish, fahmlash, muhokama qilish, o'ylab topish, fikrlash layoqati mavjud bo'lishini alohida ko'rsatib o'tgan bo'lsa, milliy pedagogikamiz asoschisi A.Avloniy yosh avlod, uning tarbiyasiga jamiyat, millatning kelajagi sifatida alohida e'tibor berib, bu ishni ilk yoshdan boshlash zarurligini alohida ta'kidlaydi hamda ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayon ekanligi, muallimga ushbu omilga alohida ahamiyat berish lozimligini uqtiradi. Olim til shaxs tafakkurining rivojlanishi, uning ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topishida muhim ahamiyat kasb etishini alohida ta'kidlagan. A.Avloniy tarbiya masalasiga doir: «Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? degan savol keladur. Bu savolga: «Birinchi-uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidir. Ikkinchi-maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat vazifasidir», - kabi fikrlarni bildirgan holda, ta'lim-tarbiyada bola yashab turgan sharoit, muhit, jamoatchilikning roli katta

ekanligini ko'rsatadi. Bu borada oila, maktab hamkorligi zaruratini, oilada bolaning sog'lig'iga alohida ahamiyat qaratilishi lozimligi, kasallangan farzandni darhol shifokorlarga ko'rsatish, kasallikning oldini olish, vaqtida davolash muhimligini ota-onalarga uqtiradi²⁷.

O'zbek surdopedagogikasining rivojlanishi Toshkentda 1919 yildan faoliyat yurita boshlagan O'rta Osiyoda dastlabki barcha nuqsonli bolalar birgalikda ta'lim olishlari uchun mo'ljallangan maktabdan 1922 yilda ilk kar bolalar maxsus maktab-internatining ajrab chiqishi bilan bog'liq. Maxsus tizim amaliyoti stixiyali ravishda tizimdagi ishning rus maxsus kar bolalar maktablari o'quv dasturlari hamda umumta'lim maktablari darsliklari asosida olib borilishi orqali rivojlana bordi. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarni tabaqalab o'qitish (kar va zaif eshituvchilar) Respublikamizda 1965 yildan boshlandi. Ushbu yildan Toshkentda rus va o'zbek bo'limlaridan iborat 102-sonli zaif eshituvchi va kech kar bo'lgan bolalar maxsus maktab-internati faoliyat ko'rsata boshladi. Shuni aytish joiz-ki, o'sha vaqtlarda maktablarda o'qitish jarayoni original dastur va darsliklar asosida olib borilmay, Rossiya maxsus maktablari yoki O'zbekistondagi umumta'lim maktablari, ba'zan aqli zaif bolalar maktablari dastur va darsliklarini biroz o'zgartirib ishlash asosida tashkil etilar edi. Tabiiy-ki, bir tomondan til tizimining to'g'ri kelmasligi, ikkinchi tomondan me'yorda rivojlanayotgan bolalar xususiyatlariga tayangan holda tuzilgan darsliklar asosida ishni tashkil qilish eshitishida muammolari bo'lgan bolalar maktablari oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini bermas edi. Faqat ilg'or amaliyotchi pedagoglar o'z faoliyatlari bilan nomutaxassis pedagoglar bilan ta'minlangan maxsus kar va zaif eshituvchi bolalar maktablarining ishini asta-sekin olga siljita bordilar. 1968 yilda nashr etilgan «Alifbe» darsligi kar bolalarni o'qitish amaliyotining sifat jihatidan biroz yuqorilashini ta'minladi²⁸ (A. Do'stmuhammedov). Nizomiy nomli TDPI defektologiya fakulteti qoshida 1983 yilda o'zbek tilida ilk bor «Surdopedagogika» bo'limining

²⁷ Fayziyeva U. Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish. : ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994. – 18 b.

²⁸ Fayziyeva U. Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish. : ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994. – 18 b.

²⁸ Qodirova F. U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU, 2006. – 20 b.

ochilishi sohaning nazariy, metodik jihatdan asoslab berilishini taqozo etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan maxsus ta'lim tarmog'i rivojining ixtisoslashgan malakali surdopedagog-mutaxassislar bilan ta'minlanishi orqali jadallashuvini keltirib chiqardi. Kar va zaif eshituvchi bolalarni o'qitish dastur va darsliklari, metodik qo'llanmalarining yaratilishi surdopedagogikaning olg'a ildamlanishiga omil bo'ldi. Respublika kar va zaif eshituvchi bolalar maktablari ilk bor ilmiy – amaliy tadqiqot mahsuli hisoblangan hududiy, milliy mentalitet, o'zbek tili qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda yaratilgan o'quv dasturlari hamda darsliklari bilan ta'minlandi²⁹ (U. Fayzieva «Alifbe», «Nutq o'stirish», N. Dadaxo'jaeva «Matematika» va b.) (1989 y.). Istiqloлга qadar respublikamizning eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayoni original dastur va darsliklar asosida olib borilmay, Rossiya maxsus muassasalari yoki O'zbekistondagi umumta'lim, ba'zan esa, aqli zaif bolalar muassasalari uchun mo'ljallangan dastur va darsliklarni biroz o'zgartirib ishlash asosida tashkil etilar edi. Maxsus tizim amaliyoti stixiyali ravishda tizimdagi ishning shu yo'nalish asosida olib borilishi orqali rivojlana bordi. Tabiiy-ki, bir tomondan til tizimining to'g'ri kelmasligi, ikkinchi tomondan me'yorda rivojlanayotgan bolalar, uchinchi tomondan aqliy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalar xususiyatlariga tayangan holda tuzilgan dastur hamda darsliklar asosida ishni tashkil qilish eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'lim muassasalari oldiga qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini bermas edi. Respublikamizda surdopedagogikaning ilmiy asoslanishi o'tgan asrning 80-yillaridan boshlandi. Milliy surdopedagogikamizda olib borilgan qator tadqiqotlar (N.Sh.Bekmurodov (1989 y.), X.M. Gaynutdinov (1990 y.), F.J. Alimxodjaeva (1992 y.), U.Yu.Fayzieva (1994 y.), N.X.Dadaxo'jaeva (1995 y.), F. U. Qodirova (2006 y.), D.A.Nazarova (2009 y.), R.Rustamova (2010 y.)) mamlakatimizda mavjud eshitishida muammosi bo'lgan bolalar maxsus maktab-internatlar ta'lim-tarbiya jarayonini hududiy sharoitlar, o'zbek tili xususiyatlariga mos holda takomillashtirish yo'l va vositalarini ilmiy jihatdan asoslab berishga yo'naltirildi. Surdopedagogika sohasida ilk bor

²⁹ Qodirova F. U. Boshlang'ich sinf kar va zaif eshituvchi o'quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU, 2006. – 20 b.

N.Sh.Bekmurodov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijasida hududimizga mos ravishda maxsus maktab-internatlar kun tartibi, o'quv jarayonini tashkil qilishda hisobga olinishi lozim bo'lgan talablar ishlab chiqilgan bo'lsa, X.M.Gaynutdinovning ilmiy izlanishlari natijasida ilk bor O'zbekiston sharoitida eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxslarni kasbiy – mehnatga tayyorlash, keyingi mehnat faoliyatlari jarayonini takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar, bunday shaxslar ijtimoiy moslashuvlari darajasini ko'tarish yo'llari ochib berildi. F.D.Alimxodjaevaning uzoq yillik amaliy tajribasi maxsus o'qitish jarayonida didaktik materiallardan foydalanishning tabaqalangan metodikasini ishlab chiqish hisobiga zaif eshituvchi o'quvchilar eshitish idrokini rivojlantirish tizimini takomillashtirish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslab berishiga asos bo'ldi ³⁰ . U.Yu.Fayzievaning ilmiy-tadqiqot ishi zaif eshituvchi bolalarga ona tilini o'rgatish muammolarini hal qilishga qaratilgan ilk tadqiqot bo'lib, unda maktabga tayyorgarliksiz kelgan zaif eshituvchi bolalarning dastlabki nutqiy imkoniyatlari (so'z boyligi: faol va nafaol nutqi), eshitishining yo'qolish sabablari va vaqti o'rganildi, bunday bolalarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish metodikasi ilk bor nazariy jihatdan asoslab berildi. Ya'ni tadqiqotchi zaif eshituvchi o'quvchilarga savod o'rgatish davrida zarur sanalgan omil - harflarni o'tish ketma-ketligini ishlab chiqib, ushbu nazariy xulosalari asosida «Alifbe» darsligini yaratdi³¹. N. X. Dadaxo'jaeva ilk bor zaif eshituvchi o'quvchilarning ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallarni bajarishlaridagi xususiyatlar, ushbu jarayonda o'quvchilarning nutqi va fikrlashlariga oid tayyorgarlik holatini o'rganib, ko'p xonali sonlar ustida arifmetik amallar bajarishga o'rgatish bo'yicha ish usullari hamda metodlarni nazariy jihatdan asoslab berdi.F.U.Qodirova ilmiy tadqiqotida eshitmaydigan boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'limi amaliyotidagi kamchiliklari tahlil qilinib, ularni bartaraf etishning samarali usul va yo'llari aniqlandi hamda

³⁰ Alimxo'jaeva F.J. Zaif eshituvchi bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.

³¹ Fayziyeva U. Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o'rgatish. : ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994. – 18 b.

so‘zlashuv nutqini shakllantirishning omil va bosqichlari belgilab berildi³²..Nazarova surdopedagogika sohasida eshitishida muammosi bo‘lgan o‘quvchilar nutqini rivojlantirish masalalari umumiy tarzda o‘rganilgan bo‘lsa-da, maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish muammolari ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o‘rganilmaganligi, shu sababli ilmiy jihatdan asoslangan erta korreksion-rivojlantiruvchi pedagogik tizimni yaratishni dolzarb masala, deb hisoblab, tadqiqot mavzusini «Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish» deb belgilaydi (2009 y.). Ushbu tadqiqotning maqsadini maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalarga ko‘rsatiluvchi korreksion-pedagogik yordamning nazariy asoslarini va metodik ta‘minotini ishlab chiqish tashkil etgani holda muallif tomonidan uning vazifalari quyidagilar etib belgilanadi³³:

1. Tadqiqot mavzusiga oid tibbiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish.
2. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqiy rivojlanishining umumiy va o‘ziga xos qonuniyatlarini tadqiq qilish va asoslab berish.
3. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar ta‘lim-tarbiya jarayonining mazmunini, tashkiliy shakllarini aniqlash va ishlab chiqish, uning texnologik ta‘minotini yaratish.
4. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini maxsus muassasalarda hamda oilada rivojlantirish tizimini ishlab chiqish.

Muallif himoyaga quyidagi holatlarni olib chiqadi: maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar so‘zlashuv nutqining o‘ziga xos rivojlanish xususiyatlari;ularning nutqini rivojlantirishni nazarda tutuvchi maxsus tashkil etilgan ta‘lim-tarbiya shart-sharoitlari yaratilishi lozimligi; bunday bolalarning maktabgacha ta‘lim davrida nutqiy jihatdan maqsadli tayyorgarligi ularning ijtimoiy hayotga erta uyg‘unlashuvining zaruriy omili ekanligi;mazkur jarayonlarda surdopedagog va ot-onalar hamkorligi;zaif eshituvchi bolalar so‘zlashuv nutqini rivojlantirishni nazarda

³² Qodirova. F. U Boshlang‘ich sinf kar va zaif eshituvchi o‘quvchilar nutqini shakllantirish. : Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU, 2006. – 20 b.

³³ Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– Toshkent:TDPU.2009. – 24 b.

tutuvchi korreksion-kompensator tavsifga ega pedagogik tizimning zarurligi. D.A. Nazarova tomonidan olib borilgan tadqiqot ishining ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat bo'ldi.³⁴ surdopedagogikada maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqiy rivojlanishi ilmiy-metodik jihatdan ilk bor o'rganildi; ilk bor maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqiy rivojlanish darajasini tadqiq qilish metodikasi moslashtirilgan varianti ishlab chiqildi; maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirishning mazmuni, yangi interfaol usullari hamda shakllari ishlab chiqildi; o'rganilayotgan bolalarning umumiy rivojlanishlarini ta'minlashda ularning o'ziga xos rivojlanish omilidan kelib chiqib, nutqni keng qamrovli rivojlantirish tizimi ishlab chiqildi; nuqson va uning oqibatida bolalar umumiy rivojlanishida kelib chiquvchi muammolarni hisobga olgan holda ular nutqini rivojlantirish bo'yicha olib boriluvchi korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni tashkil etish tamoyillari, mazmuni hamda usullari asoslab berildi. Ushbu tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati shundan iborat bo'ldiki, surdopedagogikada ilk bor maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini keng qamrovli o'rganish va nutqiy rivojlanish darajalarini tavsiflab berish imkonini beruvchi topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi hamda bolalar nutqiy rivojlanishining umumiy va o'ziga xos qonuniyatlari aniqlandi. Bolalarning rivojlanish qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda ularning nutqlarini pedagog va ota-onalar bilan hamkorlikda olib boriluvchi rivojlantirish tizimi ishlab chiqildi. Olingan ma'lumotlar bolalarda mavjud bo'lgan muammolarni erta tabaqalangan ravishda tashxis qilish va bartaraf etish bilan bog'liq bo'lganligi sababli maxsus korreksiya pedagogikasida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ishning natijalari «Maktabgacha surdopedagogika», «Maxsus ona tili o'qitish metodikasi», «Nutq o'stirish metodikasi» fanlari mazmunini ilmiy-nazariy jihatdan boyitish hamda takomillashtirishga ham xizmat qiladi. Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundan iborat bo'ldiki, olingan xulosalardan maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha ishlarni tashkil etishda, tibbiy-pedagogik-psixologik komissiya faoliyatida, maxsus pedagogika fani

³⁴ Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref... – Toshkent: TDPU. 2009. – 24 b.

muammolarini hal qilishda, defektologiya fakulteti talabalarini hamda «Surdopedagogika» yoʻnalishi boʻyicha kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda foydalanish mumkin. Shuningdek, xulosalardan maxsus maktab-internatlar rahbar hamda pedagog xodimlarining malakasini oshirish kurslarida, eshitishida muammosi boʻlgan bolalarning umumiy oʻrta taʼlim maktablarida sogʻlom tengdoshlari bilan inklyuziv (uygʻun) taʼlimini amalga oshirishda, umumtaʼlim maktablari pedagog xodimlari hamda zaif eshituvchi bolalarning ota-onalari uchun uydagi taʼlim-tarbiyani tashkil etishlarida manba sifatida ham foydalanish mumkin. Xar bir inson hayotining oʻziga xosligi va qadriyatlarining tan olinishi, bolaning rivojlanish huquqlari, taʼlimga boʻlgan ehtiyojlarini qondirishini kafolatlash zaruriyati kabi insonparvarlik gʻoyalari zamonaviy jamiyatning ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻlishi lozim ekanligi tobora keng anglanmoqda. Qayd etilgan gʻoyalar Oʻzbekiston Respublikasi hukumati va xalqaro miqyosda qabul qilinayotgan qator meʼyoriy hamda xuquqiy hujjatlarda oʻz ifodasini topmoqda. Mamlakatimizda eshitishida muammolari boʻlgan bolalarning, barcha sogʻlom tengqurlari qatori, milliy ruhda tarbiyalanishlari, aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan kamol topishlari, jamiyatdagi ijtimoiy hayotga mustaqil etuk fuqarolik darajasida tayyor boʻlib etishishlari masalalariga jiddiy eʼtibor qaratilmoqda. Ushbu vazifalarni hal etishda soʻzlashuv nutqi markaziy oʻrinni egallaydi. Maʼlumki, til vositasi yordamida inson muloqotga kirishadi, ushbu jarayonda axborot oladi, fikr almashadi, bilim, koʻnikma va malakalarni egallaydi. Kishilik jamiyatida ana shunday zaruriy ahamiyatni kasb etuvchi tilni oʻzlashtirish faqat kishilarning oʻzaro nutqiy muloqoti (kommunikatsiyasi) sharoitidagina amalga oshiriladi. Nutqiy muloqotning etarli darajada amalga oshishida eshitishning oʻrni beqiyos boʻlib, uning asosiy vazifasi nutqni idrok etish sanaladi. Toʻlaqonli eshitish nutq shakllanishining omili hisoblanib, u orqali insonning soʻz-mantiqiy tafakkuri, umumiy va ruhiy rivojlanishi sodir boʻladi. Moddiy dunyodagi narsa va hodisalar ongimizda aks etib, bular inʼikosicha soʻz shaklida ifodalanadi, til hodisalari vositasida namoyon boʻladi. Inson oʻzi koʻrgan va taʼsirlangan buyum va hodisalarni soʻz yordamida nomlab, mazmuni haqidagi taassurotlarini obrazlar, fikrlar, tushunchalar, tasavvurlar koʻrinishida

anglash, ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Har qanday buyum-hodisaning miyada aks etishi va ongda mustahkam o‘rnashib qolishida nutq etakchi vosita hisoblanadi. Modomiki shunday ekan, nutq, muloqot jarayonida tafakkur quroli bo‘lib xizmat qiladi; fikr bildirish, o‘zgalarga ta’sir ko‘rsatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Fikrlash qobiliyati nutq rivojlanishi zamirida paydo bo‘lishi sababli nutq kishi tafakkurining rivojlanish darajasini ham belgilab beradi. Eshitish idrokining buzilishi tufayli insonning nutqiy muloqotga kirisha olmasligi oqibatida boshqalardan ajralib qolishi uning keyingi hayoti, umumiy rivojlanishida qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu o‘ziga xos muammolarning yuzaga kelishini zamonaviy maxsus ta’lim tizimining nazariy asoschisi L.S.Vigotskiy o‘zaro bir-biriga tobe bo‘lgan quyidagi sabablar bilan bog‘laydi³⁵: «Ijtimoiy tarbiya nutqning rivojlanmaganligiga, nutqning rivojlanmasligi jamoa (kollektiv)dan ajralib qolishga, jamoa (kollektiv)dan ajralib qolish esa bir vaqtning o‘zida ham ijtimoiy tarbiyani, ham nutq rivojlanishini tormozlaydi. Eshitishida muammolari bo‘lgan bolalar so‘zlashuv nutqini rivojlantirish kabi masalalar ijtimoiy tarbiya zaminidagina o‘zining to‘g‘ri echimiga ega bo‘ladi». Olimning fikricha, jismoniy va ruhiy nuqson oqibatida rivojlanishi qiyinlashgan bola kam rivojlangan bo‘lmay, balki o‘zgacha rivojlangan bola bo‘lgani sababli bunday bolalar ta’lim-tarbiyasini amalga oshirishda umumiy pedagogikada qo‘llanuvchi metod va vositalardan «boshqacha» yo‘llar bilan foydalanish lozim. Respublikamiz Hukumati rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarning barcha sog‘lom tengqurlari qatori milliy ruhda tarbiyalanishlari, aqliy, axloqiy, jismoniy jihatdan kamol topishlari, ijtimoiy hayotga mustaqil etuk fuqarolik darajasida tayyor bo‘lib etishishlari masalalariga jiddiy e’tibor qaratmoqda. Ma’lumki, zamonaviy ta’lim tizimida so‘nggi vaqtlarda inklyuziv ta’lim g‘oyasi, respublikamiz sharoitida uni joriy etish masalalari tez-tez murojaat etilayotgan mavzulardan biri bo‘lib qolmoqda. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar eshitishining jarrohlik yo‘li bilan koxlear impalantatsiya yordamida qayta tiklash bunday bolalarni “eshituvchilar” jamiyatiga qaytarish, ya’ni jamiyatga

³⁵ Сборник научно-методических материалов. Коррекционная педагогика вчера, сегодня, завтра. Москва, 1997. С.3-9. Пузанов Б.П.

uyg'unlashtirishning yana bir samarali yo'li sanaladi. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash vazirligi rahbarligida Toshkent vrachlar malakacini oshirish instituti hamda Toshkent tibbiyot akademiyasi xodimlari, "Med-el" firmasi mutaxassisi va prof. V.Bereznyuk (Ukraina) ishtirokida Toshkent va Navoiy shaharlarida istiqomat qiluvchi zaif eshituvchi va kar bolalar eshitishi jarrohlik yo'li bilan qayta tiklandi³⁶. Surdopedagogika yo'nalishi uchun dolzarb muammolardan biri bunday yo'l bilan eshitishi qayta tiklangan bolalarning operatsiyadan so'nggi reabilitatsiyasi sanaladi. Seminar koxlear implantatsiya qilingan bolalarning operatsiyadan so'nggi reabilitatsiyasi masalalariga bag'ishlandi. Anjumanda eshitish reabilitatsiyasi bilan shug'ullanuvchi shifokorlar, surdopedagoglar, logopedlar ishtirok etib, dolzarb muammoga bag'ishlangan ma'ruzalar tinglashdi va munozarali savollar yuzasidan fikr almashdilar. Bunday toifadagi bolalarga milliy qadriyat va hududiy shart-sharoit-larimizdan kelib chiqqan holda maxsus ta'lim muassasalarida korreksion yordam ko'rsatishning (umumiy va xususiy maqsadlari, vazifalari, ta'lim-tarbiyalashning mazmun va tamoyillari, ushbu bolalar imkoniyatlariga mos bo'lgan ish metodlari) ilmiy asoslarini to'liq ishldab chiqish maxsus ta'lim tizimining kun tartibida turgan, o'zining tezkor echimini kutayotgan bosh muammodir. BMTning bolalar muammolari bilan shug'ullanuvchi Xalqaro YuNISEF tashkiloti tomonidan xar yili xamdo'stlik mamlakatlari bo'yicha olib boruvchi ijtimoiy monitoring natijalarida O'zbekiston inson hayotini himoyalashda, ayniksa, onalik va bolalikni, shuningdek, jamiyag fukarolarining alohida yordamga muhtoj bo'lgan qatlamini muhofazalashda o'ziga xos yutuqlarga erishayotgan davlatlardan biri ekanligi ko'rsatildi. Bunday yuqori ko'rsatkichlarga erishishimiz Hukumatimizning istiqloqlning ilk kunlaridanyoq mamlakatimizga xos va mos iqtisodiyot hamda ijtimoiy modelni, ya'ni ustuvor yo'nalishlarimizni aniq belgilab olishi bilan bog'likdir. Chunki bosib o'tgan har bir yilimizni sarhisob qilsak, unda Hukumatimiz tomonidan inson manfaatlarini ko'zlash va himoyalash barobarida,

³⁶ Бенин В.Л. Теоретико-методологические основы формирования развития педагогической культуры: Автореф. дис. д-ра пед. наук./Урал. гос. профессионально-пед. ун-т. Екатеринбург, 1996.-66.с.

jamiyatimizning ajralmas qismi bo'lgan alohida yordamga muhtoj qatlamiga jiddiy e'tibor qaratib kelinayotganini kuzatamiz. Respublikamiz Hukumati, rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarning barcha sog'lom tengqurlari qatori milliy ruhda tarbiyalanishlari, aqliy, ahlokiy, jismoniy jihatdan kamol topishlari jamiyatdagi ijtimoiy hayotga mustaqil etuk fukarolik darajasida tayyor bo'lib etishishlari masalalariga jiddiy e'tibor qaratilmokda. Maxsus psixologiya va pedagogikaning murakkab muammolaridan biri bo'lgan eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning oilasiga korreksion-pedagogik yordam, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash va uni oiladagi tarbiyaviy vazifalarini aniqlash, nogiron bolalarning shaxsiy xislatlarini shakllantirish, ruxiy – jismoniy nuqsonlar, ular bilan ishlashdagi murakkabliklar hisobga olinmog'i zarur. Shunday qilib, eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandiga nisbatan ota-ona munosabatlarining o'ziga xos jihatlari hamda ularning tarbiya uslubi bolaning xulq-atvori va rivojlanishida turli chekinishlarga sabab bo'lishi mumkin. Oiladagi psixologik muhitni hamda ota-onalarning bolalarga nisbatan tutgan tarbiya usullari va ko'rsatmalarini o'rganish oilada ota-ona va bola o'rtasida qaror topgan shaxslararo munosabatlarning turlarini aniqlashga imkon beradi. Chet el va rus olimlarining tadqiqotlarida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ta'limi va tarbiyasi hamda oilaga korreksion-pedagogik yordam turlari bilan bog'liq masalalar o'rganilgan. Respublikamizda bu yo'lda olib borilayotgan ishlarni ilmiy va metodik jihatdan yanada takomillashtirish lozim. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimini tashkil etish mazmuni "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi", "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, BMTning "Bola huquqlari to'g'risida" Konvensiyasi, "Nogironlar haqida", "Nogironlar huquqlari hakida"gi Deklaratsiyalari hamda nogironlikka bo'lgan zamonaviy yondashuvlardan kelib chiqqan holda maxsus ta'lim mazmunaning yangilanuvi bilan belgilanadi. Bu borada qator ishlar o'z echimini kutmoqdaki, bular pirovardida alohida yordamga muhtoj bolalarni ijtimoiy hayotga erta uyg'unlashuvlari muammosini hal qilishi lozim. Hozirgi kunda O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimi mavjud bo'lib, 89 ta maxsus maktab va maktab internatlarda 19 ming 245 nafar bola ta'lim-tarbiya olmoqda. Shu bilan birga 23 ta sanatoriya turdagi maktab-internatlarda 7 mingdan

ortiq nogiron bolalar, etish hamda aqli zaif bo'lgan bolalar uchun mavjud 2 ta maxsus "Mehribonlik" uylarida 238 nafar, kasalligi sababli uyda yakka tartibda 11172 nafar bolalar ta'lim- tarbiya olmoqdalar. Ma'lumki, u yoki bu yo'nalishdagi faoliyatni amalga oshirish uning qonuniy negiziga tayanishni talab etadi. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimida voyaga etmaganlarni ijtimoiy himoya qilish bo'yicha qator yangi qonun hujjatlarini ishlab chiqish va takomillashtirilgan loyihalarini tayyorlash nazarda tutilgan bo'lib, Xalk ta'limi vazirligi tomonidan bu borada quyidagi ishlar amalga oshirildi: "Bolalar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun loyihasini ishlab chiqish Xalq ta'limi vazirligi, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish, Sog'liqni saqlash, Moliya vazirliklari, Respublika bolalar moslashuvi Markazi, "Sen yolg'iz emassan" jamg'armasiga yuklatilgan bo'lib, bu vazifani amalga oshirish yuzasidan yuqorida ta'kidlangan tashkilotlar hamda Adliya vazirligi, Inson huquqlari Milliy markazi, Respublika Bosh Proko'raturasi, YuNISEF, YuNESKO, Bolalar jamg'armasi kabi tegishli vazirlik va idoralar bilan kelishilgan holda qonun loyihasi ishlab chiqildi. Qonun loyihasi Vazirlar Maxkamasi hamda Prezident Devoni tomonidan ko'rib chiqilib, o'rnatilgan tartibda Oliy Majlisi Qonunchilik Palatasida uch o'quvdan o'tkazilib, Oliy Majlis Senatida ma'kullanib. O'zbekiston Prezidentn I.Karimov tomonidan 2008 yilning 7 yanvarida imzolandi. Vazirlik tomonidan tegishli idoralar vakillari ishtirokida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yuzasidan tashkil etilgan ishchi guruh tomonidan Qonunning yangi tahrirdagi loyihasi ishlab chiqildi. Qonun loyihasini ishlab chiqishda ishchi guruhi tomonidan alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi uchun yaratilishi lozim bo'lgan masalalarga muhim ahamiyat qaratildi. Qonun loyihasi 2007 yil 16 avgust kuni 01-535-sonli xat bilan, o'rnatilgan tartibda Vazirlar Maxkamasiga taqdim etilib, hozirda kelishuv ishlari tugatilib, Prezident Devoniga kiritildi. "Bolalar uylari", "Mehribonlik", "Muruvvat", "Sahovat" uylari va ixtisoslashtirilgan internetlarni yumshoq va qattiq inventarlar bilan jihozlash me'yorlari" haqidagi vazirlikning 2007 yil 3 maydagi 132-sonli buyrug'ining amaliyotga kiritilishi maxsus ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchilar uchun sharoitlarni oilaga yaqinlashtirilgan holda

tashkil etish imkonini bermoqda.2008-2010 yillarda "Mehribonlik" uylarini hamda jismoniy va aqliy rivojlanishlarida nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarning jihozlanganlik darajasini oshirish Davlat dasturini ehtiyojlarni oldindan xatlovdan o'tkazish asosida ishlab chiqish va qabul qilish borasida qator ishlar amalga oshirildi. Mazkur yo'nalish asosida Respublikada mavjud barcha "Mehribonlik" uylari hamda maxsus maktab-internatlar, kam taminlangan oila farzandlari uchun hamda sanatoriya tipidagi maktab-internatlarning moddiy-texnik holati xatlovdan o'tkazilib, pasportlashtirildi. Olib boriltan tadbirlar natijasida 36942 nafar o'quvchiga mo'ljallangan jami 155 ta'lim muassasalaridan 107 tasi (69%) 28418 o'quvchi o'ringa mo'ljallangan loyiha asosida qurilgan binolarda, 43 tasi (31 %) esa 10544 o'quvchi o'ringa mo'ljallangan moslashtirilgai binolarda joylashganligi aniqlandi.O'tkazilgan xatlov natijalariga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar xokimliklarining takliflari asosida 2008-2015 yillarda ""Mehribonlik" uylari, maxsus maktab va kam taminlangan oila farzandlari uchun mo'ljallangan maktab-internatlarning bino va inshootlarini kapital rekonstruksiya qilish hamda kapital ta'mirlash dasturi" yillar kesimida ishlab chiqildi. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimiga ko'ra, Respublikadagi jami 32389 o'quvchi o'ringa mo'ljallangan 130 ta "Mehribonlik" uylari, maxsus maktab va kam ta'minlangan oila farzandlari uchun mo'ljallangan maktab internatlardan 15446 o'ringa mo'ljallangan 70 ta muassasani kapital rekonstruksiya qilish, 16943 o'ringa mo'ljallangan 60 ta ta'lim muassasalarini kapital ta'mirlash nazarda tutilmokda.Ushbu dastur loyihasi bo'yicha ushbu kunda kapital rekonstruksiya qilinadigan va kapital ta'mirlanadigan maxsus ta'lim ob'ektlarini zarur o'quv mebellari va jihozlar bilan ta'minlash normativlari alohida ishlab chiqildi."Sog'lom bola" Davlat dasturida "Mehribonlik" uylarini va ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarni Samarkand avtobus zavodi avtobuslari bilan ta'minlash bo'yicha 4,56 mlrd. so'm miqdorida mablag' ajratildi. Respublikamizdagi barcha "Mehribonlik" uylari, 86 ta maxsus maktab va maktab-internatlari avtobuslar bilan ta'minlandi. Avtobuslarning taqdimot marosimlari zo'r shodiyona sifatida nishonlandi. Davlat dasturi doirasida 2007-15 yillarda jami 35 ta "Mehribonlik"

uylari va ixtisoslashtirilgan maktab-internatlari qurilish-ta'mirlash ishlari olib borildi. Shuningdek, yangi mazkur 10 ta maxsus maktab va maktab-internatlari, ishlab chiqilgan me'yorga muvofiq, 55 ta maxsus umumta'lim sinflari, 23 ta maxsus korreksion kabinetlari, 45 ta ixtisoslashtirilgan va laboratoriya sinflari, 21 ta o'quv ustaxonalari, 6 ta faollar zallari, 9 ta sport zallari, 10 ta oshxonalar, 9 ta yotoqxonalar, 24 ta ma'muriy-metodik xonalari mebel, o'quv-laboratoriya asbob-uskunalari, kompyuter texnikalari, sport anjomlari va maxsus jihozlar bilan ta'minlandi. 5 ta maxsus kasallarga mo'ljallanmaganlari umumiy o'rta ta'lim maktablari me'yorlari asosida jihozlandi. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimini doirasida nogironligi oqibatida maktabga borish imkoniyatiga ega bo'lmagan uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan bolalar bilan olib boriluvchi ta'lim jarayonini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan edi. Yil oxiriga qadar Respublikaning barcha hududlarida uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan har bir tumandan 5 nafardan tanlab olingan 5-9-sinflardagi jami 1012 nafar bolalar kompyuterlar bilan ta'minlandilar. Ushbu kunda bu bolalarning multimediyali o'qitish dasturlari asosida talim olishlari uchun vazirlik tomonidan 12 ta elektron darslik, 5 ta o'quv filmlari jami 17 ta elektron o'quv resurslari tayyorlanib, kompakt disklarga qayd etildi. Hozirda bu dasturlarni o'rnatish ishlari yo'lga qo'yilmokda/Davlat dasturida nogironligi oqibatida maktabga borish imkoniyatiga ega bo'lmagan uyda yakka tartibda ta'lim-tarbiya olayotgan jami 11172 nafar (2897 nafari aqli zaif, 3409 nafari tayanch-harakat a'zolari shikastlangan, 101 nafari ko'zi ojizlar, 168 nafari zaif ko'ruvchi, 18 nafari eshitishda nuqsoni mavjud bo'lgan, 56 nafari zaif eshituvchi, 365 nafari nutqida kamchiligi mavjud va 4158 nafari boshqa turdagi (og'ir yurak xastaligi, asab tizimining xastaligi, enurez, buyrak, jigar, qalkonsimon bez, sil kabi) kasalliklari mavjud o'quvchilar zarur o'quv mebellari, darsliklar va o'quv anjomlari bilan ta'minlandilar. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimi dasturiga binoan jismoniy, aqli zaif bolalar maktab, maktab-internatlari uchun 59 nomda darslik va o'quv qo'llanmalarini nashrga tayyorlash va chop etish bo'yicha quyidagi ishlar amalga oshirildi:

- aqli zaif bolalar maxsus maktab va maktab-internatlari uchun 37 nomda 46083 nusxa;
- eshitishda kamchiligi bo'lgan bolalar maktab-internatlari uchun 10 nomda 5564 nusxa;
- ko'zi ojiz bolalar maktab-internatlari uchun «Brayl» usulida 12 nomda 2740 nusxa darslik va o'quv qo'llanmalar tayyorlandi.

Ixtisoslashtirilgan maktablar o'qituvchilarining kasbiy darajasini oshirish tizimini yaratish maqsadida 2007-2008 o'quv yilidan boshlab Vazirlik tasarrufidagi Nukus, Angren, Qo'kon, Jizzax va Navoiy pedagogika institutlari huzurida defektologiya kafedralari tashkil qilindi hamda ushbu yo'nalish bo'yicha 25 nafardan talaba qabul qilindi. Yangi ochilgan kafedralarning mudiri vazifasiga ilmiy darajali hodimlar tayinlandi hamda mazkur kafedralar zarur me'yoriy hujjatlar, alohida xona, texnik vositalar bilan ta'minlandn. Malaka oshirish institutlarining 2008 yil ish rejasi ixtisoslashtirilgan maktablar o'qituvchilari va rahbarlari uchun alohida kurslarni tegishli buyurtmalar asosida ishlab chiqildi. Shuningdek, ushbu toifalar bo'yicha malaka oshirish kurslarini har bir hududlarda tashkil etish buyicha ehtiyojlarni aniqlash hamda shu kurslarning tegishli o'quv-me'yoriy hujjatlarini tayyorlash yuzasidan hududiy pedagog hodimlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlarining mas'ul xodimlari ishtirokida maxsus o'quv seminari tashkil qilish va kelgusida shu yo'nalishda o'zaro tajriba almashib borishlarini yo'lga qo'yish bo'yicha ishlar rejalashtirilmokda. Xalq ta'limi tizimida alohida etiborga muhtoj bo'lgan bolalarni umumta'lim muassasalarida uyg'un holda ta'lyam-tarbiya olishlari borasida ham qator ishlar amalga oshirilmokda. Nogiron bolaning rivojlanishidagi me'yordan chetga chiqishlarni erta tashxis qilish, muammo oqibatini qayta tiklash, rivojlanishida u yoki bu muammolari bo'lgan ilk va erta yoshdagi bolalarga pedagogik yordam ko'rsatish, ularni umumta'lim muassasalariga uyg'unlashtirish modellarini ishlab chiqish masalalari kun tartibida turgan dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Inklyuziv ta'lim g'oyasi Respublikamizga 1996 yildan kirib keldi. Xalq ta'limi vazirligida inklyuziv talimni yo'lga qo'yishdati ilk qadam Respublika ta'lim Markazi qoshida BMTning YuNISEF tashkiloti bilan

hamkorlikda Inklyuziv ta'lim resurs markazi tashkil etilishi bo'ldi. Hozirgi kunda XTV hamda BMTning YuNISEF, YuNESKO tashkilotlari, Osiyo taraqqiyot Banki bilan hamkorlikda Respublikamizning turli hududlarida qator loyihalar amalga oshirilmokda. Ushbu loyihalar doirasida Qoraqalpog'iston Respublikasining Nukus va Qonliko'l tumanlari Fargona viloyatining Qo'kon, Marg'ilon shaharlari va Quva tumani, Xorazm viloyatining Urganch va Xonka tumanlari, Toshkent viloyatining Angren, Ohangaron va Chirchiq shaharlari hamda Toshkent shahri ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'lim bo'yicha olib borilgan dastur tajribalari bu usulning inson, xususan bola huquqlari va erkinliklarini ta'minlash borasida afzalliklarini namoyish etdi.

"Ijtimoiy himoya yili" Davlat dasturida nazarda tutilgan zamonaviy talablar doirasida o'zgartirishlar kiritilgan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ham inklyuziv ta'lim masalasiga alohida ahamiyat berildi. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimini rivojlantirish bo'yicha alohida e'tiborga muhtoj bo'lgan bolalar ta'lim-tarbiyasini samarali rivojlanishini ta'minlab beruvchi muhim hujjatlar - "Maxsus ta'lim to'g'risida"gi Nizom, "Tibbiy-pedagogik-psixologik Komissiya to'g'risida"gi Nizom, "Inklyuziv ta'lim to'g'risida"gi Nizomni ishlab chiqish amalga oshirilishi lozim bo'lgan muhim vazifalardan birini tashkil etadi. 1990 yil aprel XTB tomonidan sobiq 35-yordamchi maktab binosi 106-maktab-internatga berildi. 102-zaif eshituvchi bolalar maktab-internati o'quv ishlari bo'yicha direktor muovini Obidov Saidahmat TShXTBB buyrug'i bilan shu maktab-internatga rahbar etib saylandi. 1990 yil may oyida jamoa ToshShXTBBsi, tuman XTB yordami bilan maktab binosi, yotoqxona, sinf honalari, zaif eshituvchi bolalarga moslashtirildi. Bog' barpo qilindi. 1990 yil sentyabr oyidan S.Obidov rahbarligida birinchi o'zbek zaif eshituvchi bolalar uchun o'quv yili boshlandi. Internat qoshida maktabgacha ta'lim bo'limi ochildi. F.J.Alimxodjaeva, N.Xolmuxamedova, L.Yunusovalar o'zbek tilida darsliklar yozdilar. X.Samadova, Murodovalar uslubiy qo'llanmalar yozdilar. 1997-1998 yillarda AQShning Mersi Projektr kompaniyasi tomonidan zaif eshituvchi bolalar uchun individual apparatlar bilan ta'minlandilar. 2001 yil oktyabrdan F.A.Yuldasheva rahbar etib tayinlandi. Shu yili

maktab-internatida sportzal, oshxona, sinf xonalari, yotoqxona, kutubxona, ritmika, mehnat xonalari ta'mirlandi. Maktab-internat homiylar tomonidan yangilandi. Shu davrlarda 106-maktab-internatida pedagogika fan nomzodlari ham o'z ilmiy ishlarini (zaif eshituvchi bolalarni muammoli taraflari) olib bordilar. Bulardan U.Yu.Fayzieva, F.J.Alimxodjaeva, R.Rustamovalar darslik va dasturlar yozdilar va mehnat faoliyatini shu internatda davom ettirdilar. Maktab-internat ochilmasdan oldin zaif eshituvchi bolalar uchun yaratilgan darsliklar faqat rus tilida bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda faqat o'zbek tilidagi darsliklardan o'quvchilar foydalanyaptilar. Kutubxona juda ko'p darsliklarga boy. Moddiy bazasi tiklandi. Didaktik va ko'rgazmali qurollar bilan boyitildi. 2011 yil sentyabr oyidan M.R.Alimtaeva rahbar etib tayinlandilar. Maktab-internatga yangi jihozlar keltirildi. Yangi mutaxassis yosh kadrlar ishga olindi. Kir yuvish xonalari, oshxona qayta ta'mirlandi. Maktab-internat bog'lari obodonlashtirildi. Maktab-internatga homiylar jalb etildi. Homiylar zaif eshituvchi bolalar uchun zarur bo'lgan individual apparatlar bilan ta'minlanishga yordam beryaptilar. Maktab-internatdagi to'garak ishlaydi. Internatda juda ko'p iqtidorli o'quvchilar chiqyapti. Respublika bo'yicha turli ko'rik-tanlovlarda g'oliblikni qo'lga kirityaptilar. Jahon chempioni shaxmat bo'yicha Sirojiddin shu internatda tahsil olgan. Bu internat faxri hisoblanadi. Hozirda Respublika bo'yicha 106-maktab-internat zaif eshituvchi bolalarga ta'lim-tarbiya berishda pedagoglar o'z mehnatlarini ayamaydilar. 106-zaif eshituvchi bolalar maktab-internat o'quvchilarning ko'pchiligi ommaviy maktabda ta'lim olyaptilar. O'zbekiston Respublikasida 106-zaif eshituvchi bolalar-internatining o'z o'rnini va nufuzini bor. O'zbekistonda maxsus pedagogikada yaratilgan barcha yangiliklar bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, zaif eshituvchi bolalar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish, ularga grammatika haqida ma'lumot berish muammolari bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilmagan. Eshitish idroki buzilgan bolalarga tilni o'rgatish yuzasidan xorij va respublikamizda olib borilgan tadqiqotlar kar va zaif eshituvchi bolaga ona tilini o'rgatish maxsus tashkil etilishi va egallayotgan tili konuniyatlariga asoslangan korreksion-rivojlantiruvchi pedagogik tizim va metodik vositalarning qo'llanilishi asosida amalga oshirilishi lozim ekanligini ko'rsatdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Chet el surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlarini tavsiflang?
2. Rossiya surdopedagogikasining rivojlanishining bosqichlari tavsiflang?
3. O'zbekistonda surdopedagogik nazariya va amaliyotning taraqqiy etishi bo'yicha ma'lumot bering.
4. O'zbekistonda korreksion-pedagogik yordamni rivojlantirish tizimini tashkil etishning mazmuni bo'yicha ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar:

Ko'rinarli nutq – imo-ishora nutqi

Kommunikatsiya - o'zaro nutqiy muloqot

Xis etuvchilarning xissiyotlari - karlik va soqovlikni bolaning aqliy layoqatlariga salbiy ta'siri

Xissiy idrok va uning ob'ektlari - sezgi organlarning o'zaro tobeligi

III.bob. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning psixologogik-pedagogik tasnifi

3.1. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanish xususiyatlari

Ruhiy rivojlanish –bu ruhiy jarayonlarning ma’lum qonuniyatlarga mos ravishda rivojlanishi bo‘lib, u davriy munosabatlar biln chambarchas bog‘liqdir. Bolalarning rivojlanishi turlicha bo‘lib, bunday turfalik har bir bolaning bosh miyasidagi bo‘limlarning rivojlanish davrlari va xususiyatiga bog‘liqligidan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra bolalarning ruhiy jarayonlarining shakllanishi va rivojlanishi har xil yoshida turli darajada bo‘lishi kuzatiladi. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarning ruhiy rivojlanishidagi o‘ziga xos rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish: kar va sog‘lom bola ruhiy rivojlanishidagi umumiy va xususiy tomonlarini aniqlash; kar bolalar bilish jarayonining alohida shakllarining rivojlanishidagi o‘ziga xosligini o‘rganish va aniqlash – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, nutq hamda uning shaxs sifatida shakllanish qonuniyatlarini o‘rganish; rivojlanishi nuqsonli bo‘lgan bola shaxsining rivojlanishiga samarali ta’sir ko‘rsatadigan metodlar va yo‘llarni psixologik jihatdan asoslab berish kabi eshitishida muammolari bo‘lgan bolalar ta’limi orqali ularni barkamol tarbiyasini amalga oshirishga qaratilgan ishlar rejalashtiriladi³⁷. Eshitish sezgisi va idroki ayniqsa nutqni egallashda muhim rol o‘ynaydi. Nutqning aktiv va passiv shakllari aynan eshitish sezgisi va idroki asosida amalga oshadi. Atrofdagilar nutqini eshitib, unga taqlid qilish orqali dastlabki so‘zlarni ayta boshlaydi. Nutqni eshitib, u orqali asosiy ma’lumotlarni oladi, kattalar bilim va tajribalarini egallaydi. Chunki kattalarning bilimi, tajribalari bolalarga og‘zaki yoki yozma nutq orqali kattalar tomonidan etkaziladi. Atrofdagilar nutqini idrok qilish imkoniyatining buzilishi faol nutqning shakllanish imkoniyatini yuqotadi. Eshitishi buzilgan bola hech qachon o‘zi mustaqil ravishda nutqni egallay olmaydi. Agar bunday bola maxsus sharoitda maxsus yondoshish va maxsus uslublar bilan o‘qitilmasa soqov bo‘lib qoladi. Eshitmaydigan bola butun axborotni eshitish apparati. analizatorining ishtirokisiz oladi, u hamma narsalarni predmetlar, voqea va hodisalarni ko‘rgani holda ular haqida hech qanday informatsiya olish imkoniyati yo‘q. Bu esa o‘z

³⁷M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

navbatida ikkilamchi nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Me'yorda, bola kattalar va atrofdagilar nutqini takror-takror eshitib, ularga taqlid qilib, uni egallaydi. Eshitmaydigan bola ko'rgan narsalarining nomlarini va hodisalarni so'z orqali ifodalay olmaydi, munosabat bildira olmaydi. Bunday holat bolani ruhiy jihatdan to'g'ri rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Karlik tufayli bolada ikkilamchi nuqsonlar vujudga keladi: soqovlik, ruhiy rivojlanishining orqada qolishi va hokazo. Chunki bu ikkilamchi nuqsonlar eshitmaslik tufayli vujudga keladi, barcha psixik jarayon, tafakkur, xotira, idrok, diqqat va butun bilish jarayoniga ta'sir qiladi. Eshitishni korreksiyalash qanchalik erta tashkil qilinsa, nutqdagi kamchiliklar shunchalik erta to'g'rilanadi. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning asab tizimining faoliyatini egiluvchanligi tufayli ularda kompensatorlik imkoniyatlariga ega bo'ladi. Bunday bolalar atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishda qiyinaladi, shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishi, o'zligini anglay sog'lom bolalardan farqlanadi. Eshitishdagi buzilishning har qanday holatida ham axborotni qabul qilish, uni tahlil qilish va munosabat bildirish, uni saqlash imkoniyati mexanizmi qiyinlashgan yoki buzilgan bo'ladi. Barcha imkoniyati cheklangan bolalarda tushunchalarning shakllanish jarayoni sekinlashgan holda korreksiyalanadi, eshitmaydigan bolalarda bu jarayon vaqtinchalik sekinlashgan bo'ladi va o'ziga xos tarkibiy tuzilishga ega bo'ladi. Eshitmaydigan bolaning rivojlanishida ikkita o'zaro bir-biriga bog'liq muhim holat kuzatiladi. Eshitmaydigan bolaga ta'sir etuvchi tashqi omil nihoyatda tor, tashqi muhit bilan muloqoti cheklangan, atrofdagilar bilan muomalada bo'lish imkoniyati chegaralangan bo'ladi. Buning natijasida bunday bolalarning ruhiy jarayonlarining rivojlanishi nihoyatda oddiy tusda bo'lib, tashqi ta'sirlarga reaksiyasi sodda, doimiy bir xillik kuzatiladi. Shu sababli eshitmaydigan bolalarning analizatorlar faoliyatida o'zaro bog'lanishlar sog'lom bolalardan farqlanadi va ularning o'z fikrini bayon qilish formalari farqli kechadi. Masalan ko'rgazmali – obrazli, so'z mantiqiy tafakkuri; yozma nutqning ikkala shakli impressiv(o'qish) va ekspressiv(yozma) shakllari og'zaki nutqdan ilgariroq rivojlanadi va ustunlik qiladi, katta rol o'ynaydi; nutqning impressiv shakli ekspressiv nutqdan ilgariroq rivojlanadi. Ta'lim jarayonida aynan mana shu holatning inobatga olinishi muhim ahamiyat kasb

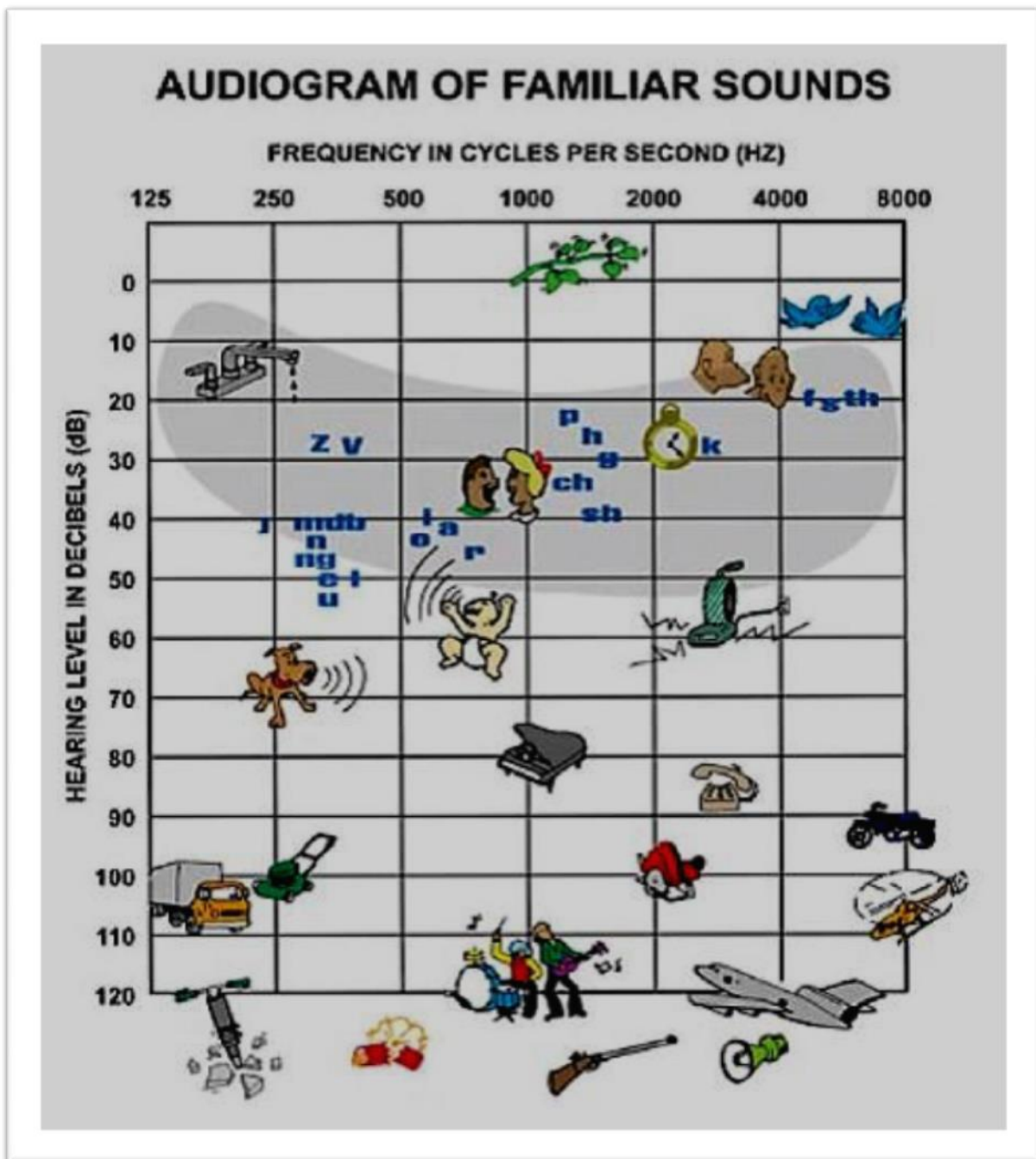
etadi. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishi bilan me'yordagi bolani ruhiy rivojlanishidagi farq asosan uning jadalligi va sifatida namoyon bo'ladi. Har qanday bolaning ruhiy rivojlanishi uning analizatorlarining sog'lomligi, umumiy salomatligi, o'sayotgan muhitiga bog'liq. Sog'lom va eshitmaydigan bolaning antogenezdagi rivojlanishida kam farqlanadi, farqlanish rivojlanishning keyingi bosqichlarida ortib boradi. Bolaga ilk yoshidan surdopedagogik yordam tashkil qilinib uning kompensatorlik imkoniyati rivojlantirilib borilsa bu farq katta bo'lmasligi mumkin. Bolaning imkoniyatini rivojlantiruvchi ta'sir va muhit qanchalik o'z vaqtida va izchillik bilan amalga oshirilsa farq shunchalik sezilmaydi. Aynan mana shu shart-sharoitlar eshitishida muammosi bo'lgan bolalar ta'limining mazmuni, davomiyligi va zaruriy tashkiliy formalarini belgilashda hisobga olinadi. Bu bolalarning umumiy kachiligining tarkibiy tuzilishi haqidagi tasavvurdan kelib chiqqan holda uni tahlil qilishda birinchi o'rinda ularning nutqini rivojlanish xususiyatida boshlash maqsadga muvofiqdir. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar dastlab nutqni bevosita emas balki, maxsus tashkillashtirilgan sharoitda alohida vositalar orqali, majburiy muloqot vositasi sifatida egallaydi. Bunda bolaning ruhiy rivojlanishini kechiktirilmasligini ko'zlab nutqning qo'shimcha kompensator vositasi bo'lgan daktil va imo-ishora shaklidan foydalaniladi. Lekin to'g'ri tashkillashtirilgan pedagogik jarayon natijasida eshitishida muammolari bo'lgan bolalar ma'lum vaqtdan keyin bunda nutqiy imkoniyatdan qoniqmaydilar, natijada muloqotning yangi, to'liq nutqiy muloqot shakliga o'tiladi. Eshitishida muammolari bo'lgan bolalarning nutqiy muloqoti turli faoliyatlar jarayonida shakllanib boradi. Ular bu davrda nutqning turli formalaridan (og'zaki, yozma) foydalanadilar, va nutqning ikkala tomoni impressiv (nutqni ko'rib qabul qilish) va ekspressiv tomoni (gapirish, daktillab aytish, yozuv orqali fikr bildirish) dan foydalanadi.

3.2. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning tasnifi

Zamonaviy maxsus ta'lim muassasalarining tabaqalashtirilgan holda tashkil etilishi, shuningdek, ulardagi ta'lim-tarbiya mazmunini belgilashda asosiy omil bo'lib R.M. Boskisning eshitishida muammolari bo'lgan bolalar pedagogik tasnifi xizmat qiladi: **Karlik**-eshitishning turg'un yo'qolishi bo'lib, unda mustaqil

holda nutqni egallash, hattoki quloqqa yaqin bo'lgan masofada bo'lgan nutqni aniq idrok etish imkoniyati bo'lmaydi. Total (to'liq) karlik juda kam uchraydi. Ko'pincha karlikda baland nonutqiy tovushlar, quloq suprasiga yaqin masofadagi ba'zi nutqiy tovushlarni idrok etish darajasida bo'lgan eshitish qoldiqlari saqlanib qoladi. Audiometr tekshiruvi eshitishning 80 dBdan yuqori darajada yo'qolganligini ko'rsatadi. **Zaif eshituvchilik**- eshitishning turg'un pasayishi bo'lib, unda ushbu eshitish qoldig'i asosida nutqiy zaxirani minimal holatda mustaqil ravishda egallash, murojaat etilgan nutqni quloq suprasiga yaqin masofada idrok etish imkoniyati bo'ladi³⁸.

³⁸ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France. (ushbu kitobning 27-42-betlaridan olindi).

Rasm 1. Engagig Deaf and Hard of Hearing Students in the School Library: A Handbook for Teacher- Librarians NADENE EISNER 2012 (ushbu kitobning 9-betidan olindi)

Audiometr tekshiruvi eshitishning 80 dB kam bo'lmagan pasayishini ko'rsatadi. Birinchi tasniflash 16-asrga to'g'ri keladi. Italiya olimi D.Kardano 3 guruh karlarni ajratishda karlikning vujudga kelish vaqtiga bog'liqligi va nutqiy rivojlanish darajasiga asoslangan: Tug'ma karlar. Erta kar bo'lganlar (nutqi rivojlangunga qadar); Kech kar bo'lganlar (nutqi saqlanib qolganlar). 18-asr Fransuz pedagogi R.A.Sikar eshitish nuqsoni har xil bo'lgan bolalarni guruhlarga bo'lishni va ularni bo'lak holda o'qitishni taklif qilgan. 19-asrning birinchi yarmida Rus surdopedagogi

V.I.Fleri kar va zaif eshituvchi o'quvchilarni, kech kar bo'lib qolganlarni va zaif eshituvchilarni bo'lak holda o'qitish kerakligini taklif qilgan.Parijdagi kar va zaif eshituvchi o'quvchilar instituti vrachi J.Itar besh guruh karlarni ularning tovushlar va nutqlar eshitishiga qarab ajratgan:yuqori nutq va tovushlarni qulog'ining yaqinida eshituvchilar;unli va undoshlarni ajratuvchilar;ayrim unli va undoshlarni ajratuvchilar;nutqlarni eshitmaydigan, lekin baland tovushlarni eshituvchilar;umuman eshitishida nuqsoni bo'lganlar.Biroq kar bolalarning differensiyasi, faqat turli darajadagi eshitish qobiliyatini yo'qotganlarni o'qitish bilan ijobiy natijalar bermadi.19-asrning ikkinchi yarmida Peterburg kar va zaif eshituvchi o'quvchilar bilim yurtida Ya.T.Speshnev ikkita bo'linma tuzdi:turli xildagi nutqlarga ega bo'lgan kar bolalar uchun;imo-ishora asosida muloqot qiluvchilar uchun.Ya.T.Speshnev tomonidan eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutq saviyasini yaxshilash bo'yicha differensiallanadi, asosiy nuqson darajasi hisobga olinmaydi. Bunday hol ularni o'qitish mobaynida kerakli samara bermadi. Eshitish qobiliyati juda nuqsonli bo'lgan bolalarning yuqori o'zlashtiruvchanliklari boshqa tomondan eshitish qobiliyati saqlangan bolalarning nuqsonli bo'lgan o'zlashtiruvchanliklari kuzatiladi. Bunday hol esa o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarni aqliy rivojlanishi bo'yicha ajratib o'qitishga majbur qiladi³⁹. L.V.Neyman bolalik davrida eshitish qobiliyatining buzilishini o'rganish va tasnifini yaratish tarixida uch bosqichni belgilaydi:kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda eshitish qobiliyatini tekshirishni tizimlashtirish boshlang'ich urinishidan, toki amaliyotda eshitishni o'lchagich uskunasi kamerton to'plamidan foydalanishni amaliyotda qo'llash;kamertondan to audometrgacha bo'lgan davr;hozirgi talabga javob beradigan amaliyotga kiritilgan audiometr.L.V.Neyman eshitish chastotalari maydoni yordamida qabul qilish diapazoniga asoslanib, karlarni to'rtta guruhga ajratadi.

Tibbiy tasnif (L.V. Neyman bo'yicha).

Karlar :

I guruh- Eng past chastotalarni qabul qilish (125-250 Gs.);

³⁹ M. Marschark, HarryG.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 304p

II guruh- 500 Gsgacha chastotalarni qabul qilish;

III guruh- past va o‘rta chastotalarni qabul qilish (1000 Gsgacha)

IV guruh- 2000 Gsgacha chastotalarni qabul qilish.

Zaif eshituvchilar:

1-daraja. Eshitishni 50 Db.gacha yo‘qotish. Bunday bola 1m.dan ortiq masofadagi nutqni farqlaydi.

2-daraja. Eshitishni 50-70 Db.gacha yo‘qotish. Bunday bola 1m.gacha masofadagi nutqni farq qiladi.

3-daraja. Eshitishni 70 Db.dan yuqori yo‘qotish. Bunday bola quloq oldida va quloq suprasiga aytilgan nutqni ham farqlashi qiyin.

Eshitish kamchiligidagi nutqiy rivojlanishlarning darajasi va xarakteri bir qator sabablar asosida yuzaga keladi. R.M.Boskis nutqiy rivojlanish darajasining quyidagi to‘rt omil bilan aloqadorligini ko‘rsatib o‘tgan. Zaif eshituvchi bolalarni eshitish chastotasi hajmiga qarab kar bolalarnikidek guruhlash to‘g‘ri kelmaydi. Chunki ko‘pchilik zaif eshituvchilar keng diapazondagi 4000Gs va yuqori chastotani qabul qiladilar. Har bir guruh zaif eshituvchilar tomonidan ayrim gaplarni eshitish imkoniyatlari bo‘yicha belgilanadi. 1-darajali zaif eshituvchilarda tovush diapazonida eshitishning pasayishi 50dBdan oshmaydi. Ularning chastotalarni qabul qilishi 125-8000Gs atrofida. 1mdan ortiqroq masofada so‘zli tovush balandligida gaplarni ajratish imkoniyati bor. Ular bilan muloqotda bo‘lish mumkin. 2-darajali zaif eshituvchilarda tovush diapazonida eshitishning pasayishi 70dBgacha. 1mdan kamroq masofada so‘zli tovush balandligidagi gaplarni ajratish imkoniyati bor. Ular bilan muloqotda bo‘lish birmuncha qiyinroq. 3-guruh tovush dipozonida eshitishning pasayishi 70dBdan yuqori. So‘z tovushlari balandligida gaplarni ajratish quloq oldida ham qiyinlashadi; muloqot qilish faqat baland tovushda quloq yaqinida amalga oshiriladi. Zaif eshituvchilarda mustaqil nutq jarayonining qiyinlashuvi, eshitish qobiliyatining pasayishi 15-20dBda hosil bo‘ladi. Buni L.V.Neyman yaxshi eshituvchilar bilan

zaif eshituvchilar o'rtasidagi taxminiy chegara deb qabul qilishni taklif etadi. Zaif eshituvchilar bilan karlar o'rtasidagi taxminiy chegara esa 80dBdir. Pedagogik tasniflashni har bir surdopedagog uchun puxta bilish, har bir toifa bolalarni keng ma'noli, maxsus bir maqsadga yo'naltirgan ishlarni olib borishga asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu tasnif bo'yicha bolalar maxsus muassasalarga yo'llanma oladilar.

O'zbekiston Respublikasida eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslarning ta'lim tizimi

Surdopedagogika taraqqiyoti davomida eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar uchun ta'lim-tarbiya muassasalari tizimi shakllandi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash va maxsus ta'lim berishda oilaga ko'maklashish maqsadida eshitish va nutq holatiga ko'ra ikki turdagi maktabgacha muassasalar tashkil etiladi: karlar uchun va zaif eshituvchilar uchun. Kech kar bo'lgan va nutqini saqlangan bolalar zaif eshituvchi bolalar uchun mo'ljallangan bog'chalarda tarbiyalanadi. Guruhlar yoshiga ko'ra tashkil etiladi. Barcha yosh guruhlarida 10-12, murakkab nuqsoni bo'lgan bolalar guruhida 8 tadan bola tarbiyalanadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun quyidagi maktabgacha muassasalar tashkil etiladi:

1. Tajribada karlar va zaif eshituvchi, kech kar bo'lgan bolalar uchun yaslilar, yasli-bog'chalarga bolalar 1,5 yosh, bolalar bog'chalariga – 3 yoshdan qabul qilinadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning bog'chalarda ta'lim-tarbiyasi mazmuni har bir turdagi maktabgacha muassasa uchun dasturlarda o'z ifodasini topgan.

2. Kar, zaif eshituvchi va kech kar bo'lgan bolalar uchun internat tipidagi bolalar bog'chalari. Maxsus bolalar bog'chalari bo'lmagan qishloq va shaharlardagi eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan.

Tajribada tayanch-harakat apparatida yoki aqliy nuqsonga ega bo'lgan va eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar bog'chalarida murakkab nuqsonlilar guruhiga kiritiladi.

3. Ommaviy bolalar bog'chalari va bolalar uylarida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maxsus guruhlar bir xil yoki yaqin yoshdagi bolalarning

eshitish va nutqidagi kamchiligi hisobga olinib tashkil etiladi (kar bolalar yoki zaif eshituvchi bolalar uchun).

4. Kar yoki zaif eshituvchi bolalar uchun maktab-internatlar qoshida 4-6 yoshli bolalar uchun ikki yillik maktabgacha bo‘limlar shahar, viloyatlarda eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha tarbiya muassasalari bo‘lmagan taqdirda tashkil etilgan.

O‘rta ta’lim

Kar, zaif eshituvchi va kech kar bo‘lgan bolalar uchun maxsus umumta’lim maktab-internatlari o‘quvchilarning ta’lim-tarbiyasini, maktab ta’limini, shuningdek, ularning nuqsonli rivojlanishi korreksiyasini amalga oshiradi. Maxsus ixtisoslashtirilgan umumta’lim maktablarida ta’lim maxsus o‘quv reja va dasturlari asosida amalga oshiriladi. Sinf va tarbiya guruhleri 10-12 nafar, murakkab nuqsonli bolalar uchun 5-7 kishidan iborat bo‘ladi. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar va kattalar uchun ta’lim-tarbiya muassasalari tizimida mazkur xususiyatlar hisobga olinadi. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar uchun maxsus muassasalar tizimi ma’lum tamoyil asosida tashkil qilingan. Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar uchun maxsus yasli va bog‘chalar, jumladan, internat tipida, maxsus maktablar qoshida ikki yillik maktabgacha bo‘limlar tashkil etiladi. Maktab yoshidagi bolalar uchun turli tipdagi maktablar tashkil etilgan. Kattalar uchun ta’lim va kasb tayyorgarligi olish uchun muassasalar tarmog‘i (kasb-hunar kollejlari, o‘rta maxsus va oliy o‘quv yurtlarida maxsus guruhlar) mavjud. Maxsus muassasalar tizimi eshitishida nuqsoni bo‘lgan shaxslar rivojlanish xususiyatlarini, ular hayotining turli davrlari hisobga olib tashkil etilgan. Karlar uchun maxsus umumta’lim maktab-internati 0-XI sinflar, maktabgacha ta’lim olmagan bolalar uchun tayyorlov sinfiga ega. 11- yilda o‘quvchilar ommaviy o‘rta maktab hajmida ma’lumot va dastlabki kasb-hunar tayyorgarligini egallaydilar. Zaif eshituvchi va kech kar bo‘lganlar uchun maxsus umumta’lim maktab-internati ikkita bo‘limga ega. 1-bo‘limda 10 yil muddatli ta’lim (0-X sinf). Eshitishida nuqsoni bo‘lgan va nutqi to‘liq shakllanmagan bolalar uchun II-bo‘lim o‘qish muddati 11 yil (0-XP-sinf). Har ikki bo‘limda o‘quvchilar ommaviy to‘liq o‘rta maktab hajmida ma’lumot va dastlabki kasb-hunar tayyorgarligini oladilar.

Kasb ta'limi

Maxsus o'rta umumta'lim va kasb maktabi XIII-XV sinfini qamrab oladi: kasb-hunar maktablaridagi maxsus guruhlar. Ushbu muassasalar tizimi eshitishida nuqsoni bo'lganlar uchun o'rta ma'lumot va kasb tayyorgarligini ta'minlaydi. Maxsus maktablarni bitirgan o'quvchilar kasb tayyorgarligini hunar maktablarida olishi mumkin. O'rta maxsus o'quv yurtlarining ayrimlarida eshitishida nuqsoni bo'lganlar uchun maxsus guruhlar (asosiy guruhlar ichida) ochilib, ularda yoshlar turli kasblarni egallashlari mumkin. Shuningdek, boshqa kasb-hunar kollejlari eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar uchun maxsus guruhlar (asosiy guruhlar ichida) tashkil etiladi. Bunday guruhlarda o'quv davri eshitadiganlarnikidan 6-8 oy muddatga uzaytirilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi Karlar jamiyati bilan kelishilgan holda). O'quv rejasi va mazmuni esa eshitadiganlar o'qiydigan o'quv reja va mazmuniga muvofiq bo'ladi. O'quv materialini eshitmaydigan talabalar imo-ishora, daktil, yozma va so'zli nutqdan foydalanuvchi (O'zbekiston Respublikasi Karlar jamiyati tomonidan ta'minlanadigan) surdotarjimonlar yordamida o'zlashtiriladilar.

Oliy ta'lim

Eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar O'zbekiston Respublikasi barcha fuqarolari kabi oliy o'quv yurtlariga kirish huquqiga egalar. Kar va zaif eshituvchilar barcha kasblarni tanlash huquqiga ega. Eshitib nazorat qilish talab etiladigan kasblar bundan mustasno. Oliy o'quv yurtlarida eshitishida nuqsoni bo'lgan shaxslar uchun maxsus guruhlar tashkil etiladi. Bunday guruhda tarjimon bo'lib, u talabalarga o'quv axborotini tushunishda ko'maklashadi. Oliy o'quv yurtlarida mazkur maxsus guruhlar o'qish muddati o'zgartirilmaydi

Savol va topshiriqlar

1. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning asosiy rivojlanish qonuniyatlarini izohlang.
2. Karlik tufayli bolada qanday ikkilamchi nuqsonlar vujudga keladi?
3. Eshitishida muammosi bo'lgan bolalar dastlab nutqni bevosita emas balki, maxsus tashkillashtirilgan sharoitda alohida vositalar orqali qanday muloqot vositasi sifatida egallaydi?

4. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning imkoniyatini rivojlantiruvchi ta'sir va muhit qanchalik o'z vaqtida va izchillik bilan amalga oshirilsa qanday natija beradi?
5. Pedagogik tasniflash tushunchasi nimani anglatadi?
6. Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik tasnif ahamiyati?
7. Pedagogik tasniflashda biologik va ijtimoiy omillarning bog'liqligini ko'rsating.
8. L.V.Neyman eshitish chastotalari maydoni yordamida qabul qilish diapazoniga asoslanib, karlarni necha guruhga ajratadi?
9. M.Boskis nutqiy rivojlanish darajasining qaysi omillar bilan aloqadorligini ko'rsatib o'tgan?

Tayanch tushunchalar:

Pedagogik tasnif - eshitish qobiliyatining pasayishiga ko'ra bolalarni guruxlarga jamlash.

Audiometriya – audiometr yordamida turli chastotali tovushlarni idrok etish chegarasini aniqlash orqali eshitish o'tkirligi va holatini tekshirish. A. yordamida eshitishda muammosi bo'lgan bolalarning eshitish darajasi aniqlanadi.

Kompensatsiya – ta'lim-tarbiya jarayonida sog'lom sezgi a'zolariga tayanish yoki qisman buzilgan funksiyalarni qayta qurish orqali me'yordan chiqqan analizator o'rnini to'ldirish (qoplash).

Korreksiyalash – aqliy yoki jismoniy, nutqiy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning psixik va jismoniy taraqqiyotidagi me'yordan chetga chiqishlarni pedagogik usul va chora-tadbirlar yordamida qisman yoki butunlay bartaraf etish.

Audiometriya – audiometr yordamida turli chastotali tovushlarni idrok etish chegarasini aniqlash orqali eshitish o'tkirligi va holatini tekshirish. yordamida eshitishda muammosi bo'lgan bolalarning eshitish darajasi aniqlanadi.

Gers (Gs) – tebranishlar chastotasini o'lchash uchun qabul qilingan xalqaro atama. Nemis olimi Genrix Gers nomiga atalgan. Tovush to'lqinlari, radioto'lqinlar, elektr toki tebranishlarining chastotalarini o'lchash uchun qo'llanadi. Sekundiga bir

marotabalik tebranishga teng.

Desibel (Db) – tovush kuchi (jadalligi)ning o'lchov birligi bo'lib, karlik va zaif eshituvchilik o'rtasidagi eshitish chegaralarini aniqlashda foydalaniladi

Ruhiy rivojlanish –bu ruhiy jarayonlarning ma'lum qonuniyatlarga mos ravishda rivojlanishi bo'lib, u davriy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Kompensatsiya – ta'lim-tarbiya jarayonida sog'lom sezgi a'zolariga tayanish yoki qisman buzilgan funksiyalarni qayta qurish orqali me'yordan chiqqan analizator o'rnini to'ldirish (qoplash).

IV Bob. Kar bolalar maktabi didaktikasi

4.1. Kar bolalar maktabida ta'lim mazmuni

Kar bolalar maktabida ta'lim mazmuni deganda ta'lim jarayonida o'quvchilar egallab olishlari lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning ma'lum bir hajmi va tizimi tushuniladi. Ta'lim mazmunini takomillashtirish o'rganilayotgan fanlarning ro'yxati, har bir o'quv fani bo'yicha material hajmini aniqlash o'quv dasturlari va darsliklarda ortiqchalarini chiqarib tashlash, asosiy tushuncha va g'oyalarni aniq yoritib berish, o'quvchilar egalashi lozim bo'lgan ko'nikma va malakalarning eng muvofiq hajmini belgilash yo'li bilan amalga oshiriladi. Ta'lim mazmuni o'quv rejasi, o'quv dasturlari va darsliklarda yoritilgan.

Kar bolalar maktabining o'quv rejasi. O'quv reja davlat tomonidan tasdiqlangan hujjat bo'lib, asosiy o'quv fanlari belgilanadi. Unda o'quv yillari bo'yicha fanlarni o'qitish tartibi, ketma-ketligi, har bir o'quv faniga ajratilgan soatlar soni ko'rsatilgan bo'ladi. O'quv rejasini tuzishda kar o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning umumiy va nutqning rivojlanish darajasi e'tiborga olinadi, O'quv rejasida kar bolaning umumiy va mehnat ta'limining o'zaro bog'liqligi nazarda tutiladi.

Respublikamizda karlar maktabida fanlar umumta'lim maktablaridagidek bo'lib, faqat musiqa va chet tili darslari o'tilmaydi. Boshlang'ich sinflarda esa maxsus o'quv fani –predmet-amaliy ta'lim kiritilgan. Umumta'lim maktablaridan farqli karlar maktabining o'quv dasturida umumiy soatlar soni va ularning o'quv fanlariga ajratilishida tafovutlar mavjud. Har bir o'quv fanini o'rganishga vaqtni taqsimlashda

ushbu fanning karlarga umumiy ta'limi berish tizimidagi ahamiyati va o'rni, shu kurs bo'yicha nazariy ma'lumotlar va amaliy ishlar hajmi, shuningdek, ularni kar o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish xususiyatlari e'tiborga olinadi.. Kar bolalar maktabining o'quv rejasi maxsus bo'lib, eshitishni rivojlantirish bo'yicha talaffuzni shakllantirish bo'yicha maxsus mashg'ulotlar kiritilganligi bilan xarakterlanadi⁴⁰ Maxsus korreksiyalash mashg'ulotlari 0-5 sinflarida har bir o'quvchi bilan yakka holda, 6-10-sinflarda kichik guruhlarda olib boriladi(2-3 bola bilan).Kar bolalar maktabining o'quv rejasi tushuntirish xati va o'quv soatlarining taqsimlanishidan iborat. Tushuntirish xatida o'quv yilining tuzilishi belgilanadi (choraklar va ta'tillarning ketma-ketligi, muddati), shuningdek, tashkiliy masalar yuzasidan tavsiyalar beriladi.

Kar bolalar maktabining o'quv dasturlari. O'quv dasturlari o'quv rejasi asosida har bir fan uchun tuziladi. Dasturlarda har bir fanni o'qitishdan maqsad, uning mazmuni, bolalar egallash kerak bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalar yoritib beriladi, o'quv yillari bo'yicha fanni o'rganish tartibi ko'rsatiladi. Kar bolalar maktabining boshlang'ich va o'rta sinflari maxsus dasturlar bo'yicha, yuqori sinflari umumta'lim maktablari dasturlari bo'yicha ishlaydi. Kar bolalar dasturlari umumiy pedagogik talablar asosida tuziladi. Shu bilan birgalikda, kar bolalar tomonidan har bir o'quv fani bo'yicha bilimlarni egallash va amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish xususiyatlari e'tiborga olinadi. Dasturlarda u yoki bu bo'limni o'rganish jarayonida kar bolalar tomonidan egallanishi lozim bo'lgan nutq materialining hajmi va xarakteri ko'rsatiladi.

Kar bolalar maktablari darsliklari. O'quv rejasi asosida va o'quv dasturlariga muvofiq har bir fan bo'yicha darsliklar tuziladi va ularda tizimli tarzda o'quv fani mazmuni bayon etiladi. Darslikning asosiy vazifasi – kar o'quvchilarning darsda olingan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirishdir. Kar bolalar uchun maxsus maktablarning darsliklarini tuzishda umumiy pedagogik va maxsus talablarni

⁴⁰ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

e'tiborga olish zarur. Maktab darsliklarining mazmuni ta'lim maqsadlari, maktab vazifalari, o'quv dasturlariga, ilm-fan, texnikaning zamonaviy yutuqlari, fanlararo bog'lanishlariga mos kelishi lozim. Unda asosiy ilmiy g'oyalarning, nazariya, qonun tushunchalarining mohiyati yoritilishi, hayot bilan bog'liqligi ochib berilishi kerak.

Darslikning metodik apparati kar o'quvchilarda o'rganilayotgan materialga qiziqish uygonishini rivojlantirishga, ularni ijodiy faollashtirishga, nazariy va amaliy malakalarni shakllantirishga qaratilishi lozim. Metodik apparatda asosiy matnga kiritilgan yangi so'zlar yuzasidan olib boriladigan lug'at ishlari berilgan.

4.2. Kar bolalar maktabida didaktik tamoyillarning amalga oshirilishi

Kar bolalar zamonaviy umumta'lim maktablari umumiy pedagogikada asoslab berilgan didaktik tamoyillar tizimi, ilmiylik, onglilik va faollik, tushunarlilik, ko'rgazmalilik, puxtalik, yakka yondashish, izchillik va muntazamlilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi va boshqa tamoyillari bo'yicha ish olib boradi.

Ilmiylik tamoyili. Ilmiy bilimlarning egallab olinishini ta'minlash uchun kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining idrok qila olish imkoniyatlarini hisobga olgan holda eng muhim ilmiy ma'lumotlarni tanlab olish kerak. O'quvchilarning idrok qila olish imkoniyatlari jismoniy kuch va aqliy kuchlanish talab qiluvchi o'quv mavzulari va amaliy masalalarni izchillik bilan murakkablashib borish jarayonida kengayib boradi. O'quv materialining ilmiyliligi tushunarli bo'lish bilan uyg'unlashishi kerak. Bunga uni o'quvchilarning aqliy va ruhiy rivojlanishiga, shuningdek, ularning tayyorgarligiga moslashtirish bilan erishiladi. Bilimlar mazmunining tushunarlilik kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida o'qishga qiziqish uyg'otadi, aqlga ozuqa beradi, mantiqiy fikrlashga, taqqoslash va xulosalar chiqarish, amaliy masalalarni echishga majbur qiladi.

Kar o'quvchilarni o'qitish jarayonida nazariyani amaliyot bilan bog'lash tamoyili. Nazariyani amaliyot bilan bog'lash o'quvchilarni amaliy masalalarni hal qilishda nazariyaning ahamiyatini tushunishga olib keladi. Bu o'quv materiallarini o'zlashtirishda uning sifatini ko'taradi. Bu tamoyil mehnat ta'limi va o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash vazifalarini hal qilishda alohida ahamiyat

kasb etadi. O'qitishda nazariya bilan amaliyotning bog'lanish xarakteri o'quv fanining mazmuni bilan taqozo qilinadi. O'qitishda nazariy bilimlar o'quvchilarni tabiatning u yoki bu hodisalari bilan amaliy tanishtirish jarayonida puxtaroq o'zlashtirib olinadi. Bunda amaliyot o'quvchilarni nazariyani o'zlashtirishga qiziqtirish uchun undan oldinroq kelishi mumkin. O'quvchilarning jonli tabiat burchagidagi, shuningdek, o'simliklarning suvga, issiqlikka, yorug'likka ehtiyojini, gul, manzarali o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga organik va mineral o'g'itlarning ta'sirini, pomidorning pishishi va hosildorligini aniqlash bo'yicha tajribalar o'tkazish bilan bog'liq bo'lgan o'quv-tajriba maydonchasidagi mehnat jarayonida nazariya bilan amaliyot bog'lanishi yaxshi amalga oshiriladi. Darslarda nazariyaning amaliyot bilan bog'lanishini amalga oshirib borishda shuni yodda tutish kerakki, o'quvchilarning amaliy faoliyati ularning nazariy bilimlarni o'zlashtirib olishga bo'lgan intilishlarini bo'shashtirmasligi lozim. Karlarni o'qitishda nazariyaning amaliyot bilan bog'lanishi uning barcha bosqichlarida amalga oshirilmog'i, nazariy bilimlarning chuqurlashishiga va amaliy faoliyatga tayyorlashga yordam berishi kerak. O'rganiladigan nazariy bilimlarning mazmuniga qarab, dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarning har xil shakllari mavjud.

Karlarni o'qitishda onglilik va ijodiy faollik tamoyili. O'quvchilarning bilimni ongliligi va ijodiy faolligi qoidasi: o'quvchilarning o'qishga ongli va ijodiy munosabatda bo'lishlarini; o'rganilayotgan materialni tushunib olishlari va tushunganlarini ifodalay olishlarini; o'qish faoliyatini ijodiy xarakterda bo'lishini; bilimlarning amaliyotda ongli qo'llanilishi va ularning ishonchga aylanishini o'z ichiga oladi. Onglilik tamoyilini amalga oshirishda bosh rol o'qituvchiga taalluqlidir. U o'quvchi oldida turgan vazifalarni aniq qilib ifodalashi va ularni yaxshilab bajarishga qiziqish uyg'otishi kerak. O'qitishda onglilikning namoyon bo'lishining oliy shakli o'quvchilarning ijodiy faolligidir. Bilimni egallashda onglilik mavjud bo'lsa, o'quvchilarda **ijodiy faollik shakllanishi ijobiy samara beradi.**

O'qitishning ko'rgazmalilik tamoyili. Ko'rgazmalilik qoidalaridan foydalanishning asosiy vazifasi o'quvchilarning bilish faoliyatlarini faollashtirishdir. Bu tamoyil atrof-olamni bevosita qabul qilib olish asosidagi

o'qitishni nazarda tutadi. Ko'rgazmalilik tamoyiliga rioya qilish tabiatni o'rganishning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, muhimdir. Chunki kichik yoshdagi maktab o'quvchilar ko'rganlarida hosil qilgan xususiy taassurotlari asosida to'g'ri tushuncha va xulosalar hosil bo'lishiga yordam beruvchi to'la qimmatli bilimlar olishlari kerak..Tabiatshunoslikni o'qitishdagi ko'rgazmalilikni mashg'ulotlar jarayonida faqat tabiiy jismlar foydalaniladigan yoki tajriba ko'rinishidagi hodisalarni eslatuvchi fanli ko'rgazmalilikka va tabiat jismlari yoki hodisalarining jadval, doskadagi rasm, model, mulyaj, diapozitiv, kinofilm, xarita, sxema va boshqalardan foydalaniladigan tasviriy ko'rgazmalilikka ajratish maqsadga muvofiqdir.Fanli va tasviriy ko'rgazmalilikni amaga oshirish asosida o'qitish, ayniqsa, bolalar rivojining dastlabki bosqichlarida, tafakkurni, kuzatuvchanlikning faollashishiga yordam beradi, o'rganilayotgan masalalarga qiziqishini oshiradi. Ularni oddiy tadqiqotlar olib borishga o'rgatadi, bilimlarni faol qabul qilishga yordamlashadi, ularni o'zlashtirib olish jarayonini osonlashtiradi, bilimlarning mustahkamligini ta'minlaydi..

Bilimlarni puxta o'zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil olingan bilimlarni, shakllantirilgan o'quv ko'nikmalari o'quvchilar xotirasida uzoq saqlanishini nazarda tutadi. O'quvchilar bilimining puxta bo'lishi ko'rsatib o'tilgan tamoyillardan o'quvchilarning saviyasi hamda qiziqishiga qanchalik muvofiq tarzda foydalanilishiga bog'liq.Bilimlarning puxta bo'lishiga erishish uchun, avvalo, o'quv yili boshlanishida ilgari o'tilgan materialni yangi bilimlarning o'zlashtirilishini ongli bo'lishi uchun tiklash zarur. Birinchi navbatda, dasturning yangi material bilan ko'proq bog'liq bo'limlarini takrorlash lozim. Bunda yangi bilimlarini o'zlashtirishning birinchi bosqichida o'qituvchi o'quvchilar yangi materialni asosli ravishda tushunishlari va o'zlashtirib olishlari uchun uning barcha hajmini emas, balki asosiy mazmunini berishi kerak. Chunonchi, "Vatanimiz tabiatining xilma-xilligi" mavzusini o'rganishda o'quvchilarda avval o'lkadagi tabiiy sharoitning turli-tumanligi, keyin har bir hudud bilan tanishadilar. Bu yangi axborotlarni kiritib borish imkoniyatini beradi. Ular yordamida har bir hudud uchun xos bo'lgan xususiyatlarni, jumladan, o'simlik va hayvonot dunyosi aniqlanadi, o'quvchilarning bilish

faoliyatlarini faollashtiruvchi qo‘shimcha ma’lumotlar berib boriladi. Puxta bilimlarga erishishda ularni o‘quvchilarning faol fikr yuritishlari asosida tizimlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilar yangi bilimlarni, ilgari o‘rganilgan material bilan bog‘lab, yaxshiroq o‘zlashtiradilar.

O‘qitishda muntazamlilik va izchillilik tamoyili. Atrofdagi olam haqida juda ko‘plab ma’lumotlardan kichik yoshdagi maktab o‘quvchilari uchun tabiatdagi mavsumiy o‘zgarishlarni, Vatanimiz tabiatining xilma-xilligini, jonajon o‘lka tabiatini va boshqalarni ochib beruvchi, ta’lim-tarbiyaviy jihatdan ancha qimmatli o‘quv materialini tanlanadi.

Materialning bunday berilishi shu bilan izohlanadiki, kichik yoshli maktab o‘quvchilarining tabiat to‘g‘risidagi fan asoslarini faqat atrof-olamning jism va hodisalarini aks ettiruvchi va ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni ochib beruvchi dastlab oddiy tabiiy ob’ektlar bilan, keyin esa murakkabrog‘i bilan izchil tanishtirib borish jarayonida egallab olishlari mumkin. Bu bilan o‘qitishda muntazamlilik tamoyili amalga oshiriladi.

O‘qitishning muntazamliligi, ya’ni tizimlilik bilimni bayon qilishda muayyan tizimga amal qilishdan tashqari amaliyot bilan bog‘lanishning xilma-xil shakllari amalga oshirilishini, jumladan, nazariy bilimlarini kuzatishlar va bilib olishga qaratilgan qiziqarli o‘yinlar bilan; atrofdan hayot va qurilish amaliyoti bilan; mehnat ta’limi va ijtimoiy-foydali mehnat bilan; maktaboldi uchastkasidagi ish va unumli mehnat bilan bog‘lanishini nazarda tutadi⁴¹.

Yakka yondashish tamoyili. O‘rta ta’lim tizimini qayta qurish sharoitida bolalarning yakka xususiyatlarini o‘rganish tobora katta ahamiyat kasb etib bormoqda. Maktabga kirayotgan har bir bola muayyan axborot yig‘indisiga va yakka xususiyatlarga ega, ular bilimlarni o‘zlashtirish jarayonlariga ta’sir ko‘rsatadi. Biroq o‘qitish jarayonida bolalar guruhida bilimlarni o‘zlashtirish darajasi bir xil bo‘lishi mumkin. Binobarin, bolalar rivojida to‘g‘ri keladigan umumiylikni

⁴¹ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

aniqlash mumkin. U rivojlanish darajasi, bilim zahirasi, fikrlash xarakteri, faoliyat va xulq-atvor baholarining o'xshashligi bo'lishi mumkin.

Ammo umumiylik bilan bir qatorda, har bir o'quvchi uchun o'zining yakka xususiyatlari: diqqatining rivojlanishi, darsdagi xulq-atvorining xarakteri, fanga munosabati, ko'rgazmali va og'zaki materialni qabul qilishining tezligi va aniqligi; o'quv materialini tushunib olishi va fikrlash xarakteri; tabiat to'g'risidagi bilimlarining sifati va og'zaki hamda yozma nutqlarining rivojlanish darajasi o'ziga xosdir.

O'qituvchi, sinfda ish olib bora turib, har bir o'quvchi bilan yakka tarzda ishlash, ijobiy hislarni rivojlantirish va salbiylarini bartaraf qilish, sinfni jamoa ishiga tortish maqsadida har bir bolaning shaxsiy qobiliyatini o'rganish va hisobga olish zarurligini unutmasligi kerak.

Korreksion yo'nalganlik tamoyili. Korreksion yo'nalganlik tamoyili bolaning sog'lomligiga tayanishni, kar bolaning rivojlanishida kompensator imkoniyatlarini ta'minlashni nazarda tutadi. Kar bola sog'lom miyaga ega bo'lib, ko'rgazma-harakatli va ko'rgazma-obrazli darajada atrof dunyoni aks ettirib anglay oladi. Ifodali harakatlar tizimini – imo-ishorali nutqni egallab, muloqotga kirishish ehtiyojini qidiradilar. Karlarda yo'qolgan, buzilgan eshitish funksiyasini qisman ko'rish, kinestetik va boshqa analizatorlar faoliyati egallaydi. Saqlanib qolgan ko'rish idrokiga tayanish karlarda nutq a'zolarining qo'rinadigan harakatlari orqali og'zaki nutqni idrok etishning maxsus metodi – labdan o'qishni shakllantirishga imkon beradi. Bunda labdan o'qishning sifati tinglovchiniig faolligiga bog'liq. Bunday qarama-qarshi faollik, eng avvalo, kutilayotgan xabarni ehtimollashda, so'zlarni aks ettirib talaffuz etishda, berilayotgan barcha ma'lumotlarni qayta ishlashda namoyon bo'ladi. Kar bolalar maktabining o'quv rejasi ham korreksion yo'nalganlik tamoyilini e'tiborga olgan holda tuzilib, unga talaffuzni shakllantirish va eshitish idrokini rivojlantirish, tevarak-atrof bilan tanishtirish, predmetli-amaliy o'qitish fanlari kiritilgan. Korreksion yo'nalganlik tamoyili har bir darsda amalga oshiriladi. Surdopedagog bolalarda og'zaki nutqni shakllantirishga, bilish faoliyatini rivojlantirishga harakat qiladi, yangi tushunchalarni hosil qilayotib

o'qituvchi saqlangan barcha analizatorlarning ishini faollashtiradi. Korreksion yo'nalganlik tamoyili og'zaki metodlar bilan birgalikda ko'rgazmali va amaliy metodlarni qo'llashni nazarda tutadi.

Fan asoslarini va so'zlashuv nutqni o'zlashtirish jarayonining birligi tamoyili. Umumta'lim maktab o'quvchilari fan asoslarini maktabgacha yoshda saqlangan eshitish asosida kattalar va tengdoshlari bilan aloqa qilishda shakllangan nutq yordamida o'zlashtirib olsalar, kar o'quvchilarda esa fan asoslarini va so'zlashuv nutqni egallash jarayonlari o'zaro aloqadordir. Lug'at zahirasini boyitish va grammatik ko'rilishini shakllantirish karga fan asoslarini egallash jarayonini osonlashtiradi va aksincha, fan asoslarini egallash o'quvchilar lug'atini yanada boyitib, og'zaki nutqni rivojlantiradi. Kar bolalar maktabining dasturlarida o'quv fani bo'yicha dastur mazmunini o'zlashtirish ishlari bilan parallel ravishda nutqni rivojlantirish ishlari zarurligi maxsus ta'kidlab o'tilgan.

Fan asoslari va og'zaki nutqni o'zlashtirish jarayonining birligi tamoyili boshlang'ich sinf o'qituvchisi va fan o'qituvchisidan kar o'quvchilar nutqining barcha tomonlarini (fonetik, grammatik, leksik) korreksiyalashni talab etadi. Bu, o'qituvchidan sinfning va har bir o'quvchining nutq imkoniyatlarini bilishni, o'quvchining nutqiga yakka ish mazmunini e'tiborga olgan holda talablar qo'yishni nazarda tutadi. Ushbu tamoyilga asoslanib, fan o'qituvchisi o'z fani bo'yicha atamaologiyani o'zlashtirishdan tashqari bolalar tomonidan boshqa fanlarni o'rganishda to'plagan lug'atini faollashtirishni amalga oshiradi. O'quvchilarni sinonimlar, antonimlar turli umumlashtiruvchi so'zlardan faol mashq qildirish mumkin. O'qituvchi o'quvchilarda bog'langan nutqning og'zaki va yozma shakllarini dialogik va monologik nutq malakalarini rivojlantirishga alohida ahamiyat berishi kerak.

Ta'limda karlarning eshitish idrokini jadal rivojlantirish tamoyili. Ta'limda eshitish idrokini jadal rivojlantirish tamoyili kar bolalarni atrofidagi odamlar nutqini eshitish, ko'rish asosida, apparat yordamida aniq va to'liq idrok etish maqsadida qoldiqli eshitish extiyojini imkoni bor darajada rivojlantirishni nazarda tutadi.

Ushbu tamoyil asosida kar bolalar uchun umumta'lim maktablarining o'quv rejasi tuzilgan bo'lib, unda eshitish idrokini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish bo'yicha yakka mashg'ulotlarga alohida vaqt ajratilgan.

“Eshitish idrokini rivojlantirish” predmeti dasturida eshitish idrokini rivojlantirish bo'yicha ishlarning vazifalari, mazmuni va tashkiliy shakllari ko'rsatib berilgan. Asosiy talab ta'limni nutq eshitish sharoitida ovozni kuchaytiruvchi asboblardan keng foydalanish orqali amalga oshirishdir.

Eshitish idrokini jadal rivojlantirish tamoyili eshitishni mashq qilish va sensor bazani kengaytirishning shunday didaktik sharoitlarini hosil qilishga yo'naltiradiki, unda har bola faqatgina eshitish, ko'rish, kinestetik, daktil-tebranuvchi(vibrasion) sezgilaridan bir vaqtning o'zida foydalanib borayotgan akustik ma'lumotlarni interpretatsiya qilishgagina o'rganmasdan, balki unda ijobiy motivatsiya, nutqni eshitishida foydalanish ehtiyojini ishlab chiqadi.E.P.Kuzmichevaning ma'lumotiga ko'ra, eshitish mashqlari natijasida 1-sinf o'quvchilari 150 tagacha, 2-sinf o'quvchilari qo'shimcha 200 ta so'z, 3-sinf 300 ta yangi so'zni ajrata oladi.

Predmetli-amaliy faoliyatga tayanish tamoyili. Predmetli-amaliy faoliyatga tayanish tamoyili kar bolani har tomonlama rivojlanishini ta'minlashda, o'quvchilarni umumta'limga tayyorlash va kasbiy yo'naltirishda predmetli-amaliy faoliyatining turli ko'rinishlaridan maxsus korreksiya vositasi sifatida keng foydalanishni nazarda tutadi.Predmetli-amaliy faoliyat sharoitida kar o'quvchilarning bilim faoliyati takomillashadi. Fanlardan amalda foydalanish (ko'zdan kechirish, paypaslab, ushlab ko'rish, qilish-yasash) ob'ektlarning turli xususiyatlari va sifatlarini, ular orasidagi ba'zi muhim munosabatlarni eshitishni rivojlantirishga yordam beradi. Predmetli-amaliy faoliyatning turli xillari kar o'quvchida hayotiy tushunchalarni shakllantirish, fikrlash operatsiyalarni, mantiqiy bog'lanishlarni o'zlashtirib olish jarayonini osonlashtiradi. Bunday faoliyat jarayonida kar o'quvchilar atrofdagi hodisa va voqealarning mantiqiy aloqadorligini o'rnatish ko'nikmasini tezroq egallaydilar. Predmetli-amaliy faoliyat harakat, ob'ekt xususiyatlari va sifatleri nomlarini beixtiyor eslab qolishini ta'minlaydi va so'z mantiqiy hodisalarini rivojlantirishga yordam beradi.Predmetli-amaliy faoliyatga tayanish tamoyilini muvaffaqiyatli ravishda

amalga oshirish o‘quvchilarning darsda turli ish shakllarini tashkillashtirish bilan bog‘liq (jamoali, guruhli, juft bilan, yakka holda).

Nutqiy muloqotni jadallashtirish tamoyili. Tilni o‘rganish, nutqiy aloqa karlar uchun korreksiya va kompensatsiyaning muhim vositasi sifatida ahamiyatga ega. Nutqiy muloqotni jadallashtirish tamoyili tilning kommunikativ funksiyasini amalga oshirish, karlarda nutq asosida aloqa qilish ehtiyojini shakllantirish, o‘quv-tarbiyaviy jarayonning barcha bo‘g‘inlarida o‘quvchilarning keng nutqiy amaliyotini ta‘minlash zarurligini ko‘rsatadi.

Nutqiy aloqani jadallashtirish tamoyili nutqni daktil, og‘zaki va yozma shakllarda shakllantirishni nazarda tutadi. Daktil nutqi muloqatning ning boshlang‘ich shakl sifatida kar bolaga so‘zlarni og‘zaki va yozma shakllari o‘zlashtirilmagan vaqtda taqlid orqali daktil belgilar yordamida ifoda etishni ta‘minlaydi. Daktil nutq og‘zaki va yozma nutqning shakllarini o‘zlashtirib olishni tezlashtirish vositasidir.

Yozma nutqni o‘zlashtirish bolaning nutqiy mulovatni jadallashtirish maqsadiga xizmat qiladi. Bunda nutqiy kommunikatsiyaning hisobot, ariza, xat va hokazo shakllariga alohida ahamiyat beriladi⁴².

Og‘zaki nutq daktil bilan bir vaqtda shakllanadi. Asosiy tovushlarni o‘rganib olib, (fonemalarning qisqartirilgan tizimi) bolalar atrofdagilar bilan aloqa qilish uchun daktil shaklda o‘zlashtirib olgan zarur nutqiy materiallardan foydalana oladilar.

Tilning alohida nutq vositasi sifatida o‘rganib olish og‘zaki nutqni to‘g‘ri idrok etish, tushunarli talaffuzsiz iloji yo‘q. Ularning sifatini oshirish uchun bolada rivojlanayotgan eshitishiga tayanish lozim. Nutqiy muloqatni eshitishni rivojlantirish bo‘yicha ishlar barcha o‘quv va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda zarur komponent-nutqiy aloqani jadallashtirishning muhim sharti hisoblanadi.

Nutqiy muloqatni jadallashtirish tamoyilini amalga oshirish kar o‘quvchilarda nutq ko‘nikmalarining kompleksini shakllantirishda namoyon bo‘ladi. Ularga barcha

⁴² Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

fanlar bo'yicha darslarda rivojlantiradigan savollarga javob berish, savol tuzish, o'z munosabatini, faoliyatini, topshiriqni bajarganligini ifodalovchi nutqiy ko'nikmalar kiradi. Nutqiy aloqani jadallashtirish tamoyiliga sinfdan tashqari vaqtda pedagogik jihatdan tashkil etilgan turli kommunikativ sharoitda amalga oshiriladigan nutqni rivojlantirish ishlari ham kiradi. Ushbu tamoyilni amalga oshirishning yana bir yo'li maktabda yagona nutq tartibini tashkil etish. Pedagogik jarayon tomonidan o'quvchilar nutqiga qo'yiladigan talabning yagonaligi o'quvchilarning aloqa qilish sharoitini yaratib berishdan, moyilligini mohiyatli ravishda amalga oshirish o'quvchilarning darsdagi turli ish shakllaridan: jamoali, guruhli, yakka holdagilardan iborat.

4.3. Kar bolalar maktablarida fan asoslariga o'qitish metodlari

O'qitish jarayonida turli xil metodlardan foydalaniladi. Bu metodlar, birinchi navbatda, kar o'quvchilarning fiziologik va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Kar bolalarni o'qitish jarayonida foydalaniladigan metodlarni shartli ravishda 3 guruhga bo'lamiz: umumiy, maxsus va xususiy.

Umumiy metodlar. Bu metodlarga barcha tipdagi o'quv muassasalarida o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar kiradi. Bunda ommaviy maktablarda o'qitiladigan barcha fanlarda bu metodlardan foydalaniladi.

Maxsus metodlar. Bunda kar bolalar maxsus maktabida o'quv rejasida ko'zda tutilgan ma'lum bir o'quv fanini o'zlashtirish, o'qitishda qo'llaniladigan metodlar tushuniladi. O'quv materialining ahamiyatli tomonlari va shu o'quv materialining kar bolalar tomonidan o'zlashtirish xususiyatlariga tayaniladi, muhim metodologik metodlar, o'qitishning tashkiliy shakllaridan foydalaniladi.

Xususiy metodlar. Xususiy bo'limlar ustida ish olib boruvchi surdopedagoglar tomonidan qo'llaniladigan metodlar, ya'ni kar bolalarning so'zli nutqini muomala vositasi sifatida shakllantirish, talaffuz va labdan o'qishga o'rgatish kabi ishlarda qo'llaniladigan metodlar.

Fan asoslarini o'qitishning ko'rgazmali metodlari. *Kuzatish metodi* – atrof-

olamni hissiy bilishning faol shakli bo'lib, fan va hodisalarning ob'ektiv faoliyati haqida dastlabki tasavvurlarni paydo qiladi. U kar bolalarning aqliy rivojlanishining muhim manbaidir. Bu ishga asosiy diqqat kar bolalarni o'qitishning dastlabki bosqichlarida ajratiladi. Atrof olamni o'rganish kuzatuv metodidan foydalanish uchun katta imkoniyatlar ochib beradi..

Namoyish metodi – o'rganilayotgan fanlar, hodisalar bilan hissiy-ko'rgazmali tanishtirishdir. Bunda o'quvchilarda obrazli tasavvurlar shakllanadi. Kar bolalar maktabida namoyishning turli shakllari (tabiatda mavjud bo'lgan narsalar namoyishi, ularning tasviri, kinofilm va diafilmlar ko'rsatish, sxemalar, jadvallar, xaritalar ko'rsatish va hokazolar)dan foydalaniladi.

Fan asoslarini o'qitishning so'zli metodlari. *Hikoya* – kar o'quvchilarning bilimlarni muayyan tizimda o'zlashtirishlariga ko'maklashadigan amaliy materialni jonli, obrazli, emotsional bayon qilishdir. Surdopedagog so'zi kar o'quvchilar bilimlarining muhim manbaidir. Hikoyaning qimmatliligi shundaki, qisqa vaqt ichida o'qituvchi kattagina hajmli ma'lumotlarni berishi mumkin. O'qitish metodi sifatida hikoya o'quvchilarning bilimlarini yangi amaliy material bilan to'ldirish zarur bo'lganida qo'llaniladi. Ushbu metod barcha sinflarda jami o'quv fanlarini o'qitishda ishlatiladi. O'qituvchining nutqiga qo'yiladigan talablar nihoyatda muhimdir. U artikulyatsiyaga zo'r bermasligi, yuzi yaxshi yoritilgan, nutqi aniq; ifodali, ravon, barcha orfoepiya me'yorlariga rioya qilingan bo'lishi kerak. O'qituvchining nutq sur'ati nutqiy material xususiyati va o'qitish bosqichiga bog'liq bo'ladi. Kichik yoshdagi bolalar sinflarida hikoyadan foydalanilganda surdopedagogning nutqi me'yordan sekinlashgan, aniq, lekin tabiiy artikulyatsiyali bo'lishi darkor. O'quvchilarning ko'rib, eshitib qabul qilish ko'nikmalari rivojlanib borgan sayin o'qituvchining nutqi so'zlashuv sur'atiga ega bo'la boradi.

Tushuntirish – so'zli metodi ishlatilishi jarayonida hodisalar qonuniyatlari ochib ko'rsatiladigan, sabab-oqibat bog'lanishlari aniqlanadigan so'zli metoddir. O'qituvchining tushuntirishida hamisha mulohaza, isbot va xulosalar ko'p bo'ladi. Uning tushuntirishi o'qitilayotgan hodisalar va qonun-qoidalar mohiyatini ochib berishga qaratilgan. Tushuntirish o'quvchilarning faol fikrlash faoliyatini nazarda

tutadi. Bunda o'quvchilarning mustaqilligi, ularning kitob bilan, ko'rgazmali va didaktik material bilan ishlay olishi muhimdir. Pedagog vazifasi – zaruriy yordam ko'rsatgan holda karlarning amaliy va fikrlash faoliyatiga moxirlik bilan boshchilik qilishdir. Tushuntirish fan asoslarini o'qitish metodi sifatida maktab amaliyotida hikoya, suhbat, ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan birga ko'riladi.

Suhbat. Monologik bayondan farqli ularoq, suhbat dialogik so'zlashuv metodidir. Uning qimmatini shundaki, u surdopedagogga o'quvchilar faoliyatini ancha faollashtirishga imkon beradi. Mulokotning savol-javob shakli kar o'quvchilarda dialogik nutqni shakllantirishga ko'maklashadi. Suhbat turlicha pedagogik maqsadlar bilan o'tkazilishi mumkin. Shunga ko'ra, uning xususiyati va o'tkazish uslubi o'zgaradi. Jumladan, surdopedagog amaliyotida kirish suhbatini keng qo'llaniladi. Shu jarayonda surdopedagog kar bolalardagi bilimlar darajasi, hajmi va xususiyatlarini aniqlaydi. Bunday qilish keyingi ishlar uchun va materiallarni o'qitish metodlarini belgilash uchun boshlang'ich nuqta bo'ladi. Kirish suhbatini kar o'quvchilarning ilgari o'zlashtirgan bilimlarini dolzarblashtirish va ularni yangi materialni qabul qilishga tayyorlashga yordam beradi. Suhbat o'tkazishda surdopedagogning savollarni tanlashi va ta'riflashi eng qiyini hisoblanadi. Savollar kar o'quvchilar haqiqiy bilimlarini aniqlashgagina emas, balki hodisalarning sababiy bog'lanishini, o'zaro aloqadorligini tushunib olishga, ularning mohiyatini anglashga qaratilishi lozim. Bu esa o'quvchilarni evristik izlanishga rag'batlantiradi. Suhbat boshqa metodlar: suhbatga kiritsa bo'ladigan hikoya, suhbatga qo'shimcha qilinadigan namoyish va hakoza bilan uzviy bog'langandir. Xususiyatiga ko'ra suhbat axborot – reseptiv, reproduktiv yoki izlanish metodlariga kiritilishi mumkin. Uni o'tkazishning mantiqiy yo'li ham turlicha bo'lishi mumkin. Suhbat usulidan foydalanganda kar bolalar fikrlash faoliyatining kuchayishi bilan bir qatorda ularda nutqni ko'rib qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish, eshitib qabul qilishni rivojlantirish, shuningdek, nutqning to'g'ri talaffuzi ustida ishlash uchun qulay sharoitlar yaratiladi.

Fan asoslariga o'qitishning amaliy metodlari. *Darslik va kitob bilan ishlash* – kar o'quvchilar uchun muhim bilim o'chog'i hisoblanadi.. Kar

o'quvchilarning kitob bilan ishlashi birinchi o'quv yilidan boshlanadi. Sinf dan sinfga ko'chgan saralash faoliyatlari murakkablashadi. Bundan tashqari, surdopedagog darslik bilan ishlashgina emas, kar o'quvchilarni turli toifadagi lug'atlar va ma'lumotnomalardan foydalanishga ham o'rgatadi.

Amaliy ishlar – o'quvchilar bilimlarini chuqurlashtirish va mustahkamlashga, shuningdek, bilimlarni amaliyotda qo'llash, nazariya bilan amaliyot o'rtasidagi aloqani o'rnatishga qaratiladi. Amaliy ishlar bilim va malakalarni shakllantirishda kar o'quvchilarning mustaqilligini va bilish faolligini rivojlantirishda, ularni hayot va mehnat faoliyatiga tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Amaliy ishlar barcha sinflarda, barcha o'quv fanlarini o'zlashtirishda qo'llaniladi. Karlar maktabining quyi sinflarida amaliy ishning o'ziga xos ko'rinishi o'quvchilarning ko'rgazmali amaliy faoliyatidir. Bunga quyidagilar kiradi: predmetli-amaliy faoliyat, o'lchov ishlari faoliyati va boshqalar. Kar o'quvchilarning quyi sinflarida predmet amaliy ta'lim (predmetli-amaliy ta'lim) faoliyatining qurish-yasash, applikatsiya modellashtirish, konstruktorlash ishlari keng tarqalgan.

Mashq – o'qitishning muhim metodlaridan biridir. Bu metod kar bolalar maktabining barcha o'quv fanlarini o'qitishda keng qo'llaniladi. Mashqning metodikasi va xarakteri o'quv fanining xususiyatlariga, aniq materialga va o'zlashtirilayotgan savolga bog'liq. Mashq qoida bo'yicha qayta tiklovchi (reproduktiv) metodga tegishlidir. Mashqlarni rejalashtirish asosida surdopedagog sinf rejasini va har bir o'quvchining yakka xususiyatlarini inobatga olishi lozim.

O'qitishning o'ziga xos xususiy metodlari. Surdopedagoglarga ushbu metodlarning ilmiy-nazariy asosi va tavsifi berilgan. Ulardan biri kar o'quvchilarning so'zlashuv nutqini shakllantirish hisoblanadi. Shuningdek, kar o'quvchilarning eshitish idrokini shakllantirish ishlari o'quv-tarbiya jarayonining o'ziga xos jihati hisoblanadi. Uning vazifasiga kar bolalarning saqlangan qoldiq eshituvini maksimal darajada rivojlantirish, nutqiy ovozlarning olami haqidagi tasavvurlarini boyitish kiradi.

4.4. Kar bolalar maktabida o'quv faoliyatini tashkil etish shakllari

O'quvchilarga nazariy bilim va amaliy mahoratni o'rgatish alohida tashkillashtirilgan shakllarda olib boriladi. Umumiy pedagogikada o'quv jarayonining ko'p qirrali shakllari ishlab chiqilgan: dars, uy vazifasi, orqada qoluvchi o'quvchilar bilan mashg'ulot, ekskursiyalar, ixtiyoriy ravishda o'tiladigan dars. Amaliyotda, kar bolalar ta'limida ushbu shakllar keng qo'llaniladi. Kar bolalar maktabida ulardan tashqari, umumiy o'rta maktabdagi kabi o'quv jarayonini tashkil etish uchun maxsus shakllar qabul qilingan. Ularda eshitish qobiliyati, talaffuzni shakllantirish va musiqali-ritmik mashg'ulotlarni rivojlantirish bo'yicha yakka mashg'ulotlar olib boriladi. *Dars* - o'quv jarayonining asosiy shakllaridan biri hisoblanadi. Bu o'quv jarayonining shunday birligiki, unda ta'limning tuzilishi, tamoyil va metodlari mujassamlashadi. Ta'limning umumdidaktik tamoyillari darsga qo'yiladigan quyidagi talablarni belgilab beradi.

- belgilangan vazifalar bo'yicha darsning maqsadini va o'quv jaraenini aniqlash; maktab dasturi talablari va o'quvchilar imkoniyatlari hamkorligida dars tuzilishini rejalashtirish;

- o'quvchi tomonidan boshqariladigan va o'quvchilar faolligini oshirishga qaratilgan ta'limning metod va metodlarini qo'llash; o'quvchilarning yoshi va yakka xususiyatlaridan kelib chiqqan holda murakkablik darajasi va ko'lamini aniqlashtirish;

- qatnashuvchilar qiziqishini ta'minlovchi ta'limning kuzatuv choralarini qo'llash;

- shaxsning dunyokarashi va har tomonlama rivojlanishini shakllantiruvchi darsning tarbiyaviy vazifalarini hal qilish;

- o'quvchilar bilan yoppasiga, guruhli va yakka ishni tashkil etish imkoniyatini ta'minlash.

Darslarda nutqning turli shakllaridan foydalanib, darsning mazmuni, maqsadidan kelib chiqqan holda o'quvchilarning yoshi, eshitish darajasi va nutqiy rivojlanishiga qarab aniqlanadi. Ta'limning birinchi bosqichida og'zaki va daktil nutq birgalikda qo'llaniladi. Daktil nutq o'quvchilar nutqini rivojlantirishda yordamchi

vosita hisoblanadi. Yangi bilimlarni shakllantirishda o'qituvchi og'zaki va yozma nutqni qo'llaydi. Quyi sinflarda o'qituvchi tomonidan 10-15 daqiqa davomida so'zlanayotgan materialni o'zlashtirish o'quvchilarga qiyinchilik tug'diradi. Ular tezda charchashadi va o'qituvchi nutqini kuzatishni to'xtatishadi. Shuning uchun o'qituvchining og'zaki tushuntirish ishlari doskada yozuvlar bilan mustahkamlanadi. Shu metod bilan o'quvchilarning tushunish darajasi tekshirib boriladi. Pedagogikada shartli ravishda darsning quyidagi elementlari ajratib ko'rsatilgan.

Darsning boshlanishini tashkil etish o'z oldiga o'quvchilarni ishga ruhan tayyorlashni, xonada ish muhitini tashkil etishni maqsad qilib qo'yadi.

O'quvchilarning bilim va ko'nikmasini tekshirish ular bilimining faollik darajasini aniqlashda katta ahamiyat kasb etadi.

Yangi materialning kiritilishi o'qituvchi va o'quvchining yangi bilim va malakalarni o'zlashtirishdagi birgalikdagi hamkorligiga tayanadi. Bunda o'quvchilarning yangi materialni o'zlashtirishdagi mustaqillik darajasini hisobga olish tavsiya etiladi.

Yangi materialni mustahkamlash o'quvchilarning yangi materialni tushunishni tekshirish maqsadida olib boriladi. Avvalgi o'rgangan ma'lumotlar bilan aloqa o'rnatiladi.

Darsning yakuni o'quvchilarning darsdagi o'quv ishlarini, uy vazifasining ko'lami va xarakterini tahlil qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

Kar bolalar maktablarida darslar umumta'lim fanlar asosida xususiy va maxsus darslar bilan birgalikda olib boriladi. Umumta'lim va maxsus darslar darsning tuzilishini aniqlab beruvchi tipologiya asosida ko'riladi. Yangi bilim va malakalar bilan boyib boruvchi, bilimlarni tekshiruvchi va korreksiyalovchi darslar qandaydir bironta didaktik masalani hal qiladi.

Uy vazifasi darsdan qulga kiritilgan bilimlarni mustahkamlaydi va o'quvchilarda mustaqil mehnat asoslarini rivojlantiradi. Kar o'quvchilar o'zining uyga topshirilgan o'quv mehnatini rejalashtirishni, darslik orqali qo'lga kiritilgan materiallarni yig'ishni o'rganadilar. Uy vazifasini bajarish sifati talaygina omillarga

bog'liq: darsda o'quv materialining tushunarlik darajasi; o'quv ishining sinfda va internatda o'zaro bog'liq bo'lishi; internat sharoitida uy vazifasining tashkil etilishi; o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi (bilimlarining sifati, nutq va fikrlash faoliyatining shakllanishi).

Fakultativ mashg'ulot – biror o'quv fani bo'yicha bilimlarni chuqur o'zlashtirish maqsadida olib boriladigan mashg'ulotning asosiy shakli. Asosiy vazifasi – o'quvchilar bilimlarini kengaytirish, ularning qiziqishini, qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish. Kar o'quvchilar maktabida bu mashg'ulotlar 9-10-sinflarda o'tkaziladi. O'quv rejasi bo'yicha ularga haftada 3 soat ajratiladi. Bu qo'shimcha darslar til, adabiyot, matematika, mehnat ta'limi va boshqa (maktab ma'muriyati tomonidan belgilangan) fanlar bo'yicha olib boriladi.

Yakka mashg'ulotlar eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish bo'yicha 20 daqiqa davomida o'tkaziladi. Bunda 10 daqiqa eshitish idrokini rivojlantirishga va 10 daqiqa to'g'ri talaffuzni shakllantirishga ajratiladi.

Musiqali-ritmik mashg'ulotlar maqsadi bolalarning eshitish qobiliyati va harakat faolligini rivojlantirishdan iborat. Mashg'ulotlar tuzilishi ikki qismga bo'linadi: birinchi qism turli ritmik harakatlar bajarish mashg'ulotlaridan iborat; ikkinchi qismda kar bolalar turli xil musiqali ritmlarni anglash mashg'ulotlari bilan shug'ullanishadi.

Ekskursiyalar o'qitishni tashkil qilish shakli sifatida bilish faoliyatini rivojlantirish hamda tarbiyaviy jarayonni jadallashtirish borasida katta qimmatga ega. Ekskursiyalar davomida turli metodlardan foydalaniladi (kuzatish, tushuntirish, amaliy mashg'ulot). Quyidagi ekskursiyalar turlari farqlanadi: fanlarga oid, kasbga yo'naltirish bo'yicha, nafosat tarbiyasiga qaratilgan, siyosiy-g'oyaviy tusdagi va boshqalar. Fanlarga oid ekskursiyalar kar o'quvchilarning ma'lum fan bo'yicha fikrlash doirasini kengaytiradi, amaliy bilimlarini rivojlantiradi. Kasbga yo'naltirish bo'yicha ekskursiyalar ishlab chiqarish korxonalarida olib borilib, kar o'quvchilarni zamonaviy ishlab chiqarish jarayoni hamda mehnat sharoitlari bilan tanishtiradi. Nafosatli ekskursiyalar o'quvchilar umumiy madaniyatini rivojlantiradi. Tarixiy obidalarni xotirlash va

muzeylarga olib boriladigan ushbu ekskursiya turi eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda fuqarolik va vatanparvarlik hissini uyg'otadi.

Eshitish nuqsoni bor bolalar bilan olib boriladigan ekskursiya o'zining qator xususiyatlariga ega. Ekskursiya o'tkazilishiga qadar pedagogik tayyorgarlik ko'rish talab etiladi⁴³: ekskursiya maqsadi haqida ma'lumot berish; yo'nalish bilan tanishtirish; yangi atamalar bilan tanishtirish uchun zarur bo'lgan lug'at ishi; qatnashuvchilarning mustaqil ishlashlari uchun kerak bo'lgan yakka va jamoa mashg'ulotlarini tashkil qilish.

Tayanch tushunchalar

Ta'lim – bolalarni bilim va ko'nikmalar bilan kurollantirish, ongiga va xulqiga ta'sir etish, bilish faoliyatini rivojlantirish.

Tarbiya - bolalarga ilmiy bilimlar tizimini singdirish va buning natijasida har tomonlama shakllangan kishini tarbiyalash

O'quv dasturi – har bir o'quv fanidan o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning mazmuni va hajmini belgilab beruvchi o'quv rejasiga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan hujjat.

Bilim – ta'lim mazmunining asosiy elementi bo'lib, o'quvchilar tomonidan atrof borliqdagi fan va hodisalarni, tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini bilib olish natijasidir.

Ko'nikma – muayyan faoliyatni bajarish qobiliyatini ta'minlovchi metodlar yig'indisini egallash.

Predmet amaliy ta'limi (PAT) – mehnat ta'limning boshlang'ich bosqichi.

Savol va topshiriqlar

Kar bolalar maktabida “ta'lim mazmuni” deganda nima tushuniladi?

⁴³ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

Kar bolalar maktabi o'quv rejasining o'ziga xosligi nimalardan iborat?

Kar bolalar zamonaviy umumta'lim maktablari qanday didaktik tamoyillarga asoslanadi?

O'qitishda og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan o'quvchilarning bilim faoliyati qanday rivojlantiradi?

Dars o'qitishni tashkil etishdagi asosiy shakl ekanligi tushunchasini yoritib bering.

Yakka mashg'ulotlarda eshitish qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish bo'yicha qanday ishlar amalga oshiriladi?

Musiqali-ritmik mashg'ulotlar maqsadi nimani ko'zda tutadi?

V.Bob.Zaif eshituvchi bolalar maktabi didaktikasi

5.1. Zaif eshituvchi bolalarni o'qitish mazmuni

Zaif eshituvchilar maxsus ta'limi uzoq davom etuvchi tarixga ega. Eshitishni yo'qotgan bolalar bilan olib borilgan ilmiy izlanishlar o'qituvchi va shifokor tomonidan yuzaga keldi (16-asr). Bu masala karlik va kar-soqovlikni klinik o'rganish bilan hal qilinar edi. Shuningdek, eshitish qoldig'ini rivojlantirish imkoniyatlari ham ko'rib chiqildi. Zaif eshituvchi bolalar maxsus ta'limida eshitishning pastligi sababli ulgurmovchi o'quvchilarga katta ahamiyat berilgan.

Eshitishni yo'qotgan bolalarni kuzatib, o'qituvchi ularga qarata aytilgan, turli shovqin va tuzilishdagi murojaatini eshitishga, lug'at boyligiga, iboralar tuzishiga e'tibor bergan. Ularning nutqi juda sodda bo'lib, fonetik va grammatik munosabatda o'ta zaifligi bilan ajralib turadi. Ba'zi surdopedagoglar bunday bolalarni kar-soqov bolalardan ajratib, alohida o'qitishni tavsiya etganlar (eshitish qoldig'i bilan bog'liq holda). Ba'zilari esa qulog'i og'ir bolalarning nutqi yomonligini, tashqi ko'rinishlarida nuqson kamligini hisobga olib kar-soqovlar bilan birga o'qitish kerakligini aytishgan. 3-toifa pedagoglar esa bu guruhdagi bolalarda alaliya nutq nuqsoni bor deb e'tirof etishgan (ular nutqni tushunishmaydi yoki eshitishi buzilganligi tufayli yomon gapiradilar). 4-guruh o'qituvchilar

bolalarda murakkab nuqsonlarni topishga harakat qilganlar: afaziya ko‘rinishida nutqning buzilishi.5-toifa o‘qituvchilar bosh sababini eshitishning pastligi deb hisoblaganlar: bolalarga qaratilgan nutqning chuqur shovqinda bo‘lishida ularning maxsus ta’limi muammosini amaliy jihatdan echishi mumkin.

Yomon eshituvchi va qulog‘i og‘ir bolalarning anomal rivojlanishini ko‘rib chiqib, ularni qanday maktabda o‘qitish kerakligi haqida turli fikrlar kelib chiqdi. Bu muammo kar-soqov o‘quvchilarni yakka o‘qitishdan guruhli o‘qitishga o‘tishda yaqqol namoyon bo‘ldi. Eshitishi nuqsonli bu toifadagi bolalar uchun birinchi muammo 13-asrning ikkinchi yarmida G‘arbiy Yevropada va 19-asrning boshlarida Rossiyada ochildi. Bizning mamlakatimizda ham ularni differensial o‘qitish turli usulda hal qilingan. Maxsus maktablar tashkil etilgunga qadar qulog‘i og‘ir bolalar ayrim hollarda ommaviy maktablarda ta’lim olishar edi. Kar-soqov bolalar uchun maktablarning yuzaga kelishi ularning yomon eshituvchi bolalar bilan bir sinfda birga o‘qish imkoniyatini shakllantiradi. Lekin bunday bolalarning ko‘pchiligi maktablarda o‘qitilmas edi.

Kar-soqov o‘quvchilar maktabida eshitish qoldig‘iga ega bo‘lgan bolalar ham uchrab turar edi. Ularni “eshitish sinflari” deb atalgan maxsus sinflarga ajratishga urinardilar. Ilmiy tasnifning yo‘qligi nutqiy rivojlangan, yaxshi ulguruvchi kar-soqov o‘quvchilarning ham aralashib ketishiga olib keldi (maxsus ta’lim natijasida).

“Eshitish sinflari”dagi ta’lim jarayoni kar-soqov o‘quvchilar ta’limidan farq qilmasa-da, eshitishi saqlanib qolgan bolalar o‘zlarining potensial imkoniyatlarini boshqara olishmasdi.

19-asrning oxirida qulog‘i og‘ir o‘quvchilar ommaviy maktabdan ajratib olindi. Bu esa kutilgan natijani bermadi, chunki eshitishi past o‘quvchilar uchun ta’lim metodlari, usullari, tamoyillari ishlab chiqilmagan edi. Qulog‘i og‘ir o‘quvchilarni labdan o‘qishga o‘rgatish to‘liq emas edi. Bu qiyinchiliklarga ommaviy maktab tarkibida qulog‘i og‘ir o‘quvchilarni komplektlash muammosi qo‘shildi.

Qulog‘i og‘ir o‘quvchilarni og‘ir nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalar bilan birga o‘qitish masalasi ham vujudga kelgan edi (alalik va boshqalar). Bunday maktablar ba’zida “eshitish va nutqida nuqsoni bor bolalar maktabi” deb

yuritilar edi. Aqli zaif bolalar maktabidagi kabi bu maktabda ham bolalar zarur rivojlanishni qo'lg'a kirita olmas edilar – ularda ta'lim samarasiz edi. Zaif eshituvchilarning asosiy qismi ommaviy, kar-soqov va aqli zaif o'quvchilar maktabida qolib ketishi davom etaverdi.

19-20-asrlardagi urinishlar zaif eshituvchilar uchun 1-sinflarning ochilishiga sabab bo'ldi. Zaif eshituvchilarni ajratib o'qitish jarayoni uzoq davom etsa-da, ulardagi pedagogik jarayon ommaviy maktab pedagogik jarayonidan farq qilmas edi. O'quv rejasiga kiritilgan turli o'zgarishlar maxsus ta'lim muammosini hal qilib bera olmadi.

Zaif eshituvchi bolalar maktablarida ta'lim tuzilishini aniqlash uchun ta'lim-tarbiyaning umumiy va maxsus vazifalari hisobga olinadi. Bu vazifalar zaif eshituvchi bolalar rivojlanishi hamda nuqsonini bartaraf qilish uchun zarur bo'lgan tamoyillar bilan uzviy bog'liqdir. Zaif eshituvchi bolalar maktablarida maxsus vazifalar katta ahamiyatga ega. Zaif eshituvchi bolalar maktablaridagi ta'lim tuzilishi maxsus o'quv rejalarini dasturlari va darsliklarda ajratib ko'rsatiladi hamda o'rta maktab ta'lim tuzilishi bilan quyidagi tomonlari o'xshashdir:

- zaif eshituvchilarga beriladigan ta'lim o'rta umumta'lim maktablardagi kabi olib boriladi;

- o'quv dasturlari va rejalarida fanni xususiyatlarini hisobga olib, izchillik tamoyili amalga oshiriladi (ba'zi fanlar avvalroq, boshqalari kechroq, ayrimlari esa keyinroq o'rganiladi);

- maxsus maktablardagi ta'lim o'rta maktablardagi kabi xalq ta'limi tizimining uzluksizlik tamoyili asosida tashkil etiladi;

- dasturlar tuzilishi asosiy didaktik tamoyillarga mos keladi.

Dasturlar o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tuziladi. Alohida dasturlar fanlarning ichki va o'zaro aloqasini ta'minlaydi.

Shuningdek, maxsus maktablarda ta'lim tuzilishi mehnatga tayyorgarlik, eshituv qobiliyatini rivojlantirishni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Bunday vaziyatlarda zaif eshituvchi bolalar maktabida o'quv reja dasturlari quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi.

1. Zaif eshituvchi bolalar maktabi o'zining tuzilishi bilan birga uch xil turdagi o'quv rejasiga ega bo'ladi: I bo'lim uchun, II bo'lim uchun, yordamchi sinflar uchun.

I bo'lim uchun o'quv rejasida 11 yil (0-10-sinflar) davomida o'quvchilarga beriladigan o'rta ta'lim nazarda tutiladi.

II bo'lim uchun o'quv rejasida 13 yil (0-12-sinflar) davomida o'quvchilarga beriladigan o'rta ta'lim nazarda tutiladi.

Yordamchi sinflarga ajratilgan o'quv rejasi 9 yil davomida boshlang'ich maktablardagi umumta'limiy hamda maktabni yakunlashda mustaqil mehnat faoliyatiga kasbiy tayyorgarlikni ta'minlaydi.

2. Fanlarning o'quv rejasiga kiritilish ketma-ketligi, o'qish yillari va muddati o'quvchilarning nutqiy va aqliy rivojlanishiga bog'liq holda tashkil qilinadi.

3. Zaif eshituvchi bolalar maktablaridagi o'quv rejalarini o'rta maktab o'quv rejalaridagi bo'lim va fanlarni o'z ichiga oladi: talaffuz va eshituv qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha yakka ish, musiqali-ritmik mashg'ulotlar (yordamchi sinflarda).

4. Zaif eshituvchi bolalar maktabining o'quv rejasida "Ona tili" o'quv fani katta ahamiyatga ega bo'lib, bu fan maxsus maktablarda o'rta maktablardagi kabi atalsa-da, lekin uning tuzilishi, vazifalari, yo'nalishi, tamoyillari jihatidan ma'lum xususiyatlarga ega. Maxsus maktablarda bu fanning o'rganilishi birinchi o'rinda o'quvchilarning aqliy va sensor rivojlanish hamda nutqiy tayyorgarligini ta'minlaydi. Uni o'rganish uchun vaqt ko'proq ajratiladi. Bu fan bilan "tevarak-atrof bilan tanishish", "eshituv qobiliyatni rivojlantirish", "talaffuzga o'rgatish" fanlari uzviy bog'liqlir.

5. Zaif eshituvchi bolalar maktabining o'quv rejasida matematika, tevarak-atrof bilan tanishish, tarix, tabiatshunoslik va boshqa fanlarni o'rganish uchun vaqt ajratilgan. Bu, birinchi navbatda, nutqiy xususiyat qiyinchiliklarini bartaraf qilish bilan bog'liq.

6. Zaif eshituvchi bolalar maktabining asosiy vazifasi o'quvchilarni

mehnatga faol qatnashishga tayyorlashdan iborat. Shuning uchun o‘quv rejasiga “mehnat ta’limi” fani kiritilgan.

Matematika, tabiat haqidagi bilim va boshqa bilimlarning asosiy xususiyatlari shundaki, ularning har biri o‘rganilayotgan material bilan hamkorlikda nutqiy rivojlanishni ko‘rib chiqadi. Birinchi bo‘limning o‘quvchilari o‘rta maktabning dastur va darsliklari bilan ta’lim olishadi. Ikkinchi bo‘lim o‘quvchilari 1-3-sinflarda maxsus darslar bo‘yicha o‘qitiladi. Bu darsliklarda lingvistika, tafakkur va nutq psixologiyasi, umumiy didaktika, ikkinchi tilga o‘rganish metodikalari, shuningdek, o‘rta maktablardagi nutqni rivojlantirish metodikasi asoslari o‘rin olgan.

5.2.Zaif eshituvchi bolalar maxsus ta’limi metod va vositalari tizimining umumiy tavsifi

Zaif eshituvchilar maktabida qo‘llaniladigan metodlar o‘z ichiga quyidagi tizimlarni oladi: maktab ta’limi fanlaridagi tilga o‘rgatish va nutqni shakllantirish metodlari; fan asoslarini o‘rganish metodlari; eshitish qobiliyatini rivojlantirish va undan foydalanish metodlari.

Zaif eshituvchilar maktablaridagi barcha ta’lim metodlari o‘quvchilar tomonidan o‘quv materialining qabul qilinishi polisensor tusda bo‘lishiga mo‘ljallangan. Pedagogik jarayon o‘qituvchida nutqning so‘z, tovush talaffuzining nuqsonlarini bartaraf qilish, korreksiyalashga doimiy e’tibor berishni talab qiladi. Tilni o‘rganish va nutqni shakllantirish metodlarini qo‘llash katta ahamiyatga ega. Metodlarning asosiy xususiyatlari shundaki, o‘qituvchi bilan bilim va malakalar vazifasini hal qilish bilan bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning ko‘rgazmali-obrazli va tushunchali tafakkurini hisobga olgan holda nutqiy rivojlanishini shakllantiriladi.

Zaif eshituvchilar ta’limida qo‘llaniluvchi metod va qo‘llanmalarning asosiy tomonlari materialni qabul qilishdan tortib to mustahkamlangunga qadar bo‘lgan pedagogik jarayonning barcha bosqichlarida namoyish bo‘ladi. Ularning har birida nutq korreksiyasi usullari qo‘llaniladi. Nutqning rivojlanmaganligi

tafakkurning shakllanishida, bilim va malakalarning mustahkamlanishida katta qiyinchiliklar tug'diradi. Maxsus ta'limda tushuntirish, suhbat, demonstratsiya, amaliy mashg'ulot, kitob ustida ishlash, kuzatish kabi umumdidaktik metodlarning qo'llanilishi zaif eshituvchi bolalarga mos keluvchi ko'rgazmali qurollar va til materiallaridan foydalanish bilan uzviy bog'liqdir. Nutqning og'zaki, yozma va daktil shakllari bir-biri bilan uzviy bog'liq va bir-birini to'ldirib turadi. Zaif eshituvchilar maxsus maktabida xususiy vositalar qo'llaniladi. Bular: ovoz kuchaytiruvchi apparatlar, yakka eshituv apparatlari, talaffuzni korreksiyalovchi va shakllanishini engillashtiruvchi o'quv qurollari (shpatel, zont, daktil)dir. Yozuv va o'qish zaif eshituvchi bolalar uchun nafaqat bilimlarini o'zlashtirish uchun eng qulay metod, balki tilni o'rganishda asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Zaif eshituvchilar ta'limida ko'rgazmali vositalar (tabiiy ob'ektlar, ularning grafik tarzda ifodalanishi syujetli rasmlar, maketlar, ekran qurollari), birinchi navbatda, o'quv materialini namoyish qiladi, ikkinchidan esa uning mazmunini ochib beradi. Tushunchalarning shakllanishida yordam beruvchi ko'rgazma – harakat vositalari va metodlari katta ahamiyatga ega. Ularga inssenirovka, drammatizatsiya, pantamimo misol bo'la oladi. Bu metodlardan foydalanish fanlar orasidagi aloqani belgilashda yordam beradi.

Zaif eshituvchilar maktabida umumiy metodlardan foydalanish. Fan asoslariga o'qitishning umumiy metodlari o'quvchilarning materialini o'zlashtirish bosqichlarini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Darsda o'qituvchi tomonidan turli fanlarning o'quv rejasi bo'yicha qo'llaniluvchi ta'lim metodlari o'quvchilar didaktik materialini o'zlashtirish bilan birga amaliy faoliyatning turli ko'rinishlarini shakllantirish imkoniyatini boradi. Bu maxsus metodlarning ishlab chiqilishida o'z ifodasini topadi. Ularning har birida o'quv ishlarining bilim va malakalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi mashqlar to'plami mujassamlashgan. Mashqlar to'plari grammatik tushuncha va malakalarni shakllantirish hisobiga ishlab chiqilgan.

Zaif eshituvchilarni tilga o'rgatish va nutqni shakllantirish vazifalarining murakkabligi barcha umumdidaktik metodlar kompleksining qo'llanilishini talab qiladi.

Og'zaki so'zlashuv nutqning rivojlanishi uchun dialog va suhbatlarning ko'rgazmali vaziyatlardagi to'rtli ko'rinishlari katta ahamiyatga ega. Monologik nutqning shakllanishi uchun og'zaki va yozma hikoya, insho bo'yicha tuzgan mashqlar samarali natija beradi. Adabiyot va o'qish darslarida o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish maqsadida o'qish, hikoya, suhbat, reja tuzish, og'zaki hikoya tuzish metodlaridan foydalanadi.

Maxsus metodikadagi matematika ta'limida matematik bilimlarning nutqiy rivojlanish hamda tafakkur hamkorligidagi aniq yo'nalishlari ishlab chiqilgan va takomillashib bormoqda. Bu matematik bilim va malakalar mehnat ta'limi, maktab uchastkasidagi mashg'ulotlar bilan uzviy bog'liqdir.

Geometrik materialni o'rganish asoslari amaliy yo'nalishda olib boriladi (kvadrat, aylannalar, uch burchaklar va h.k.).

Zaif eshituvchilar maktabida tabiat kursidan dars berish muhim ahamiyatga ega. Bu fan vazifalarining samarali echish sharti, bolalarni tabiat bilan aloqasini va nutqiy faoliyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodlardan foydalanish hisoblanadi: ekskursiyalar, kuzatishlar, joylarda amaliy mashg'ulotlar, malakalar, mustaqil ishlar, narsa va hodisalarni taqqoslash, maktab uchastkasidagi o'quv ishlari, suhbatlar, mehnat faoliyatini kuzatish va tahlil qilish. Tabiatning tabiiy ob'ektlarini o'rganish ta'limning turli ko'rgazmali vositalaridan foydalanish bilan birga olib boriladi. Dasturda asosiy e'tibor o'quvchilarning amaliy bilim va malakalarga bo'lgan munosabatiga qaratiladi. Darslarda tahlil, taqqoslash, sitezlash metodlaridan keng foydalaniladi. Bularning barchasi mantiqiy tafakkurning takomillashishi va shakllanishi uchun xizmat qiladi.

5.3.Zaif eshituvchi bolalar maktabida o'quv jarayonini tashkil etish shakllari

Maxsus maktablarda o'quv mashg'ulotlari dars shaklida olib boriladi. Dars shaklini qo'llash uchun qo'yilgan barcha umumiy talablar zaif eshituvchi bolalar

maktabidagi o‘quv jarayoni uchun dolzarb hisoblanadi. Har bir dars bolalarning bilimlarini rivojlantiradi, yangi bilimlarni o‘zlashtirishda mustaqillikka o‘rgatadi, tarbiyaviy masalalarni hal qiladi. U yoki bu chora-tadbirlarni o‘z ichiga oluvchi barcha darslar bolalarda mehnatga bo‘lgan sevgini, odamlar mehnatiga hurmatni tarbiyalaydi.

Zaif eshituvchi bolalar maktabida o‘tiladigan dars maxsus ta’limga mos keluvchi xususiy talablar bilan belgilangan xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar, birinchi navbatda, maxsus ta’limning bosh muammosi, ya’ni o‘quvchilarning nutqiy rivojlanmaganligini bartaraf qilish bilan bog‘liq. Barcha darslar va mashg‘ulotlarning boshqa shakllari qaysi fan o‘tilishidan qat’i nazar o‘quvchilar nutqini rivojlantirish, ularning nutqiy muloqotini kengaytirish uchun xizmat qiladi.

O‘quv mashg‘ulotlarini tashkil etishda quyidagi masalalar hal qilinadi:

1) ta’limning tashkillashtirilgan shakllarini tanlash, ularning o‘quv jarayonidagi o‘rni va ahamiyatini aniqlash;

2) darsdagi yoppasiga, guruhli, yakka ishlarning o‘zaro aloqadorligi;

3) o‘quvchilarning nutqiy faolligini rivojlantirish bilan bog‘liq faoliyatning turli ko‘rinishlari aloqasi;

4) bolalarning mustaqil ish va mashg‘ulotlari orasidagi optimal munosabatlarni o‘rnatish.

Birinchi masalaning hal qilinishida mashg‘ulotlarning mavjud shakllaridan foydalanish samarali natija beradi. (dars, yakka mashg‘ulotlar, uy vazifalarini bajarish, o‘quv-tarbiya ishlari, sinfdan tashqari ishlar) .

Zaif eshituvchilarning maktabi boshlang‘ich sinflarda eshituv qobiliyati va talaffuzni rivojlantirish ustida olib boriladigan yakka mashg‘ulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maxsus maktab o‘quvchilarining uy vazifalarini bajarishlari nafaqat dars materialini mustahkamlashda maqsad qilib oladi, balki nutqiy amaliyotni kengaytirish uchun ekskursiyalar, qo‘shimcha darslar barchasi muloqotga o‘rgatsa, ikkinchi tomondan nutqni rivojlantirish mustahkamlashni o‘z ichiga oladi. Bunda nutqni shakllantirish bo‘yicha tashkil etilgan ishlar turlicha bo‘lishi mumkin.

Nutqiy material bilan birinchi bor tanishganda, ekskursiya, ob’ektlarni

kuzatish, o‘yinlarda leksika va frazeologiyani qo‘llash samarali natija beradi.

Maxsus maktablarda mashg‘ulotlarni yakka-ashtirish, qatnashuvchilarga yordam ko‘rsatish ommaviy maktab bilan solishtirganda, bir muncha yuqoridir. Darsdagi ishning guruhli shakllari o‘quvchilar nutqining tuzilishini, shuningdek, ularning muloqotini tashkil etish, o‘rganish imkoniyatini beradi. Yoppasiga, yakka, guruhli ish shakllarida darsda o‘zaro tekshirish va o‘zaro yordam munosabatlarini shakllantiradi.

Bolalar faoliyatini tashkil etishda o‘qituvchi va tarbiyachi zaif eshituvchilarda og‘zaki va yozma mustaqil ishlar olib boradi. Boshlang‘ich bosqichlarda bu masalani hal qilishda bir muncha qiyinchiliklar duch keladi. Bolalarning mustaqil ishlari ko‘p xato va noaniqliklarni o‘zida mujassamlashtiradi. Bu noaniqliklarni bartaraf qilish o‘qituvchidan qat’i yondashishni talab qiladi. Bunday vaziyatda nutqni takomillashtirish uchun zarur bo‘lgan nutq tuzilishi jarayonining qiyinchiliklarini eslash lozim.

Eng katta talab maxsus maktablarda o‘qituvchi va tarbiyachining nutqiga qo‘yiladi. Ularning nutqi, deyarli baland, intonatsiyasi saqlanib, pauzalar bilan ajratilgan bo‘lishi shart. Bunda barcha fikriy va hissiy ifoda vositalari qo‘llanilgan bo‘lishi shart (mantiqiy urg‘u, ritm, tembr). O‘qituvchining nutqi yaxshi tushunarli bo‘lish uchun unda nutqdan tashqari komponentlarning qo‘llanilishini talab qiladi: yuzning mimika ifodasi va tabiiy imo-ishoralar. Barcha mashg‘ulotlarda o‘qituvchi muloqotning og‘zaki shakllari bilan birga yozma va daktil shakllarini qo‘llaydi. Bular talaffuz xatolarini korreksiyalash, yangi leksikani kiritish, grammatik xatolarni tuzatish uchun qo‘llaniladi.

Aytib o‘tilgan vositalar o‘rganilayotgan materialning o‘zlashtirilishi bosqichlari, o‘quvchilar nutqiy rivojlanishining darajasiga bog‘liq.

5.4. Zaif eshituvchi bolalar maktabida tilga o‘qitish tizimi

Tilga o‘rgatish – zaif eshituvchilar maktabida muloqotning to‘liq vositasini shakllantirish vazifasini ko‘rib chiqadi. Nutqiy rivojlanmaslikni bartaraf etish nafaqat maxsus fan sifatidagi tilga o‘rgatishning zarur sharti, balki mehnaga

tayyorgarlikning asosi hisoblanadi.

Nutqni shakllantirish va uni tuzatish bir-biriga bog'liq vazifalarni echishni taqozo qiladi.

Bolalarda nutqni tushunishni rivojlantirish yo'nalishidagi ish o'qituvchining sinfga va alohida o'quvchiga qarata aytgan toshpirig'i, buyrug'i, aniq vaziyatni o'z ichiga olgan sodda murojaatini tushunishni o'rgatishdan boshlanadi. Keyinchalik ularni faol nutqda qo'llashni boshlaydilar. Yangi nutqiy materialni tushunishni rivojlantirish doimo birinchi darajada turadi. Zaif eshituvchilarning og'zaki nutqi eshituv-ko'ruv asosida qabul qilinadi.

Labdan o'qish malakasini shakllantirish ikki xil yo'nalishda olib boriladi: dars va darsdan tashqari paytidagi nutqiy muloqot jarayonida va maxsus mashqlarni bajarish paytida. Labdan o'qishning muvaffaqiyatli bo'lishi nutqning tuzilishi va talaffuzini o'rganish bilan belgilanadi.

Og'zaki nutqni samarali shakllantirish o'qituvchining nutqini qabul qilishdan boshlanadi. So'ngra o'quvchilarni turli so'zlardan ibora qurishga, fikrni mustaqil ifodalashga o'rgatiladi.

Og'zaki nutq ta'limning birinchi bosqichida iboralardan, keyinchalik darak va so'roq gaplardan foydalaniladi.

Og'zaki nutqning leksik-grammatik tomonlarini shakllantirish talaffuz malakalarini rivojlantirish va korreksiyalash bilan uzviy bog'liq. To'g'ri, aniq, ifodali og'zaki nutqni shakllantirish vazifasi ta'limning birinchi uch yilligida hal qilinadi. Keyinchalik talaffuz ustida ishlash korreksion xarakterga ega bo'ladi. Talaffuz malakalarini rivojlantirish yakka mashg'ulotlarda, maxsus darslarda, shuningdek, o'quv-tarbiya ishi jarayonida olib boriladi.

Dialogik va monologik nutqqa o'rgatish. So'zlashuv nutqi malakasini rivojlantirish o'quv mashg'ulotlarida, o'yin, mehnat, tasviriy faoliyat jarayonida olib boriladi. Bu ishda o'quvchilar dialogik nutqning turli ko'rinishlarini o'zlashtiradilar (iltimos, savol-javob, bajarilgan topshiriq haqida ma'lumot). Suhbat mavzulari doimo murakkablashadi. Monologik nutq qurilishidagi mashqlar tilning barcha komponentlarini rivojlantirishni nazarda tutadi va o'quvchilardan nutqiy

materialni mobilizatsiyalashni talab qiladi.

Yozma nutqqa o'rgatish zaif eshituvchilar maktabida nafaqat asosiy didaktik masala, balki nutqni rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Zaif eshituvchilarning nutqi va fikrlashini rivojlantirishda yozma ishlar muhim o'rin tutadi. Bu ishlar o'quvchilarning nutqiy imkoniyatlarini faollashtiradi, nutqiy faoliyatni shakllantiradi. Mustaqil insholarda yo'l qo'yilgan xatolar ustida ishlash, mashg'ulotlarning turli ko'rinishlarida nutqni rivojlantirish mashqlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Nutqning lug'at asosini shakllantirish. Nutqni shakllantirish bo'yicha ish tizimi, bolalardagi so'zlarni korreksiyalash, lug'atini boyitishni nazarda tutadi. Lug'at ishida asosiysi — og'zaki va yozma nutqda so'zdan to'g'ri foydalanishga o'rgatish, nutqning grammatik qurilishini shakllantirish, o'qish mashg'ulotlari. Bundan tashqari, lug'at ishi bolalarda so'z muloqotini shakllantirish vositasi hisoblanadi.

Nutqning grammatik qurilishini shakllantirish. Grammatik mashg'ulotlarning asosiy maqsadi tilga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida so'zlar o'rtasidagi munosabatni ifodalashdan iborat, Nutqning grammatik qurilishi lug'at ustida ish bilan bog'liqholda olib boriladi. Amaliy grammatik malakalar morfologiya va sintaksis qonunlari asosida rivojlanadi. Grammatik kategoriyalar nutqiy amaliyotda o'zlashtiriladi. Ularning har birini o'zlashtirish uchun bolalarga yordam beriladi.

Til tizimi bilan boshlang'ich tanishuv. Til birliklari, uning strukturalari o'quvchilar oddida til vositalarini bilish imkoniyatlarini ochib beradi. Bu esa, ularning nutqiy malakasini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratib beradi. Tilga o'rgatish jarayonida o'quvchilar kuzatishga, tahlil qilishga o'rganadilar. Bu esa, ularga o'z nutqini tekshirishga yordam beradi. Grammatika darslardagi bilimlar so'zlarning leksik ma'nosining kengayishi va chuqurlashishini ta'minlaydi.

Til mashg'ulotlari – o'rganish ob'ekt sifatida atrofdagi olamni anglashga, fonetika, grammatika, to'g'ri yozish malakasini rivojlantirishga, turli mashqlarni bajarish usullarini egallashga, darslik va jadvallar bilan ishlashga o'rgatadi.

Tilga o'rgatish bo'yicha ishni tashkil etish tamoyillari. Zaif eshituvchilarni tilga o'rgatish o'qituvchidan ularning nutqini ko'p tomonlama va sistematik

o'rganishni talab qiladi. U zaif eshituvchilar nutqi xususiyatlarini ajratishga qaratilgan. Nutqni o'rganish talaffuz, lug'at, grammatik malaka ustida ishlash bilan olib boriladi.

Zaif eshituvchilarni tilga o'rgatishda mashg'ulotlarning kommunikativ yo'nalganlik tamoyili tashkil etiladi. Bu tamoyil hamkorligida tilga o'rgatish maxsus ta'lim jarayonini o'quvchilar nutqiy amaliyotining maxsus ishlab chiqilgan tizimi kabi ifodalash mumkin. Nutqni shakllantirish vazifasi muloqot vositasi sifatida o'quvchilar faoliyatidan kelib chiqib hal qilinadi. Maktab-internatda bolalar jamoasining turli faoliyatlari orasida aloqa o'rnatish uchun imkoniyat yaratiladi. O'quv jarayoni, o'yin, ekskursiya, bolalar mehnati – bularning barchasi tevarak hayotni anglash va nutqni rivojlantirish orasida aloqa o'rnatishni hisobga olib rejalashtiriladi.

O'qituvchi, tarbiyachi, kutubxonachi bir-biri bilan aloqaga kirishish, nutqiy muloqotni tashkillashtirishda o'zining vazifasini belgilab oladi.

Zaif eshituvchilarda nutqni shakllantirish va uni tuzatish ularning barcha ruhiy jarayonlarni rivojlantirish bilan bog'liq holda olib boriladi. Bu qoidagi asoslanib, o'qituvchi o'zining e'tiborini bolalarning sensor rivojlanishiga qaratadi.

Talaffuzga o'rgatish, eshituv-ko'ruv qobiliyatini rivojlantirish, eshitish qoldig'idan foydalanish nutqning sensomotor asosini takomillashtirishni nazarda tutadi. Maxsus ta'limda foydalanuvchi turli mashqlar, ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotirani tarbiyalashga qaratiladi. (masalan, o'yinlarda). O'quvchilar mustaqil nutqining sistematik, maxsus rejalashtirilgan xatolar ustida olib boriladigan ishlar nutqiy rivojlanmaganlikni bartaraf etishning muhim vositasi hisoblanadi va u nutqiy amaliyotning ko'rinishlaridan biridir. Xatolar va ularni tuzatishga e'tiborni qaratish lug'atni boyitishga, grammatik malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zaif eshituvchi bolalar ta'limida nutq ko'rinishlari va shakllari maxsus rol bajaradilar.

Bu vazifaning belgilanishi nutqning lingvistik, psixologik, didaktik xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Nutqning turli shakllari va ko'rinishlaridan differensial foydalanish tamoyili

bilan hamkorlikda o'qituvchi sinf bilan muloqot o'rnatadi. Nutqning turli shakllari o'quvchilarning nutqiy faolligini oshiradi. Yangi leksika, grammatikani mustaqil o'zlashtirish zaif eshituvchi bolalarning nutqiy rivojlanishi uchun asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun o'quv jarayonida qo'llaniluvchi nutqiy zahirani bartaraf qilish va korreksiyalash tilga o'rgatishning muhim tamoyili hisoblanadi. Zaif eshituvchilar maktabida ona tiliga o'qitish bo'yicha dastur o'quvchilar nutqiy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan.

Nutqiy faoliyatda til materiali va til sistemasini o'rgatish fikrlashning mazmunini ifodalovchi tushunchalar qiymatini o'zlashtirish uchun yordam beradi⁴⁴.

Kuzatishlar bo'yicha, maxsus maktablarda tilga o'rgatishning mazmuni zaif eshituvchi o'quvchilarning aqliy rivojlanish dasturi bo'lib hisoblanadi. Dasturda tilga o'rgatishning vazifalari ham belgilab berilgan. Bu ikki usulda olib boriladi: birinchidan, amaliy talablarni o'zlashtirishda o'quvchilarga til manbaalari haqida ma'lumot beriladi (2-4-sinflar), ikkinchidan, 4-sinfdan boshlab "Grammatika va to'g'ri yozish" bo'limi kiritiladi.

Ona tiliga o'rgatish dasturi bir nechta bo'limlarni o'z ichiga oladi.

Savod o'rgatish.

Bu bo'limning mazmuni o'z ichiga o'qish va yozish malakalariga bo'lgan talablarni oladi. Ularda ko'nikmalar aniqligi belgilanadi, shuningdek, zaif eshituvchilarda shakllanayotgan asosiy sharoitlar belgilab berilgan. Talablarga muvofiq holda savodga o'rgatish dasturi og'zaki nutqda korreksion-rivojlantiruvchi vazifani bajaradi.

"Savodga o'rgatish" bo'limi bo'yicha ishning mazmuni "Nutqni rivojlantirish", "Eshituv qobiliyatini rivojlantirish", "Talaffuzga o'rgatish", "Nutqning grammatik tomonini shakllantirish" bo'limlari bo'yicha olib boriladigan ish mazmuni bilan bog'liq.

O'qish. Bu bo'lim qator talablarni o'z ichiga oladi va to'g'ri, ifodali o'qishni

⁴⁴ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

tarbiyalaydi. O‘qish mashg‘ulotlari bolalar nutqini shakllantirish va korreksiyalashda muhim o‘rin egallaydi. Ular o‘quvchilarning tevarak olam haqidagi boy imkoniyatlarini ochib beradi.

Matn bilan ishlashda o‘quvchilar o‘qilgan matnni mustaqil baholashni, mant mazmunini o‘zining hayot malakasi bilan bog‘lashni o‘rganadilar. Bu bo‘lim to‘rtta qismni o‘z ichiga olgan: “O‘qish tematikasi”, “O‘qish malakasi”, “Matn bilan ishlash”, “Sinfdan tashqari o‘qish”.

Nutqni rivojlantirish. Bu bo‘lim ona tili darslaridagi nutqiy muloqotning maxsus tashkil etilgan amaliyoti asosiy qismining bajarilishini talab qiladi. Bu bo‘limda o‘quvchilar nutqiga kiritilishi kerak bo‘lgan so‘zlarning leksik-semantik guruhlari ko‘rsatib o‘tilgan. Bo‘limda o‘quvchilarning nutqiy ko‘nikma va malakalariga qo‘yilgan talablar murakkablashib boradi. Dasturda ko‘rsatilgan nutqiy ko‘nikma va malakalar, til materiallari orasida bo‘lim mavzulari alohida o‘rin tutadi. “Yozish va nutqni rivojlantirish”, “Tevarak olam bilan tanishtirish”. Sinflar bo‘yicha mavzular taqsimlanishi turlichadir.

Yozma nutqqa o‘rgatish ta‘limida o‘quvchilar gap tuzishga, rasmlarni ta‘riflashga, xat yozishga, insho yozishga, badiiy adabiyot qahramoniga xarakteristika berishga o‘rganadilar.

Nutqning grammatik qurilishni shakllantirish. Bu bo‘limning talabi o‘quvchilarning faol nutq va grammatik nutq vositalarini egallashini ta‘minlashi kerak.

Grammatik kategoriyalar shakli va mazmunining birligi tamoyili boshlang‘ich bosqichda grammatik mohiyati va ikkilamchi sifatda – ifodalashning til vositalari bo‘lib hisoblanadi.

O‘quvchilarning o‘z fikrini ifodalashning grammatik vositasini o‘zlashtirish bo‘yicha dasturning ushbu bo‘limi talablarning alohida sistemasining yaratishni nazarda tutadi. Ushbu talablarning tashkil etilishi dastlab alohida grammatik qonuniyatlarni o‘zlashtirishni, keyinchalik esa ularni sistemalashtirishni ta‘minlaydi.

Grammatika va to‘g‘ri yozish. Bo‘limning nomi maktab an‘anasida mustahkamlangan. U ko‘p rejalashtirilgan ishning bir qismini tashkil etadi. Bu bo‘lim bo‘yicha olib boriladigan ish nutqni rivojlantirishda grammatik qonuniyatlarni

mustahkamlashga, til sistemasi bilan tanishtirishga qaratiladi. Grammatikaning boshlang'ich kursi yuqori sinflarda sistematik kursni o'zlashtirish uchun baza bo'lib hisoblanadi.

Talaffuzga o'rgatish ta'limi ona tili dasurining barcha bo'limlari bilan uzviy bog'langan. O'quvchilar og'zaki nutqining talaffuziga qo'yilgan talablar "Eshituv qobiliyatini rivojlantirish va talaffuzga o'rgatish" dasturida o'z ifodasini topgan.

Talaffuzga o'rgatish o'z ichiga ovoz, tovush, so'z va ibora talaffuzi ustida olib boriladigan ishlarni qamrab oladi. Shuningdek, ovozning normal balandligi, kuchi, tembrini tarbiyalash ishlari ko'rib chiqiladi. O'quvchilarda so'z va mantiqiy urg'u bo'yicha amaliy malakalar ishlab chiqiladi. So'zning tovush asosini egallashga doir mashqlarga katta e'tibor qaratiladi.

Tayanch tushunchalar

Ta'lim-tarbiya jarayoni – o'qituvchining o'rgatuvchilik faoliyati bilan o'quvchilarning o'quv faoliyatining uyg'unlashishidir.

O'qitish metodi – bu, o'qituvchining bilimlar berish va ularni o'quvchilarning o'zlashtirib olish metodidir.

Og'zaki metodlar – o'qituvchining materialini og'zaki bayon qilishi, suhbat, kitob bilan ishlash.

Ko'rgazmali metodlar – namoyish qilish, mustaqil kuzatishlar, ekskursiyalar.

Amaliy metodlar – og'zaki va yozma mashqlar, grafik va laboratoriya ishlari.

O'quv dasturi – har bir o'quv fanidan o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning mazmuni va hajmini belgilab beruvchi o'quv rejasiga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan hujjat.

Savol va topshiriqlar

Zaif eshituvchi bolalar maktabi qanday bo'limlardan iborat?

Zaif eshituvchi bolalar maktabi o'quv rejasi ommaviy o'rta maktab o'quv rejasidan qanday farqlanadi?

Zaif eshituvchilarni o'qitish mazmuni haqida aytib bering.

Zaif eshituvchi bolalar maktabida qanday metodlar qo'llaniladi?

O'qitishda og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlar bilan o'quvchilarning bilim faoliyati qanday rivojlantiradi?

Darsda metodlar qanday foydalanishi kerak deb hisoblaysiz?

Dars o'qitishni tashkil etishdagi asosiy shakl ekanligi tushunchasini yoritib bering.

Darsning qanday tiplari va tuzilishini bilasiz?

Zaif eshituvchi bolalar maktabida darsning qanday xususiyatlari mavjud?

Zaif eshituvchi bolalar rivojlanishida ekskursiyaning qanday roli bor?

VI.Bob. Maxsus ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi

6.1. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va rivojlanish bosqichlari

O'zbekiston Respublikasi bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq fuqarolik jamiyati va huquqiy demokratik davlat barpo etish yo'lidan sobit qadamlik bilan bormoqda. O'zbekiston taraqqiyot va islohotlarining xususan, ta'lim sohasidagi islohotlarning o'ziga xos jahon hamjamiyati tomonidan takrorlanmas, deb tan olingan yo'lni tanladi. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlab o'tganlaridek, «Zamon talablariga mos mutaxassis tayyorlamoqchi ekanmiz, birinchi navbatda o'quv yurtlarimizning shakli, qiyofasi va tarkibi, moddiy bazasi ham zamonaviy bo'lishi shart»⁴⁵. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. 1997 yilda tarixiy Respublikamizda tarixiy xujjat «Ta'lim to'g'risida» gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» qabul qilindi. Ular mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilishning tashkiliy, ilmiy va uslubiy asosi bo'lib, uning asosiy maqsadi komil inson va yetuk malakali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashdir. «Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi»ning asosiy tarkibiy qismlarini shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish tashkil etib, ular o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Mazkur qonun va dasturni ro'yobga chiqarish ta'lim tizimini tubdan qayta qurishni, xalq ta'limi taraqqiyotining konseptual qoidalarini qayta ko'rib chiqishni va uni qisqa vaqt ichida ijobiy hal qilishni taqozo etadi. Yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida joriy etish ko'lamini kengaytirish bu yo'nalishda ilg'or tajribalarni tadbiq etish, har bir fan bo'yicha bu sohada aniq rejalarni tuzish va amalga oshirish, darslik, o'quv qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlarini elektron disketlarga ko'chirish va ular bilan har bir o'quvchini ta'minlashga erishish ilmiy, ilmiy-metodik ishlarda

⁴⁵ Karimov I.A.Yuksak ma'naviyat–engilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008.-22.bet.

o‘quv-tarbiya jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etishni rivojlantirish, ularni axborot vositalari bilan ta‘minlash hamda kommunikatsion tarmoqlarga bog‘lash eng muhim vazifa hisoblanadi⁴⁶. «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»ni ruyobga chiqarishning ikkinchi bosqichida «...ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan ta‘minlash» dolzarb vazifalar qatorida belgilangan. Dasturlangan usul (asosiy – o‘quv materialini modulga bo‘lish, yakka tartibda yondoshish, tekshirish), Distansion (virtual), internet, kompyuter usullari, Suggestiv(Lozanov) usuli (asosi- gipnoz, uqtirish, ishontirish), muammoli usul (muammoni ma‘ruza boshida, o‘rtasida yoki oxirida qo‘yish va o‘quvchilar bilan birgalikda yechish), kasbiy o‘yinlar, vaziyatlar, keys stadiyalari, tanqidiy fikrni rivojlantirish usullari(sinkveyi, kubik, klaster, zigzag), debatlar, diskussiyalar, suhbatlar kabi ilg‘or pedagogik texnologiyalarni yaratish va amaliyotga joriy etish, bir tomondan, davlat va jamiyat muassasalari, ikkinchi tomondan, pedagog olimlar, ilg‘or o‘qituvchilar tomonidan ishlab chiqishini taqozo etadi.

Hozirgi kunda pedagogika zamonaviy pedagogikada ta‘limni shunday ta‘lim modellari yaratildiki, ular ta‘limga texnologik jarayon sifatida yondashilib, ma‘lum sharoitlarda va belgilangan vaqt ichida ko‘zlangan ta‘lim maqsadlariga erishishni kafolatlaydi va keng imkoniyatlar yaratadi. Pedagogik innovatsiyalashuv ta‘limning ilmiy bilimlar, metodologiyalarini jamiyat rivojlanishi, ta‘limga qo‘yilayotgan ijtimoiy buyurtmaning jahon talablari darajasiga bog‘liq holda moslashuvchanligi deb talqin etish mumkin⁴⁷. Ta‘limni texnologiyalashtirishning asosini, ta‘lim jarayoni va uning samaradorligini oshirish hamda ta‘lim oluvchilarni berilgan sharoitlarda, ajratilgan vaqt ichida loyihalashtirilayotgan o‘quv natijalarga erishishlarini kafolatlash maqsadida to‘liq boshqarish g‘oyasi tashkil etadi. Pedagogik texnologiya – ta‘lim usuli, ma‘lum ma‘noda ta‘lim-tarbiya jarayonlari, vositalari, shakl va uslublari majmui

⁴⁶ Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Т.: Молия, 2002.-57.6

⁴⁷ Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИППО, 1996. – 336 с

hamdir. Ta'lim va tarbiya jarayonini optimal tashkil etishdir. O'quv materiallarini tanlash, qayta ishlab, o'quvchi va o'quvchilarning kuchiga, o'zlashtirish xususiyatlariga moslab shakl hajmni o'zgartirish ham ta'lim texnologiyasiga daxldor. Pedagogik texnologiya ta'lim-tarbiyaning ob'ektiv qonuniyatlari, diagnostik maqsadlar asosida o'quv jarayonlari ta'lim-tarbiyaning mazmuni, usul va vositalarini ishlab chiqish va takomillashtirish tizimi: fan va texnika yangiliklarini o'zida mujassamlashtiradigan o'quv jarayonidir. Pedagogik texnologiya ta'limning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin ⁴⁸: o'quvchi va pedagog shaxsining jadal rivojlanishi; o'quvchi va pedagogning hamkorlikdagi faoliyati va muloqotining demokratlashuvi; barkamol insonni shakllantirish faoliyati; o'quv-tarbiya jarayonining yanada insonparvarlashuvi; ijodiy o'qitishga yo'nalganlik; o'quvchining kreativ tafakkurini shakllantirishga yordam beradigan vositalar, metodlar va texnologiyalarning modernizatsiyasi.

Vaziyat tahlili shundan guvohlik beradiki, hozirgi davrda tadqiqotchilar juda ko'plab innovatsion ta'lim texnologiyalarini ilgari suradilar. Nazarimizda, respublikamizning zamonaviy oliy o'quv muassasalarida nafaqat bilimlar, malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga, balki quyidagi tamoyillarni amalga oshirishga yordam beradigan texnologiyalar qo'llanishi lozim: o'quv-tarbiya jarayonida yaxlit "o'quvchi – ta'lim ob'ekti" pozitsiyasini shakllantirish; o'quvchilar tomonidan o'quv-tarbiya jarayonida o'z o'rnini, mavqeini belgilab olish texnologiyasini o'zlashtirish; o'quv dasturlarini tuzishda mazmuni modul tizimi bo'yicha strukturalash texnologiyasidan foydalanish; muammolarni hal qilish texnologiyasidan o'quv-tarbiya jarayonida qo'llanadigan metodlarning metodologik asosi sifatida foydalanish; kichik guruhlarda ishni tashkillashtirishni eng samarali ta'lim modeli sifatida olib qarash. Demak, pedagogik texnologiyani ta'lim modellarini optimallashtirish maqsadida inson va texnika resurslari va ularning o'zaro ta'sirini hisobga olgan holda, butun

⁴⁸ Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. -М.: Народное образование, 1998. – 130 с.

o‘qitish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini yaratish, qo‘llash va aniqlash tizimi deya e’tirof etish mumkin. V.P. Bespalko pedagogik texnologiyaning quyidagi ta’rifi keltiradi⁴⁹: “Pedagogik texnologiya bu o‘qituvchi mahoratiga bog‘liq bo‘lmagan holda pedagogik muvaffaqiyatni kafolatlaydigan o‘quvchi shaxsini shakllantirish jarayoni loyihasidir”. Rossiya olimlaridan B.L Farberman: “Pedagogik texnologiya-avvaldan rejalashtirilgan natijalarga olib boruvchi va bajarilishi shart bo‘lgan tartibli amallar tizimidir”deya ta’rif beradi⁵⁰. M.V.Klarin fikricha : “Pedagogik texnologiya -o‘quv jarayoniga texnologik yondashgan xolda oldindan belgilab olingan maqsad ko‘rsatkichlaridan kelib chiqib, o‘quv jarayonini loyihalashtiradi”. N.Saydaxmedov va A.Ochilovlarning ta’kidlashlaricha pedagogik texnologiya bu o‘qituvchining o‘qitish vositalari yordamida o‘quvchilarga muayyan sharoitda ta’sir ko‘rsatishi va bu faoliyat maxsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxs sifatlarini intensiv shakllantirish jarayonidir.”⁵¹G.K.Selevko pedagogik texnologiyaga quyidagicha ta’rif beradi: “Pedagogik texnologiya ta’lim jarayoniga yangicha yondashuv bo‘lib, pedagogikada ijtimoiy muxandislik ong ifodasidir. U pedagogik jarayonni texnika imkoniyatlari va insonning texnikaviy tafakkuri asosida standart xolga solib, uni optimal loyihasini tuzib chiqish bilan bog‘liq ijtimoiy xodisadir”. YuNESKO quyidagicha ta’rif beradi: “Pedagogik texnologiya- bu butun o‘qitish va bilimlarni samaradorlashtirish vazifasini qo‘yuvchi texnik hamda shaxs resurslari va ularning o‘zaro aloqasini hisobga olib yaratish, qo‘llash va belgilashning tizimli metodidir”. Shu jihatdan olganda barcha ta’riflarda keltirilgan pedagogik texnologiyaning uch jihatini asoslash mumkin⁵²:Tizimli yondashuv.Natijalarning kafolatlanishi.Usullar majmuasi yoki usullar va

⁴⁹ Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИППО, 1996. – 336 с

⁵⁰ Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. - Т: Фан, 2002. - 120 с

⁵² Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 16.

vositalarning maqsadli tanlanishi va qo'llanilishi. Inson va vaqt resurlarining pedagogik jarayonga maqsadli va tizimli safarbar etilishi. Pedagogik texnologiya tushunchasi asrda paydo bo'ldi va turli rivojlanish bosqichlaridan o'tib kelmoqda. Dastlab bu tushuncha 1940 yillardan 1950 yillar o'rtasigacha «Ta'lim texnologiyasi» deb qo'llanilib, o'quv jarayonida audiovizual texnika vositalaridan foydalanishni ifoda qilgan. Pedagogik texnologiya tushunchasi 20-asrning o'rtalarida AQSh da qo'llanila boshlagan. Bunda «Pedagogik texnologiya» va «Ta'lim texnologiyasi» atamaları faqat texnika vositalari yordamida o'qitishga nisbatan qo'llangan edi. Vaqt o'tishi bilan ularni qo'llash darajasi kengayib borishi natijasida mazmuni ham tegishlicha o'zgarib bordi. Hozirga kelib esa pedagogik texnologiya tushunchasini zamonaviy, ilmiy asoslangan, yagona ta'rifini belgilash maqsadida bir qancha yirik olimlar tomonidan fikr va mulohazalar asoslab berildi. O'tgan asrning 50-yillari o'rtasidan 60-yillarigacha «Ta'lim texnologiyasi» atamasi qo'llanilib, bunda dasturlashtirilgan ta'lim nazarda tutilgan. 70-yillarda «Pedagogik texnologiya» atamasi qo'llanilib, u avvaldan loyihalashtirilgan va aniq belgilangan maqsadlarga erishishni kafolatlovchi o'quv jarayonini ifodalagan. 1979 yilda AQSh ning pedagogik kommunikatsiyalar va texnologiyalar Assotsiatsiyasi tomonidan «Pedagogik texnologiya bilimlarni o'zlashtirishning hamma jihatlarini qamrab oluvchi muammoni tahlil qilish va rejalashtirish, muammoning yechimini baholash va uni boshqaruvchilar, g'oyalar, vositalar va faoliyatni tashkil qilish usullarini o'z tarkibiga oladigan kompleks integrativ jarayon dan iborat...» deb ta'rif berilgan edi⁵³. B. Blum, D. Kratvoli, N. Gronlund, J. Kerrol, J. Blok, L. Anderson va boshqalarning tadqiqotlari orqali rejalashtirilgan natijalarga erishishni kafolatlovchi qayta takrorlanadigan pedagog siklli pedagogik texnologiya ishlab chiqdilar. XX asrning ikkinchi yarmida, ilmiy texnik taraqqiyotning talablari asosida paydo bo'lgan pedagogik texnologiya, uning jadallashuvi uchun xizmat qilmoqda. 80-yillarning boshidan pedagogik texnologiya deb ta'limning kompyuterli va axborot texnologiyalarini yaratishga

⁵³ Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 17-18.

aytilgan. Ta'lim texnologiyalari muammolari, pedagogik inovatsiyalarning ulkan tajribasi mualliflik maktablari, ilg'or o'qituvchilar faoliyati doimo umumlashtirish va tizimlashni talab etadi. Asos tizim hosil qiluvchi karkas sifatida pedagogika uchun yangi tushuncha «texnologiya» va pedagogik jarayonlar tahlili va loyihalashga yangi «texnologik yondanuv» ni qo'llash maqsadga muvofiq. Pedagogika lug'atida pedagogik texnologiya tushunchasi mustaxkam o'rin egalladi. Biroq uni tushunish va qo'llashda turli farqlar mavjud⁵⁴:

- Pedagogik texnologiya – o'quv jarayonini realizatsiyalashning mazmuniy texnikasi (V.P.Bespalko).

- Pedagogik texnologiya – ta'limning rejalashtirilayotgan natijalariga erishish jarayoni tavsifi (V.P.Volkov).

- Pedagogik texnologiya – shubhasiz o'quvchi va o'qituvchi uchun qulay sharoit ta'minlangan, o'quv jarayonini loyihalash, tashkil qilish va o'tkazish bo'yicha birgalikdagi pedagogik faoliyatning barcha detallari xisobga olingan modeli (V.M.Moxanov).

- Pedagogik texnologiya – texnika va inson resurslarini hisobga olgan, o'z oldiga ta'lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo'yadigin o'qitish va bilim o'zlashtirishning butun jarayonini qo'llash va belgilash, yaratishning sistemali metodi (YuNESKO).

Turli mualliflar va manbalardagi barcha ta'riflarni o'z ichiga olgan mazmuniy umumlashmada «Pedagogik texnologiya» tushunchasi uch sifatda namoyon bo'ladi: Ilmiy: Pedagogik texnologiya – pedagogika fanining bir qismi bo'lib, ta'lim maqsadlari, mazmuni va metodlarini o'rganadi va pedagogik jarayonni loyihalaydi. Protsessual – tasviriy: jarayoni tavsifi, maqsad, mazmun, metod va vositalarning ta'lim va rejalashtirilgan maqsadlarga erishishdagi birligi. Protsessual – tasviriy: texnologik (pedagogik) jarayonni amalga oshirish, barcha shaxsiy, instrumental va metodologik pedagogik vositalar amalda

⁵⁴ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М: Наука, 1999. -192с.

bo'lishi. Shunday qilib, pedagogik texnologiya ta'limning yanada ratsional yo'llarini tadqiq qiluvchi fan sifatida ham, ta'limda qo'llaniladigan usullar, tamoyillar va regulyativlar sistemasi sifatida ham, ta'limning real jarayoni sifatida ham amal qiladi. Pedagogik texnologiya tushunchasi ta'lim amaliyotida uchta ierarxik o'zaro bo'ysungan darajada qo'llaniladi⁵⁵:

1. Umumpedagogik (umumdidiaktik) daraja: mazkur mintaqa o'kuv yurti, ta'lim bosqichidagi ta'limning yaxlit jarayonini xarakterlaydi. Bunda pedagogik texnologiya pedagogik sistemaga sinonim: u ta'limda maqsadlari, mazmuni, vosita va metodlari yig'indisidan iborat, jarayon sub'ekti va obe'ektlari faoliyati algoritmini o'z ichiga oladi.
2. Xususiy metodik (predmet) daraja: xususiy predmet pedagogik texnologiyasi «xususiy metodika» ma'nosida qo'llaniladi, ya'ni bir predmet, sinf, o'qituvchining ta'lim va tarbiyasi ma'lum bir mazmunini realizatsiyasini metodlari va vositalari yig'indisi.
3. Lokal (modul) daraja: lokal texnologiya o'kuv tarbiya jarayonining alohida qismlari texnologiyasi, xususiy didaktik va tarbiyaviy vazifalar yechimi (tushunchalarni shakllantirish texnologiyasi, yangi bilimlarni o'zlashtirish, materialni takrorlash va nazorat, mustaqil ish texnologiyasi .)

Mantiqiy texnologik zanjir hosil qilib, ular yaxlit pedagogik jarayon pedagogik texnologiyani tashkil qiladi. Pedagogik texnologiyaning ko'p ta'riflari mavjudligi, bu atamaning standartlashtirilmaganligini inobatga olib, unga nufuzli tashkilot YuNESKO tomonidan berilgan ta'rifiga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Pedagogik texnologiya bu - texnikaviy va insoniy manbalarni va ularning o'zaro bog'liqligini inobatga olib, o'z oldiga ta'lim shakllarini maqbullashtirish vazifasini qo'yadigan, butun o'qitish va bilim olish jarayonini, yaratish, qo'llash va aniqlash bo'yicha tizimli bilim olish jarayonini yaratish, qo'llash va qarashdir. Keltirilgan bu ta'rifdan,

⁵⁵ Albert R. S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. – Cambridge: Cambridge University press, 1999. Pp. 30-31.

pedagogik texnologiyaning – tizimlilik va samaradorlik kabi majburiy belgilarini alohida ta’kidlash mumkin. Bunga pedagogik texnologiyaning majburiy tashkil etuvchi belgilarining yana birisi qayta takrorlanishni qo’shish lozim bo’ladi. Yuqoridagilarni e’tiborga olib, pedagogik texnologiyani - maqbullashtirilgan, unifikatsiyalashtirilgan va qayta takrorlanadigan o’quv jarayonini yaratish va qo’llash deb, xarakterlash mumkin. Pedagogik texnologiyaning maqsadi – ommaviy ta’lim sharoitida ta’lim jarayonining zaruriy samaradorligini ta’minlash va o’quvchilar tomonidan o’qishning ko’zlangan natijalariga erishish kafolatidan iboratdir. Pedagogik texnologiyaning bosh vazifasi – ommaviy ta’lim sharoitida «oddiy» pedagoglarga o’qitishning yetarli samarasiga erishishni ta’minlovchi, o’quv jarayonini yaratish hisoblanadi. Pedagogik texnologiyaning predmeti – o’quv jarayonining o’zi hisoblanadi. Pedagogik texnologiyaning ob’ekti – o’quv jarayonining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Pedagogik texnologiya, ta’lim tizimidagi mustaqil fan sifatida o’quv jarayonning barcha elementlarini – o’quv grafigini va o’quv rejasini tuzish, o’qitish va uning natijalarini baholashni - o’z ichiga oladi. Pedagogik texnologiyaning ijtimoiy asosi har bir shaxs, jamiyat va davlatning ta’lim-tarbiya sohasidagi ehtiyojlaridan kelib chiqadi va shu ehtiyojlarni qondirishning maqsad va talablarini, tashkiliy shakllari va usullarini belgilaydi. Pedagogik texnologiya shaxsning, jamiyatning va davlatning rivojlanishida asosiy omillardan hisoblanadi.

6.2. Maxsus ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilg'or tajribalar

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish jarayonida korreksion-tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishga oid bilimlarni egallashga, maxsus ta'lim jarayonida ijodiy izlanuvchanlik bilan yondoshish, mulohazalar zanjirini mantiqiy qura olish, qiziqarli materialni tanlash, o'rganilayotgan ob'ektlarning xossalarni isbotlash bo'yicha malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga, o'z bilim va malakalarini mustaqil to'ldirib borish ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarni qo'llash ijobiy samara beradi.⁵⁶ Maxsus ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilg'or tajribalar tahlili pedagogik texnologiya funksiyasiga aniqlik kiritish va uning konseptual modelini qurishga oid yondashuv variantini asoslash imkonini berdi. Maxsus ta'limda ta'lim maqsadini amalga oshirishda turli ta'lim metodlarini tanlashda eng asosiy omil sifatida o'quv mashg'ulotlarining didaktik vazifasi inobatga olinadi. Maxsus ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim metodlarini tanlashning mezoni dars jarayonidagi tahsil oluvchilar sonini hisobga olishdir. Agar ularning soni ko'pligini tashkil etmasa, u holda faol o'qitish metodlaridan foydalanib, o'qitishni jadal sur'atlarda olib borish mumkin bo'ladi. Agarda ko'p bo'lsa, ularning har biriga e'tibor berish uchun vaqt yetishmasligi natijasida tahsil oluvchilarni boshqarish murakkablashadi. Bunda o'quv materialini bayon qilishda ko'proq og'zaki usullardan ma'ruza, hikoya tushuntirishlardan foydalanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Maxsus ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llash jarayonida o'quvchilarni o'quv imkoniyatlari – bunda tahsil oluvchilarning yoshi, darslarga tayyorgarlik darajasi, jamoadagi o'zaro munosabatlar, o'z – o'zini boshqarish qobiliyatlarini e'tiborga olish lozim.

Maxsus ta'limda pedagogik texnologiyalarni qo'llashga binoan ta'lim

⁵⁶ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 83p

metodlarini tanlashda yuqorida keltirilgan mezonlarga asoslangan holda o'quv jarayonlarini to'liq loyihalashtirish orqali tashkil etiladi va berilgan o'quv materiallari mazmuni tahsil ularga ongiga tez – oson singdirilishiga hamda ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanishiga erishiladi⁵⁷. Maxsus ta'limda "Karusel" metodi mavzu yuzasidan ma'lumotlarni umumlashtirish va mukammal o'zlashtirishda samarali usul sanaladi. Ushbu usulni qo'llash quyidagicha amalga oshirilishi mumkin: Har bir guruhga asosiy savollar bo'lib beriladi. Har bir guruhga qog'oz beriladi va guruh a'zolari 4-5 daqiqa mobaynida o'zaro fikrlashib, javobni qog'ozga yozadilar. Belgilangan vaqt o'tgach, o'qituvchining ishorasi bilan mikroguruhlar raqamiga qarab javoblar yozilgan qog'ozni keyingi guruhga uzatadilar. Har bir guruh har bir savolga o'zidan oldingi guruh yozganiga qo'shimcha javob yozib chiqadilar. Har bir guruh o'zining yozgan javobini izohlab beradi. Har bir guruhning savollarga yozgan javobi boshqa guruhlarining qo'shimcha izohlari berilgan holatda o'ziga qaytib keladi, go'yo savol yozilgan, qog'oz guruhlar orasida aylanib, to'ldirilgan shaklga keladi. O'qituvchi yozilgan javoblarga qarab mikroguruh a'zolarini baholaydi. Ushbu metodning afzalligi shundan iboratki, bunda guruh a'zolari mavzuni savollarga bo'lib, to'liq o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Har bir guruhning fikrlari muhokama qilinishi natijasida guruh a'zolari o'z yutuq va kamchiliklarini aniqlab oladi. Eng muhimi o'quvchilar mustaqil fikrlashga, faollikka yo'naltiriladi va ularda bir-birini baholay olish ko'nikmasi shakllanadi. Shu yerda muammoli va hamkorlikdagi ta'lim texnologiyalarining hamohang tarzdagi uyg'unligi ko'rinadi. Maxsus ta'limda samarali kommunikatsiya va faoliyatda mustaqillik bilan ta'minlash maqsadida bugungi kunda keys-texnologiya, rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi, muammoviy-modul texnologiyasi, loyihaviy ta'lim texnologiyasidan foydalanilinish ijobiy samara beradi. Keys-texnologiya barcha faol ta'lim metodlarini o'z ichiga oladi. Keysni hal qilishda o'quvchi nafaqat egallangan bilimlarni qo'llash, balki o'zining shaxsiy sifatlarini ham namoyon

⁵⁷ Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari –T.: O'qituvchi, 2004. -104 b

etish imkoniyatiga ega bo‘ladi⁵⁸. Amaliy mashg‘ulotlarda har bir o‘quvchi ishini maksimal darajada faollashtirish va uni keys ustida ishlash jarayoniga jalb qilish maqsadida o‘quv guruhlari 4-6 kishidan iborat ishchi kichik guruhlariga bo‘linadi. Kichik guruhlarni shakllantirish va rollarni taqsimlash o‘quvchilarning o‘zlariga topshiriladi. Kichik guruhlarda ishlash barcha qatnashchilarning ijodiy qobiliyatini samarali namoyon etishga, musobaqachilik ruhini rivojlantirishga, shaxslararo va guruhiiy kommunikatsiya malakalari va ko‘nikmalarini ishlab chiqishga yordam beradi. O‘quv mashg‘ulotlarining turli bosqichlarida har bir o‘quvchi mustaqil ijodiy faoliyat tajribasini to‘plab olishi uchun individual, guruhiiy va jamoaviy ish shakllari qo‘llanadi. Keys ustida ishlash jarayonida shuningdek guruhda muhokama qilish (shu jumladan, guruhda ishlash, kubik va sinkveyn, aqliy hujum) metodi ham qo‘llanadi. Imkon darajada yuqori samaraga ega bo‘lish maqsadida, avvaldan ishlab chiqilgan keysdan tashqari, tegishli axborot va metodik hamkorlikdan foydalaniladi. O‘quvchilarning ijodiy potensialini rivojlantirishda qo‘llanadigan “Keys” nomli to‘liq ish kompleksi tayyorlanadi. Keys ustida ishlashdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik jarayon modelini eksperimental va nazorat guruhlarida joriy etish natijalarini qiyoslashdan iborat bo‘ladi.

“Qarorlar shajarasi” (“qarorlar qabul qilish texnologiyasi”) metodi mavzusini o‘zlashtirish, mavzuni puxta tahlil etish asosida ular yuzasidan muayyan xulosalarga kelish, bir muammo xususida bildirilayotgan bir necha xulosalar orasidan eng maqbul hamda to‘g‘risini topishga yo‘naltirilgan. “Qarorlar shajarasi” metodi avvalgi vaziyatlarda qabul qilingan qaror va xulosalar mohiyatini yana bir bora tahlil etish va uni mukammal tushunishga xizmat qiladi. Ta’lim jarayonida mazkur metodning qo‘llanilishi muayyan muammo yuzasidan oqilona qaror qabul qilish (xulosaga kelish)da o‘quvchi-o‘quvchilar tomonidan bildirilayotgan har bir variant, ularning maqbul hamda

⁵⁸ Ziyomammedov B. Ilg‘or pedagogik texnologiya: nazariya va amaliyot. –T.: Ibn Sino. 2001. -59 b.

nomaqbul jihatlarini mufassal tahlil etish imkoniyatini yaratadi. “Qarorlar shajarasi” metodi quyidagi tartibda o‘tkaziladi⁵⁹:

- o‘qituvchi mashg‘ulot boshlanishidan oldin munozara, tahlil uchun mavzuga oid biror muammoni belgilaydi. Guruhlar tomonidan qabul qilingan xulosa (qaror)larni yozish uchun plakatlarni tayyorlaydi;

- o‘qituvchi o‘quvchilarni 4 yoki 6 nafardan iborat guruhlariga ajratadi va muammoni hal etib, bu borada eng maqbul qaror qabul qilish uchun muayyan vaqt belgilaydi;

- qarorni qabul qilish jarayonida guruhlarning har bir a‘zosi tomonidan bildirilayotgan variantlarning maqbullik hamda nomaqbullik darajalari batafsil muhokama qilinadi. Har bir variantning afzallik va afzal bo‘lmagan jihatlari yozib boriladi. Bildirilgan variantlar asosida muammoni ijobiy hal etishga xizmat qiluvchi usul xususida guruh a‘zolari bir to‘xtamga kelib oladilar;

- munozara uchun ajratilgan vaqt nihoyasiga yetgach, har bir guruh a‘zolari o‘z guruhi qarori borasida axborot beradilar. Zarur hollarda o‘qituvchi rahbarligida barcha o‘quvchilar bildirilgan xulosa (qaror)larni bir-biri bilan qiyoslaydilar. Muammo yuzasidan bildirilgan qarorlar borasida savollar tug‘ilgudek bo‘lsa, ularga javoblar qaytarilib boriladi, noaniqliklarga aniqlik kiritiladi. Agarda barcha guruhlar tomonidan muammo yuzasidan bir xil qarorga kelingan bo‘lsa, o‘qituvchi buning sababini izohlaydi.

“Qarorlar shajarasi” metodining o‘ziga xos jihati shundan iboratki, bu metod bevosita ma’lum loyiha asosida qo‘llaniladi. Mazkur loyiha quyidagi ko‘rinishga ega:

1– jadval

⁵⁹ Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari /O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari o‘qituvchilarining malakasini oshirish va qayta tayёрlash fakulteti tinglovchilari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘qituvchilari uchun uslubiy tavsiyalar. – T.: TDPU, 2004. -89.b.

“QARORLAR ShAJARASI” metodi					
UMUMIY MUAMMO					
1-qaror varianti		2-qaror varianti		3-qaror varianti	
Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi
QAROR:					

“Qizil va yashil rangli kartochkalar bilan ishlash” metodi mavzuni mustahkamlashga oid tezkor savol-javobni tashkil etishda foydalanish mumkin. Metodni qo‘llash jarayonida quyilagi amallar bajariladi:

- o‘qituvchi o‘rganilayotgan mavzuning mohiyatini mantiqiy ketma-ketlikda yoritishga xizmat qiluvchi tushunchalarni ifoda etgan maxsus kartochkalar majmuini tayyorlaydi (har bir kartochkaning orqa tomoniga mavzu mohiyatini yorituvchi “yadro” tushunchaning bittadan harfi joylashtiriladi va maxsus qoplama bilan berkitiladi);

- har bir guruhga maxsus kartochkalarning alohida majmuasi topshiriladi va kartochkalarni ulardagi tushunchalarga asosan, mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish vazifasi yuklanadi;

- guruhlar tomonidan topshiriq bajarilib bo‘lingach, kartochkalarning orqa tomoni o‘giriladi va maxsus qoplama ochilib, topshiriqning qay darajada to‘g‘ri bajarilganligi aniqlanadi.

“Zakovatli zukko” metodi mavzu bo‘yicha bilimlarni puxta o‘zlashtirishda o‘quvchi-o‘quvchilarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlariga

egaliklarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.⁶⁰ “Zakovatli zukko” metodi o‘quvchi-o‘quvchilarda tezkor fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ularning tafakkur tezliklarini aniqlashga yordam beradi. Metod o‘z xohishlariga ko‘ra shaxsiy imkoniyatlarini sinab ko‘rish istagida bo‘lgan o‘quvchi-o‘quvchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ular o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga qisqa muddatlarda to‘g‘ri va aniq javob qaytara olishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko‘ra har bir savolga qaytarilgan to‘g‘ri javob uchun ballar belgilanadi. Yakuniy ballarning o‘rtacha arifmetik qiymatini topish asosida o‘quvchi-o‘quvchilarning tafakkur tezligi aniqlanadi. “Zakovatli zukko” metodi o‘quvchi-o‘quvchilar bilan yakka tartibda, guruhli va ommaviy ishlashda birdek qo‘llanilishi mumkin.

“Qarama-qarshi munosabat” metodi mavzu bo‘yicha o‘zlashtirilgan bilimlarni tahlil va sintez qilish asosida asosiy hamda ikkinchi darajali ma’lumotlar sifatida guruhlarga ajratish imkonini beradi. Metodni qo‘llashda quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

- mavzuning umumiy mazmuni yodga olinib, uning ahamiyatini yorituvchi tayanch tushunchalar aniqlanadi;
- ular muayyan ketma-ketlikda qayd etiladi;
- tushunchalar shaxsiy yondashuv asosida muhim va u qadar muhim bo‘lmagan tushunchalar tarzida guruhlanadi;
- jadval yaratilib, uning 1-ustuniga muhim bo‘lgan , 2-ustuniga muhim bo‘lmagan tushunchalar yoziladi;
- kichik guruhlar asosida shaxsiy yondashuvlar muhokama qilinadi;
- jamoaning umumiy fikriga ko‘ra yakuniy xulosani ifoda etuvchi jadval yaratiladi.

O‘quvchi-o‘quvchilar faoliyatning samaradorligini ta’minlash uchun ularning e’tiborlariga quyidagi jadvallarni taqdim etish maqsadga muvofiqdir:

Yakka tartibda ishlash jarayonida foydalanish uchun

⁶⁰ Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Т.: Молия, 2002.-99.б.

2– jadval

№	Muhim tushunchalar	№	Muhim bo‘lmagan tushunchalar
1.		1.	
2.		2.	
3.		3.	
4.		4.	
5.		5.	

“Insert” metodi mavzu bo‘yicha o‘quvchi-o‘quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash va ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu metod o‘zlashtirilishi ko‘zda tutilgan yangi mavzu bo‘yicha o‘quvchi-o‘quvchilarning muayyan tushunchalarga egaliklarini aniqlash va ularda matnga nisbatan tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi⁶¹. Metodni qo‘llashda o‘quvchi-o‘quvchilar o‘z faoliyatlarini quyidagi sxemalar bo‘yicha tashkil etadilar. Guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar bilan matn qiyosiy taqqoslanadi.

3– jadval

Maxsus belgilar	Maxsus belgilarning ma’nosi
Z	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o‘z aksini topgan bo‘lsa

⁶¹ Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари /Ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш факультети тингловчилари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқитувчилари учун услубий тавсиялар. – Т.: ТДПУ, 2004. - 101.б.

S	Matnda guruhlar tomonidan bildirilgan fikrlar o'z aksini topmagan bo'lsa
?	Matn bilan tanishish jarayonida savollar tug'ilsa (tushunmovchiliklar yuzaga kelsa)

Metod o'quvchi-o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, shaxsiy xatolar ustida ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Demak, "Insert" texnologiyasi o'quv materiallarini o'zlashtirish va mustahkamlash, o'quvchi-o'quvchilarning kitob bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, berilgan vazifalarini mustaqil bajarishda qo'l keladi. Ushbu texnologiya qo'llanilganda o'quvchi-o'quvchilar matnlardan mustaqil foydalanish, olingan axborotlarni tahlil qilish va tizimlashtirish, ularni qisqa va aniq bayon qilish hamda tanqidiy fikrlash ko'nikmasiga ega bo'ladi. O'qitishning ushbu texnologiyasida o'qituvchi yangi mavzuni bayon etmaydi, balki uning nomini e'lon qiladi. Mavzu e'lon qilingach, o'quvchi-o'quvchilar berilgan matnni mustaqil o'qib, o'rganadi. Shundan keyin keltirilgan maxsus jadvalning "bilaman" (+), "bilmayman" (-), "fikrimga qarshi" (x), "bilishni xohlayman" (b), "tushunmadim" (?) deb nomlangan ustunlarini belgilar bilan to'ldiradi. So'ng o'qituvchi o'quvchi-o'quvchilar bilan birgalikda to'ldirilgan jadvallarni muhokama qiladi. Metodning afzalligi shundaki, o'quvchi-o'quvchi matnlardan mustaqil foydalana oladi, olingan axborotlarni mustaqil tahlil qila oladi, axborotlarni tizimlashtirib, ularni qisqa va aniq bayon qilish ko'nikmasiga ega bo'ladi, kichik guruhlarda ishlash jarayonida har bir guruh a'zosining guruh bilan ishlash hamjihatligini mustahkamlaydi. Metodni qo'llash uchun ko'p vaqt kerak va har bir ishtirokchi uchun alohida tarqatma material talab etiladi.

Videotahlil ham zamonaviy ta'limda so'nggi yillarda tobora ommalashib borayotgan metodlardan biri bo'lib, u mavzu bo'yicha o'quv materialining o'quvchilar tomonidan obrazli o'rganilishiga yordam beradi. Muayyan nazariy yoki amaliy ma'lumotlar video tasvir yordamida o'quvchilarga yetkazilib

beriladi. Ta'lim amaliyotida videotahlil sifatida o'quv ko'rsatuvlari, slaydlar, diafilmlardan samarali foydalanish tajribasi mavjud. Mazkur metoddan foydalanish uchun ma'lum texnik vositalar, chunonchi, videokamera hamda tasvirni ekranga uzatish qurilmalarining mavjud bo'lishi talab etiladi, shuningdek, mashg'ulot tashkil etilayotgan xona ma'lum darajada jihozlanishi (masalan xonada yorug'likni kamaytirish imkonini beruvchi moslamalar bo'lishi) lozim. Video tasvir yordamida o'quvchilarga o'quv materialini yetkazib berishda o'qituvchining kasbiy tayyorgarlikka, ijodkorlik, tashabbuskorlik, tashkilotchilik kabi qobiliyatlarga ega bo'lishigina emas, shu bilan birga texnik vositalar bilan ishlay olish ko'nikmalariga egaligi ham muhim ahamiyat kasb etadi⁶². Videotahlil ham boshqa interfaol metodlar kabi o'quvchilar o'rtasida bahs-munozarani yuzaga keltirish, ularda o'rganilayotgan yoki tasvirda namoyish etilayotgan muammo bo'yicha shaxsiy qarashlarni hosil qilish imkonini beradi. Tasvir namoyish etilgach, o'quvchilar u yuzasidan bahsga kirishib, ma'lum muammoning yechimini topishga harakat qilishlari lozim. Ushbu jarayonda asosiy o'rinlarga e'tibor qaratish, namoyish etilgan materialning eng asosiylarini ajratib olish, ular asosida qarorlar qabul qilish va umumiy xulosalarga kelish muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonida videotahlil sinf o'quvchilari tomonidan ommaviy, guruhli yoki juftlik asosida olib borilishi mumkin. Harakat shaklining tanlanishi tasvirda aks etgan materialning murakkabligi, o'quvchilar uchun qay darajada tanish yoki notanish bo'lishiga bog'liq. O'qituvchi videotahlilning texnik hamda tashkiliy-texnologik jihatdan to'g'ri tashkil etilishini nazorat qilib boradi, zarur o'rinlarda o'quvchilarga maslahat yoki ko'rsatmalar berib borishi mumkin. Maxsus ta'lim jarayonida ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi umumiy shartlarga amal qilish maqsadga muvofiqdir:

1. Ta'lim metodlarining yetakchi va umumiy ta'lim tamoyillariga muvofiq kelishiga erishish.

⁶² Фарберман Б.Л. Прогрессивные педагогические технологии. - Т: Фан, 2002. - 98 с.

2. O'zlashtirilayotgan mavzu xususiyatini inobatga olish.
3. Ta'lim maqsadiga erishish va pedagogik vazifalarning ijobiy yechimini ta'minlashga xizmat qila olishiga ishonch hosil qilish.
4. O'quvchilarning o'quv imkoniyatlarini e'tiborda tutish.
5. Pedagogik jarayon davomida turli xil tashqi omillarning ta'siri va kutilmagan holatlar, vaziyatlardan chiqib keta olishga tayyor bo'lish.

Ta'lim jarayonida yuqorida tavsifi keltirilgan interfaol metodlardan ma'ruzalarda va amaliy mashg'ulotlarda foydalanilish ijobiy samara beradi. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish o'quvchi- o'quvchilarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, o'quvchilarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Demak, ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni amalga oshirilishi har bir o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlarining sifati bilan bir qatorda tahsil oluvchilarning ilmiy – intellektual salohiyatini oshirishga, erkin fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi.

6.3.Maxsus ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar samarasi

Pedagogik texnologiya o'qitishga o'ziga xos bo'lgan yangicha yondashuv (innovatsiya)dan iborat bo'lib, o'yin usullarini ta'lim tizimi, dars jarayonida tatbiq etilishi muhim va samarali natija beradi. Yangi pedagogik texnologiyalarni maxsus maktab ta'lim tizimiga kiritish, tatbiq etish, qiziqarli usullardan foydalanish, o'zining samarasini bermokda. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar hozirgi kunda maxsus maktab uchun o'quv jarayonining zaruriy va asosiy komponentiga aylanib bormoqda. Chunki pedagogik texnologiya o'qitishga o'ziga xos yangicha yondashuvdan iborat bo'lib, o'yin yangicha, ilg'or, shu bilan birga samarador usullarini ta'lim tizimiga dars jarayonida tatbiq etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutg'ini muloqat quroli sifatida shakllantirishdan ilg'or pedagogik texnologiyalaridan foydalanish zarurati interaktiv usullarning samaradorligini, kerakli bilim va ko'nikmalar egallashda ahamiyatli ekanini dalillamokda⁶³.

Ta'limni motivlash o'quv faoliyatini tashkil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. U tafakkur faollashishiga, tanqidiy mushoxada qilishga, nutqning rivojlanishiga, u yoki bu vazifani bajarishga qiziqish uyg'otadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning qiziqish va qobiliyatlarini faollashtirish, ularning yangi materialni o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishda maqsadga erishishni ta'minlovchi ta'lim usullari kuchli motivlashtiruvchi omildir.

Hozirgi vaqtda rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqini o'zaro muloqotlar orqali rivojlantirishda shaxsiy munosabatlarni hisobga olgan holda o'qituvchi va o'quvchilar guruhi (o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'quvchi) faoliyat ko'rsatishlari zarurligi ma'lum. Chunki guruhdagi faoliyatlar o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zaro muloqot rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda fikr almashish va so'zlashuv malakasini shakllantirishga imkon

⁶³ M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 83p

yaratadi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar shaxsiy sifatlari shakllanishida, nutqiy rivojlanishni va nutqiy muloqotni amalga oshirishda interfaol o'yinlarning ahamiyati katta. Ma'lumki, rolli o'yinlar ob'ektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o'yinlar Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini faollashtiradi va motivlashtiradi. O'yin o'quvchilarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta'lim-tarbiya berish, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishda mashg'ulotlarni yosh hususiyatlariga muvofiq o'yin tariqasida uyushtirishga e'tibor berilmokda. Haqiqatan ham, bola har kanday mashg'ulotga qaraganda, o'yinga tez intiladi va qiziqadi.

Rollarga asoslangan o'yin ta'lim usuli sifatida o'quvchilarni uyushtiradi va bilim imkoniyatlarini kengaytirib, shaxs sifatida shakllantiradi. Rolli o'yinlar bolaning erkin fikrlashi, suhbatdoshiga nimanidir aytishi, so'rashi, isbot qilishi, tushuntirishiga imkoniyat yaratadi. Dialogdan farkli ravishda, rolli o'yinlar nimaga (motiv) va nima uchun (maqsad, sabab) kabi savollarga javob beradi. Shunday qilib, o'yinda qatnashayotgan o'quvchilarning asosiy diqqatini suhbat mazmuniga qaratadi. O'quvchilar o'yin jarayonida suhbatni boshlash, suhbatdoshi nutqini labidan, imo-ishoralardan o'qish, savollar berish, savollarga javob berish kabi malakalarni egallaydilar.

O'quvchilar o'yinni aniq maqsadga yo'naltirgan holda amalga oshirsa, kutilgan natijaga erishishi mumkin.

Rolli o'yin o'quvchilar guruhi tomonidan qiziqib qabul qilingan, ularga tanish bo'lishi kerak. Oldindan har bir obrazni izohlab berish lozim. O'quvchi o'yin jarayonida ikkilamchi darajali rollarda ishtirok etishi mumkin, lekin bosh rolda emas. Chunki bu holda rolli -o'yin ta'limning an'anaviy usullaridan biriga aylanib qoladi. Muloqotda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni o'yin jarayonida emas, balki undan keyin muhokama qilish maqsadga muvofiqdir. Bolalar nutqini rivojlantirish davomida mustaqil fikrlashga, izlanuvchanlikka va

umumlashtirishga undovchi usullarni qo'llash muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarni yangi material bilan tanishtirishda, oldin o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashda, ularning so'z boyligini oshirish va tafakkurini rivojlantirishda didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. O'quvchilarga individual yondoshib, mos topshiriq berish ularning qobiliyatini o'stirishni ta'minlaydi. O'quvchilar diqqatini topshiriqning eng muhim va murakkabroq jihatlariga qaratish, ularni belgilariga qiziqishlarini oshirish joiz. Bu ulardagi ijodkorlik hususiyatlarini rivojlantiradi. Ta'kidlash joizki, soddalik, bir xillik, hoxishsiz takrorlashlar bolalarni toliqtirib, befarq qilib qo'yadi. Uyin davomida «Kim tez bajaradi?» - deb faolliklarini oshirish ularda qiziqish uyg'otadi. Shuningdek, topshiriqlarni bajarishda bolalar g'olib chiqish, boshqalardan orqada qolmaslik, ularni bajarishga qodir ekanini ko'rsatish hissi bilan harakat qiladilar.

Quyida shu maqsadga yo'naltirilgan bir necha usullarni keltirib o'tamiz.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini shakllantirish, o'zaro bog'lik gaplardan matn tuzish malakasini hosil qilish, erkin fikr yuritish, munosabatini bemalol bayon qilishga o'rgatish uchun R.Djonson, D. Djonson usuli uch-to'rt o'quvchining bir vazifani bajarishga asoslangan usul-nihoyatda samaralidir.

Masalan, sinfdagi bir o'quvchi qura tanlash yo'li bilan tanlanadi. Sinf o'quvchilari muayyan qoidaga ko'ra (soniga ko'ra, ihtiyoriga ko'ra) ikkiga bo'linadi, har bir o'quvchi bir bo'lak qog'ozga ta'rifga asoslangan bir jumla yozadi. Bir guruh o'quvchilari ijobiy baho, ikkinchi guruh o'quvchilari salbiy baho berishadi. Masalan: Nafisa a'lochi o'quvchi. Nodira jaxldor o'quvchi va shu kabi. Har bir guruhdan bir o'quvchi oqlovchi, qoralovchi vazifasida chiqadi. Har ikki guruh o'quvchilari raqib guruhga xos fikrining aksini isbotlashga urinadilar.

O'qituvchi o'quvchilarga topshiriq mohiyatini tushuntirishda og'zaki-daktil va imo-ishora nutqidan foydalanadi. Agar rivojlanishida nuqsoni bo'lgan

o'quvchi topshiriqni og'zaki nutq vositasida bayon etishga qiynalsa, imo-ishora yoki daktil nutqi vositasida bayon etadi, so'ng o'qituvchi o'quvchini vazifani og'zaki nutq vositasida bajarishga undaydi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini shakllantirishda Sinkveyn metodini qo'llash samarali natija beradi. Buning uchun quyidagi sxema beriladi va uni to'ldirish so'raladi:

_____Mavzu (ot)

_____Belgi(sifat)

_____Harakat(fe'l)

_____Mavzuga oid jumla

Sxema quyidagi tartibda to'ldirilishi shart:

- muayyan mavzu o'qituvchi tomonidan beriladi yoki o'quvchilar tomonidan tanlanadi;
- mazkur mavzuni xarakterlovchi ikki sifat so'z turkumiga oid so'z tanlash taklif etiladi;

- mavzu mohiyatini ifodalovchi uchta fe'l topiladi;

- mavzuga ta'luqli gap tuziladi;

Namuna:

O'qituvchi

aqilli, mehribon,

o'qitmoq, o'rgatmok, tarbiyalamoq

O'qituvchilaringizni xurmat qiling.

Ushbu usul maxsus maktab o'quvchilarini mustaqil ijodiy ishlashga, o'z fikrlarini erkin bayon qilishga undaydi hamda og'zaki, yozma nutqini rivojlantiradi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar so'zlashuv nutqini rivojlantirishi jarayonida quyidagi usul ijobiy natija beradi: «1» dan «10» gacha raqam yozilgan qog'oz bo'laklari o'qituvchi stoliga qo'yiladi yoki qo'lida bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilariga «omadini sinab ko'rishini taklif etadi. Qaysi o'quvchiga necha rakami chiqsa, shunga sodda gap tuzish kerak. Muhimi, ikki va undan katta raqam chiqqan bo'lsa, mazmunan o'zaro bog'lik matn tuzish kerak. Mavzu erkin. O'quvchilar tomonidan tuzilgan gaplar tashigan ma'no xususiyatlari ham aniqlanishi zarur.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar yozma bog'langan nutqini rivojlantirish, o'quvchilarni qiziqtirish va e'tiborini bir nuqtaga jalb etish uchun quyidagi topshirik beriladi. O'quvchi yonida o'tirgan sherigiga o'z tilaklarini bildirishi kerak. Bu topshiriq shaklini biroz o'zgartirish mumkin. Ota-onasiga, boshka mamlakatda yashovchi do'stiga maktub yozish topshiriladi. Bunda, albatta xat matnida ko'llangan gaplarning mazmuniy xususiyatlari aniqlanishi lozim bo'ladi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar og'zaki nutqini muloqat quroli sifatida shakllantirishda klaster metodi umumli ekanligini alohida ta'kidlab o'tish zarur. Klaster metodi umuman bir tushunchaga oid turli tushunchalarni birlashtirib tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Masalan, o'quvchilarga muayyan tushunchani berib, uning sifatlovchilarini aniqlash topshirilishi mumkin. «O'zbekiston qanday davlat?» so'rog'i «mustaqil», «boy», «xuquqiy», «buyuk», «ilg'or», «etakchi», «demokratik), «obod» kabi sifatarni birlashtiradi. Bu so'zlar, shuningdek, tuzilishiga ko'ra ham guruxlashtirilishi mumkin. Yoki o'quvchilarga tanish bo'lgan asar, teatr, kino, multfilm qahramonlarini sifatlash topshiriladi. Masalan: «Zumrad va Qimmat» ertagi kahramoni Zumradga shunday ta'riflar berish mumkin; «jabridiyda», «bardoshli», «chidamli»,

«kuchli», «ishonuvchan», «mehribon», «go‘zal», «g‘amxo‘r». Bu ta‘riflarning nechog‘li asosli yoki asossiz ekanligi dars jarayonida baxs munozara vositasida aniqlanadi.

Biror so‘zning har bir tovushi uchun alohida so‘z topish taklif qilinadi. Masalan, «odob», «oy», «do‘st», «oyna», «bosh» kabi.

O‘qituvchining topshirig‘i bo‘yicha bir o‘quvchi yig‘ma polotnoga boshqa bolalar esa stolning chap tomoniga olma rasmini, o‘ng tomoniga pomidor yoki meva-sabzavotlarining rasmini qo‘yadilar. Ular shu narsalarga daxldor sifatlarni daktil harflar yordamida og‘zaki talaffuz qiladilar. Masalan, «olma» - «shirin», «nordon», «cho‘zinchoq», «qizil», «sariq», «dumaloq». Pomidor - «nordon», «qizil», «dumaloq», «cho‘zinchoq».

So‘ngra meva-sabzavotlarning belgi-xususiyatlarini solishtirib o‘xshash va farqli jihatlarini topadilar.

O‘qituvchi: «Tun» - deganda, o‘kuvchilar ko‘zlarini yumadilar. «Kun» - deganda, ko‘zlarni ochib, javob beradilar. Ma‘lum bir narsaning belgisini, xossasini aniqlash vazifasini beradi. Masalan, «Xushbo‘y gul», «ok gul», «chiroyli gul», «qizil gul», «sun‘iy gul» va hokazo.

O‘qituvchi polotno yoniga uchta hayvon tasviri tushirilgan rasmlarni (masalan, quyon, tulki, bo‘ri) qo‘yadi. Rasmlar yoniga ma‘lum raqamlarni joylashtiradi (quyonning yoniga «4» tulkining yoniga «5» bo‘rining yoniga «6» raqami) qo‘yiladi. Shu raqamlarda ko‘rsatilgan songa muvofiq hayvonning hususiyatini sanab berish kerak. Masalan, quyon - oppoq, epchil, chaqqon, qo‘rqoq.

O‘qituvchi ikkita-uchta rasmlarni (olma, daraxt, qiz) tomondan ko‘rsatib, shulardan birini tanlashni tavsiya etadi. O‘quvchilar rasmlardan birini tanlashgach, o‘qituvchi ular haqida qisqacha ma‘lumot beradi. Bolalar narsaning belgisiga ko‘ra savol berishadi va uning nima ekanligini topadilar. Masalan, «Kattmi», «Shirinmi?», «Dumaloqmi?», «Qizilmi?», «Eyiladimi?» «Kiyiladimi?» va hokazo. O‘quvchi bu savollarga faqat «Ha» yoki «Yo‘q» deb javob beradi.

O'qituvchi bu ko'rinishdagi o'yin jarayonini tashkil etishda o'z faoliyatini rejaga va qo'yilgan maqsadga muvofiq olib borishi kerak. U mashg'ulotga tayyorlanishi, jarayonida oldindan zarur didaktik materiallarni tayyorlashi, o'yinni uyushtirishni nazorat qilishi, yakunlash, baholash va rag'batlantirish kabi barcha tadbirlarni belgilab olishi lozim. Shuningdek, bolalar shaxsiy sifatlari shakllanishida nutqiy rivojlanishni va nutqiy muloqatni amalga oshirishda perdmets – amaliy ta'lim darslarida interfaol o'yinlarning ahamiyati katta. Ma'lumki, rolli o'yinlar ob'ektiv olamdagi inson amaliy faoliyatini shartli ravishda aks ettirishda, ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Rollarga asoslangan o'yinlar bolalar nutqini faollashtiradi va miyashtiradi. O'yin o'quvchilarning tabiiy va sevimli faoliyatidir. Shuning uchun ta'lim – tarbiya berish, ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini hosil qilishda mashg'ulotlarni yosh xususiyatlariga muvofiq o'yin tariqasida uyushtirishga e'tibor berilmoqda. Haqiqatan ham, bola har qanday mashg'ulotga qaraganda o'yinga tez intiladi va qiziqadi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishning yangi usullaridan amaliyotda umumli foydalanilsa, so'zlashuv malakasi va madaniyatini shakllantirishda aniq maqsadga erishish mumkin. Rolli o'yinlar bolaning erkin fikrlashi, suhbatdoshiga nimanidir aytishi, so'rashi, isbot qilishi, tushuntrishga imkoniyat yaratadi. Dialogdan farqli ravishda, rolli o'yinlar nimaga (motiv) va nima uchun (maqsad, sabab) kabi savollarga javob beradi. Shunday qilib, o'yinda qatnashayotgan o'quvchilarning asosiy diqqatini suhbat mazmuniga qaradi. Masalan: o'qituvchi polotno yoniga uchta hayvon tasviri tushirilgan rasmlarni (quyon, tulki, bo'ri) qo'yadi. Rasmlar yoniga esa ma'lum raqamlarni joylashtiradi (quyonning yoniga "4", tulkining yoniga "5", bo'rining yoniga "6" raqami) qo'yiladi. Shu raqamlarda ko'rsatilgan songa muvofiq hayvonning xususiyatini sanab berish kerak. Masalan: quyon – oppoq, epchil, chaqqon, qo'rqqoq.

Masalan: o'qituvchi ikkita – uchta rasmlarni (olma , daraxt, qiz) orqa tomondan ko'rsatib, shulardan birini tanlashni tavsiya etadi. O'quvchilar

rasmlardan birini tanlashgach, o'qituvchi ular haqida qisqa ma'lumot beradi. Bolalar narsaning belgisiga ko'ra savollar berishadi va uning nima ekanligini topadilar. Masalan, "Katami?", "Shirinmi?", "Dumaloqmi?", "Qizilmi?", "Eyiladimi?" "Kiyiladimi?" va hakozi. O'quvchilar bu savollarga faqat "Ha" yoki "Yo'q" deb javob beradi. O'qituvchi bu ko'rinishdagi o'yin jarayoni tashkil etishda o'z faoliyatini rejaga va qo'yilgan maqadga muvofiq olib borishi kerak. U mashg'ulotga tayyorlanish jarayonida oldindan zarur didaktik materiallarni tayyorlashi, o'yinni uyushitirishni nazorat qilish, yakunlash, baholash va rag'batlantirish kabi barcha tadbirlarni belgilab olishi lozim.

Taklif etilayotgan interfaol dars ishlanmalari aynan mana shu maqsadlarga yo'naltirilgan, ya'ni har bir yo'nalishdagi maxsus maktab, maktab-internatlar o'quvchilarining imkoniyatiga moslashtirilgan bo'lib, ularning faolligini oshirish, ijodiy fikrlashini rivojlantirish, hamkorlikda ishlash va ijod qilishga o'rgatish, yetakchilik qilish, mustaqil fikr bildirish, muloqot o'rnatish olish, hamkorlikda ishlash hamda qator hayotiy ko'nikmalarning shakllanishiga qaratilgan.

Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish o'quvchilarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ularning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Demak, ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni amalga oshirilishi har bir o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlarining sifati bilan bir qatorda tahsil oluvchilarning ilmiy – intellektual salohiyatini oshirishga, erkin fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi. Ta'lim tizimidagi keng qamrovli tarkibiy islohatlarni amalga oshirish ta'lim jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash bilan belgilanadi. Zero, hozirgi kunda pedagogik texnologiyalar o'quv jarayonining asosiy komponentiga aylanib bormoqda. Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish mashg'ulotlarni rag'batlantirish, qiziqarli tashkil etish bilan birga o'quvchilarni fikrlashi doirasini, tafakkurini kengaytiradi, o'quv materialini chuqur o'zlashtirish imkonini yaratadi.

6.4.Maxsus ta'lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish

Interfaol dars va uni tashkil etish jarayonida quyidagi qoidalarga rioya qilish maqsadga muvofiq:

-auditoriyaning doska osilgan tomonida o'qitishning texnik vositalaridan foydalanish uchun maxsus ekran yoki oppoq devorda yetarli darajada bo'sh joy bo'lishi kerak;

-o'qituvchi stoliga oldi bilan tirab bir parta qo'yiladi. Bundan ekspertlar, sardorlar, konsultatsiya olishga, uy vazifasini topshirishga kelgan o'quvchilar bilan suhbatlashishda foydalaniladi;

-xonadagi boshqa har ikki parta bir-biriga oldi bilan tirab qo'yiladi. Oqibatda to'rt o'quvchi bir-birlariga yuzma-yuz o'tirishadigan, doskaga yon tomonlaridan qaraydigan bo'lishadilar. Partalari yonma-yon turgan ikki kichik guruh birlashtirilib kichik guruhlar hosil qilish mumkin. Bunda o'qituvchi mehnati ikki marta qisqarib, o'quvchilarning hamkorlikda ishlashlari yanada kuchayadi. Natijada butun o'quv yili davomida doimiy ravishda hamkorlikda ishlaydigan kichik guruhlar shakllanadi;

-har bir kichik guruhda kamida bitta yaxshi o'zlashtiruvchi o'quvchi (sardor, ekspert) bo'lishi kerak;

-sardorlar bir-birlari va o'qituvchi-trener bilan maslahatlashishga borishlari uchun partalarning qulay tomonida o'tirganlari ma'qul;

-o'qituvchi taklif etmagan holda uning huzuriga konsultatsiya uchun faqat bir o'quvchining kelishiga ruxsat etiladi;

-bunday darsda bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun, aqliy hujum, sinektika, nima uchun kabi texnologiyalardan kompleks foydalanish kerak;

-yangi pedagogik texnologiyalardan har darsda sistematik foydalanilmasa kutilgan natijani bermaydi;

-o'qituvchi-trener masala sharti va yechimini ekranga tushirib tushuntirgach, shunga o'xshash bir xil topshiriqni barcha kichik guruhlariga hamkorlikda bajarishlari taklif etiladi;

-ekranga tushirilgan masala sharti va yechimini tushuntirish jarayonida aqliy hujum, sinektika, nima uchun kabi interfaol metodlardan foydalanish qulay va yaxshi samara beradi. Bunda o'quvchilarga noto'g'ri bo'lsada o'z fikrlarini bildirishlari, qo'rqmasliklari, har qanday noo'rin fikrlarga ham tanqidiy munosabat bildirilmasligi oldindan aytilishi kerak. O'quvchini, umuman bolani fikrlashdan to'xtatish jamiyat taraqqiyoti oldiga to'siq qo'yish bilan barobar;

-o'qituvchi o'quvchilardan navbatdagi dars mavzusiga doir nazariy materiallarni uyda o'rganib kelishlarini qat'iy talab etishi zarur;

-topshiriqni bajara olmagan ayrim kichik guruh sardorlarining boshqa kichik guruhlardan va o'qituvchi-trenerdan yordam olishlariga ruxsat etiladi;

-agar bitta kichik guruh ishni bajara olmasa, kuchli sardorlardan birining ularga yordam berishi uyushtiriladi;

-topshiriq birorta ham kichik guruh tomonidan bajarilmasa, oldin o'rgatilgan masala yechimi yana ekranga chiqarilib, o'qituvchi-trener tomonidan qayta tushuntiriladi. Shu tartibda o'quvchilar hamkorlikda mustaqil ishlashga o'rgatiladi;

-sardor sust o'zlashtiruvchi sheriklarining o'z imkoniyatlari darajasida o'qishlariga mas'ul;

-sust o'zlashtiruvchi o'quvchilar o'qituvchi-trener va sardorlarning doimiy e'tiborida va ko'magida bo'lishlari, ularning har qanday kichik muvaffaqiyatlari rag'batlantirilishi zarur;

-qo'yilgan topshiriqning qaysi kichik guruh sardori tomonidan birinchi bajarilganligi, qaysi sardorning boshqa kichik guruhlar sardorlariga necha marta yordam berganligi belgilangan bir o'quvchi tomonidan yozib boriladi. Bu yozuvlar va o'qituvchining shaxsiy kuzatishlari natijalari bo'yicha kichik guruhlar va sardorlar rag'batlantiriladi. Darslarning texnologik xaritasini yaratish -murakkab ko'p bosqichli jarayondir. Bu faoliyat kim tomonidan va qanday ob'ektga tadbiiq etilishiga qaramay, qator ketma-ket, bir-biri bilan bog'liq bosqichlarda amalga oshiriladi, oldinda turgan umumiy g'oyalardan aniq ta'sirlangan harakatlar ishlanmasiga yaqinlashadi: Darslarning texnologik

xaritasini loyihalashtirishning 3 ta bosqichi farqlanadi:

1-bosqich. Modellashtirish.

2-bosqich. Proektlashtirish.

3-bosqich. Konstruksiyalash.

Pedagogik loyihalashtirish (loyiha yaratish) – keyinchalik yaratilgan modellarni qayta ishlash va ularni amalda qo‘llash darajasiga yetkazish.

Pedagogik modellashtirish (model yaratish) – bu pedagogik tizim, jarayonlarni yaratishdagi, maqsadlar (umumiy g‘oyalar) va ularga erishishning asosiy yo‘llarini ishlab chiqarish.

Pedagogik konsultatsiyalash (konstruksiya yaratish)-bu yaratilgan modelda ish olib borilsa, u pedagogik faoliyatni o‘zgartirish uchun qo‘llash darajasiga olib boriladi pedagogikada model xayolan yaratiladi va o‘rnatish funksiyasini bajarar ekan, demak loyiha o‘quv tarbiyaviy jarayon va muhitni qayta shakllantirish mehanizmi bo‘lib qoladi.

Loyihalashning uchinchi bosqichi – bu konstruksiyalash. Konstruksiya. Konstruksiyalash loyixani yanada ko‘proq detallashtiradi, uni konkretlashtiradi va haqiqiy faoliyat xolatiga yaqinlashtiradi.

Konstruksiyalash – o‘quv va pedagogik faoliyat bo‘lib – bu metodik vazifadir.

Pedagogik loyihalashtirish shakllari bu pedagogik tizim, jarayonlar va holatlarni faoliyatlarni turli darajada aniq yaratishni tavsiflovchi xujjatdir.

Konsepsiya loyihalashtirishning shakllaridan biri bo‘lib unda pedagogik tizim va jarayonlarni qurish, nazariy tomoyillar, yetakchi g‘oyalar, asosiy nuqtai nazarni ko‘zda tutuvchi vositalar orqali bayon etiladi.

Qoidaga ko‘ra konsepsiya ilmiy izlanishlar natijalari asosida quriladi. U yetarlicha umumiy va abstrakt bo‘lishiga qaramay katta amaliy ahamiyatga ega. Shu tariqa, har qanday konsepsiya amalda u yoki bu tizim yoki jarayonda qo‘llash mumkin bo‘lgan holat g‘oya, qarashlarni o‘z ichiga oladi.

Darslarning texnologik xaritasini yaratish tamoyillari

1.Insoniy ustunlik tamoyili insonga nisbatan mo‘ljallanish tamoyili

sifatida, tizim ostidagi ishtirokchi, jarayonlar va xolatlar asosiy hisoblanadi.

O‘z tarbiyalanuvchilaringizni haqiqiy ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlarini loyihalashtirilgan pedagogik tizim, jarayonlar holatlarga bo‘yso‘ndiring.

O‘quvchilarni o‘z loyihalaringiz, konstruksiyalaringizni bajarishga bog‘lab qo‘ymang, chekina oling va ularni boshqalari bilan almashtira oling. Qat’iy va detalli loyihalashtirmang, o‘quvchilarga va o‘zingizga xususiylashtirish uchun imkoniyat qoldiring.

Loyihalashtirish mobaynida pedagogga o‘zini o‘quvchi o‘rniga qo‘yish va hayolan uni xulq-atvorini, xislarini, unga yaratilgan izimlar, jarayon yoki xolatdagi ta’sirini eksperiment qilish taklif etiladi.

2.loyihalashtirilayotgan tizim, jarayonlar, holatlarni o‘zicha rivojlanish tamoyili-ulaning dinamik, qat’iy, rivojlanish jarayonidagi o‘zgarishlarga, qayta qurishga, murakkablikka yoki soddalashtirishga mos yaraish degani.

Bita loyiha bilan to‘xtab qolmang, zaxirada yana bir ikkita maqsadga erishishni ta’minlaydigan loyihalarga ega bo‘ling. Xayot har doim turli uman va kutilmagan loyihalardir.

Ayniqsa bu pedagogikada yuzaga keladi. Qandaydir reja, ko‘rgazma, ssenariy, kuch bilan tarbiyalanuvchilarga ta’sir etishiga, uni erkini sindirishiga uni idealiga bog‘lab qo‘yishga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Pedagog aynan uni tabiyalanuvchilarni o‘sish va rivojlanishiga yordam beradigan yetarlicha metodlar, vositalar va shakllarni tanlaydi, shuningdek turli mazmunlarni ko‘zda tutadi.

Didaktik ijodkorlik-bu o‘qitish sohasida turli xil vositalarni tanlash va o‘quv materialini tizimlashtirish, uni bilish metodlari va o‘quvchilarning o‘zlashtirish metodlarini yaratish bo‘yicha faoliyati.

Didaktik-ijod eng keng tarqalgan va pedagog va o‘quvchilar uchun oson faoliyat.

Bunda variantivlik ko‘p: o‘quvchilar faoliyatini kombinatsiyalash, o‘zaro o‘tish; qo‘shimchalar, yangi yaratilgan usullarni qo‘llash. Musiqa fonidan

foydalanish, ota-onalar bilmini baholash, o'z-o'zini baholash, rangli musiqa o'yin avtomatlar, so'rov qurilmalaridan o'quv maqsadida foydalanish – ularning hammasi didaktik ijoddir. Amaliyot uni chegarasizligini ko'rsatadi. Texnologik madaniyat bu pedagogik texnologiyalar va loyihalashtirish sohasidagi faoliyat bo'lib, unda yangi pedagogik tizim izlash va yaratish, pedagogik jarayonlar va o'quv pedagogik holatlarni, o'quvchilarni tarbiyalashning natijaviyligini oshirishga mos yangi tizimlar yaratish.

Bu pedagogik ijodning eng murakkab turidir. U pedagog va o'quvchilar faoliyatini to'la qamrab oladi. Ijodning bunday turiga kollej, litsey o'quvchilarni guruhli shaklda o'qitish. O'qitishda informatsion texnologiyalaridan foydalanish, interfaol darslar yaratish va boshqalar kiradi.

Tashkilotchilik ijodi- bu o'quvchilar va pedagoglar orasidagi o'zaro oloqa, muxit bilan aloqa resurslarni mobillashtirishning kuchini taqsimlash, yangi nazorat usullarini yaratish bo'yicha faoliyatni tashkil etish va boshqarishdir.

Tashkilotchilik ijodi mehnatni ilmiy tashkil etishni hamma omillarni to'g'ri qo'llashni maqsadga erishishning osonyo'llarini a'minlaydi. Ko'rib tuganimizdek pedagoga o'z ijodini ko'rsatadigan joylar bor. O'quv tarbiyaviy jarayondagi o'qitish vositalari va usullari haqidagi bilimlar yig'indini "o'quv jarayoni texnologiyalari" deb atash mumkin.

Darslarning texnologik xaritasini ishlab chiqishda o'qituvchi va o'quvchining mutlaqo aniq faoliyati zamonaviy ta'lim texnologiyalarini qo'llab yoki ularsiz loyihalashtiriladi. Aniq pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish jarayonini pedagogik loyihalashtirish jarayoni deb atash mumkin. Ular quyidagicha amalga oshiriladi:

-O'quv rejasi va o'quv dasturida ko'zda tutilgan o'qitish mazmunini tanlash;

-o'qituvchi mo'ljal olishi lozim bo'lgan ustun maqsadlarni tanlash; loyihalashtirilayotgan ta'lim jarayonida o'quvchilarda qanday kasbiy va shaxsiy sifalarni shakllantiradi;

-ko'zda tutilgan maqsadlar yig'indisi yo'q biinchi o'rinda turadigan bir maqsad uchun texnologiyalar tanlash;

-o'qitish texnologiyalarini ishlab chiqish.

O'qitish texnologiyalarini loyihalatirish fan mazmunini, o'quv jarayonini, o'qitish vositalari va metodlarini tanlab loyihalashni ko'zda tutadi.

O'qitish texnologiyasi – tizimli kategoriya quyidagi strukturalardan tashkil topgan:

-o'qitish maqsadlari;

-o'qitish mazmuni;

-o'quv jarayonini tashkil etish;

pedagogik ta'sir etish vositasi (o'qitish vositasi va motivatsiya)

- o'quvchi

-faoliyat natijasi (shu bilan birga kasbiy tayyorgarlik natijasi ham) shu bilan birga o'qitish texnologiyasi o'quv jarayonini tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishni, ko'zda tutadi. Bu jarayonning hamma tomoni o'zaro bog'liq va bir-biriga ta'sir etadi. Bitta bo'g'inga kuch berib, shu zahoti boshqalari haqida ham bilish mumkin. Butun tizimni samarali harakatlantirish uchun uni tashkil etuvchi hamma qismi puxta va sozlangan bo'lishi kerak.

Darslarning texnologik xaritasini yaratish yo'nalishlari bir qancha umumiy holatlar pozitsiyasida ko'rish mumkin.

1. Bevositalik asosida o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ta'siri aloqali va masofali o'qitish shakliga ajratilishi mumkin, birinchi guruhga o'qitishning an'anaviy ishlab chiqarishning hamma yo'nalishi kiradi, ikkinchisiga faqat hozirgi kunda o'qitishda masofali ta'sir ko'rsatuvchi maxsus texnik vositalar orqali yaratilgan o'qitish yo'nalishi kiradi.

2. Onglilik tamoyili asosida o'qitish intuitiv o'zlashtirish mos malaka va onglilikka bo'linadi. Onglilik tamoyiliga asoslangan ta'lim nazariyasini ko'rib chiqishda o'quv jarayonida o'quvchilarning anglash ob'ekti nima ekanligi to'g'risidagi savolga javob berish muhim hisoblanadi. Agar faqat qoida vositalar angalansa, bu shakl ananaviy tarzda N.F. Talzina fikriga ko'ra "dogmatik, habar

beruvchi” deb ataladi. Agar bu aniq bir qoidaga bo‘ysunadigan harakatlarni anglash bo‘lsa, unda bu aqliy faoliyatlarni shakllantirish nazariyasidir. (P.Ya. talperin, N.F. Talzina) Agar bu dasturlar algoritmlar faoliyatlarini atash bo‘yicha, unda bu o‘qitishni dasturlashtirish, algoritmlashtirish nazariyasidir. (N.F. Talzina, N.L. Landa) Agar bu vosita usullar, yo‘llarni o‘zlashtirish uchun zarur masalani yechish, muammolarni anglash bo‘lsa bu muammoli o‘qitishdir. (V. Okon, M.M. Maxmutov, A.M. matyushkin, I. Ya. Lerner)

3. Mavjud o‘quv jarayonini boshqarishga asosan, u unga asoslangan (masalan: ananaviy o‘qitishga) va o‘zlashtirish mexanizmining asosiy sifatini ko‘zda tutuvchi boshqaruvga aralashishi mumkin. (aqliy faoliyatlarni bosqichma bosqich shakllanishi nazariyasi, dasturlashtirilgan, algoritmlashtirilgan o‘qitish).

4. Ta’lim va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligiga asosan o‘qitish, asosiy ta’limda madaniyatni loyihalash o‘rni va o‘quvchilarda loyihalashtirish faoliyatini shakllanishi (loyihali o‘qitish nazariyasi) va fan tamoyillariga asoslanib o‘qitish (ananaviy o‘qitish) bilan chegaralanishi mumkin.

5. O‘qitishning kelajak faoliyat bilan aloqasiga asosan, “Belgili-kontekstli” yoki kontekstli ta’lim (A.A. Verbiskiy) va ananaviy kontekstdan tashqari o‘qitish turlariga ajratish mumkin.

6. O‘qitishning tashkil etish vositasiga ko‘ra o‘qitishning faol shakllari va metodlari va ananaviy axborotli ma’lumotli o‘qitish shakllari farqlanadi.

Yuqorida nomlari keltirilganlarga mos tarzda ananaviy o‘qitish asoslari aloqali (masofali bo‘lishi mumkin), xabar beruvchi, onglilik tamoyiliga asoslangan (fanni o‘zini ongli o‘zlashtirish bilim) boshqarmasdan maqsadga qaratilgan, fan tomoiyllari asosida qurilgan konspektidan tashqarida (oliy ta’lim tizimida kelajakdagi kasbiy faoliyatni o‘quv jarayonida maqsadga yo‘naltirmasdan moslashtirish) aniqlanishi mumkin. N.F. Talzina tomonidan aniqlangan ananaviy o‘qitish, axborotli xabar beruvchi, dogmatik sifatida yuqorida keltirilgan tavsifda passiv aks etadi. Bunda shuni ta’kidlash kerakki, bu “yomon-yaxshi” turdagi baholovchi belgilash emas, bu ta’kidlovchi belgilash bo‘lib, ananaviy o‘qitishda bilish o‘zlashtirishning hamma shart sharoitlariga

va samarali amalga oshirilishi asoslarini o'z ichiga oladi., ular ko'pgina omillar bilan o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. M.K.Kabardov tadqiqotlarining ko'rsatishicha, intellektual faoliyati turini xarakterlovchi odamlar-"mutafakkir", qobiliyatlidir, masalan chet tiliga ananaviy o'qitish shaklida, o'yindagiga ko'ra faolroqdir. Ta'limda ananaviy o'qitish bilan bir qatorda yuqorida keltirilgan nomlar asosida boshqa yo'nalishlar ham shakllanadi: muammoli o'qitish, dasturlashtirilgan o'qitish, aqliy faoliyatlarni bosqichma bosqich shakllantirish nazariyasiga asoslangan (P.Ya.Galperen, N.F.Talzina) algoritmlashtirilgan o'qitish (N.L.Landa) belgini kontekstli turiga asosan rivojlantiruvchi o'qitish (A.A.Verbeskiy) loyihali o'qitish.Hozirgi kunda V.Okoning ta'kidlashicha, o'qitishda ko'p tomonlama jarayon mavjud bo'lib, u o'z ichiga uni turli yo'nalishlarning turli xil elementlarini oladi. Bu o'qitishdagi ko'p tomonlamalik ta'lim tizimining har bir bosqichida, o'qitishning har bir holati uchun, o'quvchilarning individual psixologik xususiyatlari va imkoniyatlariiga mos, shuningdek o'qituvchining o'ziga, o'qitishning u yoki bu yo'nalishda qo'llashi imkoniyatini beradi. Darslarning texnologik xaritasini yaratishni umumiy tarzda V.Okon tomonidan quyidagicha tasvirlangan. jarayoni deb atash mumkin. Uni ketma-ketligi quyidagicha bo'ladi:

-o'quv rejasi va o'quv dasturida ko'zda tutilgan o'qitish mazmunini tanlash;

-o'qituvchi mo'ljall olishi zarur bo'lgan birlamchi maqsadlarni tanlash: loyihalashtirilayotgan fani o'qitish mobaynida o'quvchilarda qanday kasbiy va xissiy sifatlar shakllantiriladi;

-maqsadlar yig'indisini yoki birlamchi ustun maqsadlardan birini ko'zda tutuvchi texnologiyalar tanlash;

-o'qitish texnologiyalarini ishlab chiqish.

Shaxsni jadal rivojlanishi individni taraqqiyotini ko'zda tutadigan jismoniy va psixik o'zgarishlari uni hamma bosqichlarida kichikdan katta, soddadan murakkabga, pastdan yuqoriga o'tishidir.

Shaxs rivojlanishining maxsus xususiyatlari quyidagilar hisoblanadi:

-immanentlik: tabiat tomonidan berilgan shaxs xususiyatlarini daxlsiz rivojlanishi;

-biogenlik: ko'p jihatdan nasliy belgilanadigan shaxsni psixik rivojlanishi;

-sodiogenlik; ijtimoiy muhit ta'siri.

-psixologik: inson-o'z-o'zini tuzatuvchi va o'z-o'zini boshqaruvchi tizim;

-individuallik: shaxs o'zida noyob hodisalarni, individual sifatlar to'plami va o'ziga xos rivojlanish varianti bilan farq qilishini ko'rsatadi;

-bosqichlilik; shaxs rivojlanishi umumiy davriylik qonuniga buyso'nadi;

-chiziqlilik: har bir shaxs o'zicha tempda tasodifiy tezlashish vaqtini taqsimlanishini va qarama qarshiliklarni ortishini sezib rivojlanadi;

Jismoniy yosh psixik rivojlanishining imkoniyatlari, sifat va son tavsifini belgilaydi.

Darslarning texnologik xaritasini yaratish qonuniyatlari individning darajasi va xususiyatlaridan foydalanadi va xisobga oladi.

Darslarning texnologik xaritasini yaratish shaklida o'quvchi faoliyatining hamma bosqichlarida to'laqonli sub'ekt bo'ladi. Har bir bosqich shaxs rivojlanishiga maxsus xissa qo'shadi. Maqsadni ko'zlash faoliyatida erkinlik, maqsadga intilish, g'urur, to'g'rilik, qadr qimat, mustaqillik tarbiyalanadi; rejalashtirishda –tashabbus ijod, tashkilotchilik, mustaqillik, iroda; maqsadni amalga oshirishda – mehnatsevarlik, intizom faollik, maxorat; taxlil qilish bosqichida munosabat, javobgarlik, baholash kategoriyalari shakllantiriladi. Zamonaviy pedagogikadagi hamma shaxs sifatleri guruhleri:

BMK-bilim, malaka, ko'nikma;

AFU-aqliy faoliyat usullari;

ShO'BM-shaxsni o'zini boshqarish mexanizmi

HAD – hissiy axloqiy doira

Pedagogik loyihalashtirish va pedagogik texnologiyalar

PFM-pedagogik faoliyat muhiti-murakkab dinamiy rivojlanuvchi butun tizimni aks ettiradi va o‘zaro bog‘laydi. Individual farqlar u yoki bu guruh sifatlarini rivojlanish darajasini belgilaydi. Rivojlantiruvchi o‘qitish texnologiyasi shaxsni hama sifatleri majmui yuzaga keladigan butun garmonik rivojlanishiga yo‘naltirilgan RO‘-rivojlantiruvchi o‘qitish. $RO' = BMK + AFU + ShO'BM + HAD + PFM$

Rivojlantiruvchi o‘qitish o‘quvchi o‘qituvchi yordamida bajaradigan faoliyatda “yaqin rivojlanish zonasi”ni ko‘zda tutadi.

Rivojlantiruvchi o‘qitish yaqin rivojlantirish zonasidan o‘tadi (L.S.Vygotskiy bo‘yicha) rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalari ichidan tadqiqot uchun L.V.Zankov tizimi, D.B.Elkonin-V.V.Davidov texnologiyalari, G.S.Altshullerning rivojlantiruvchi ta’lim tizimini shaxs ijodiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan tizimi qiziqishi uyg‘otadi. Oxirgisidan tashqari, ko‘rsatilgan bu innovatsion texnologiyalar-maktab pedagogikasi texnologiyalaridir, lekin ularga oliy maktab pedagogikasi didaktik tamoyillarini kiritish mumkin va ular oliy bilim yurti modifikatsiyasini qayta ishlash ba’zasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

L.V.Zankovning konseptual didaktik vaziyatlari qiymati mazmunini to‘liqligi va butunligida, o‘qitishda qiyinchiliklar yuqori darajada, xarakterning tezligida, anglangan motivatsiyalarda, variantlilikda, individuallikda, induktiv metodni qo‘llashda, mazmunni muammolashtirishda va o‘qitish jarayonida ratsional va xissiy tafakkurni kiritishdadir.

D.B.Elkonin-V.V.Davidov texnologiyasi “mazmunini boyitish” asosiga qurilgan bo‘lib, unga ilmning, sabab oqibat aloqasi va qonuniyatlarini chuqur aks ettiradigan umumiy tushunchalari, fundamental genetik birlamchi tasavvurlar (son, so‘z, energiya, metall) ichki aloqalar ajratilgan tushunchalar, mavxumlashtirish yo‘li bilan

olingan nazariy obrazlar kiradi.

Mualliflar maqsad urg‘usini quyidagi texnologiyalarda keltirilgan:

-nazariy anglash va tafakkurlashni shakllantirish;

-bilim malaka ko‘nikmalarni qancha shakllantirsa, aqliy faoliyat usullari shuncha shakllanadi;

-o‘quv faoliyatiga ilmiy tafakkur mantig‘ini kiritish;

Bu metodikalar xususiyati o‘quv faoliyatini maqsadga yo‘naltirilganligi, ongli rivojlantirish maqsadi, sube’ktni-sube’ktga munosabati pedagogni o‘quvchiga nisbatan munosabati, metodologiyalarni bilim malaka ko‘nikmani va aqliy faoliyat usullari, ijodiy refleksi shakllantirishga qaratilganligi hisoblanadi. Bu metodikaga o‘quvchini maqsad va vazifalar qo‘yishi, o‘zi o‘zgartirishlar kiritishi va ijodiy yechadigan maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv faoliyati sifatida qarash mumkin.

Savol va topshiriqlar:

1. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari va rivojlanish bosqichlarini tavsiflahg.
2. Maxsus ta’lim jarayoniga pedagogik texnologiyalar qanday ta’sir ko‘rsatadi?
3. Darslarning texnologik xaritasini loyihalashtirishning necha bosqichi farqlanadi?
4. Maxsus ta’lim jarayonida interfaol darsni tashkil etish nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar:

Pedagogik texnologiya – o‘kuv jarayonini realizatsiyalashning mazmuniy texnikasi (V.P.Bespalko).

Pedagogik texnologiya – ta’limning rejalashtirilayotgan natijalariga erishish jarayoni tavsifi (V.P.Volkov).

Pedagogik texnologiya – shubhasiz o‘quvchi va o‘qituvchi uchun qulay sharoit ta’minlangan, o‘quv jarayonini loyihalash, tashkil qilish va o‘tkazish bo‘yicha

birgalikdagi pedagogik faoliyatning barcha detallari hisobga olingan modeli (V.M.Moxanov).

Pedagogik texnologiya – texnika va inson resurslarini hisobga olgan, o‘z oldiga ta’lim shakllarini optimallashtirish vazifasini qo‘yadigan o‘qitish va bilim o‘zlashtirishning butun jarayonini qo‘llash va belgilash, yaratishning sistemali metodi (YuNESKO)

VII.Bob.Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti

7.1. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi mazmuni

O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” joriy etayotgan ta’lim-tarbiya tizimining yangi modeli jamiyatimizning potensial kuchlarini ro‘yobga chiqarishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Har qaysi insonda muayyan darajada intellektual salohiyat mavjud bo‘lib, uni to‘liq yuzaga chiqarish uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoit yaratilsa, tafakkur turli qotib qolgan eski tushuncha va aqidalardan xalos bo‘ladi. Har bir inson qobiliyat va iste’dodini, avvalo, o‘zi uchun, oilasi, millati, xalqi, davlatining farovonligi, baxt-saodati, manfaati uchun to‘liq baxshida etsa, bunday jamiyat shu qadar kuchli taraqqiyotga erishadiki, uning sur‘at va samarasini tasavvur qilish ham oson emas.

Buyuk ajdodlarimiz asos solgan ilmiy-axloqiy maktabni zamonaviy shaklda qaytadan tiklash uchun ta’lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish lozim. Aslida ta’lim-tarbiya sohasidagi islohotlarning chegarasi va poyoni yo‘q. Toki hayot davom etar ekan, ta’lim ham, tarbiya ham zamon o‘rtaga qo‘yayotgan yangi-yangi talablarga ko‘ra muttasil o‘zgarib boraveradi.

O‘zbek pedagogikasining asoschilaridan A.Avloniy ta’kidlaganlaridek “Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo‘lsa ham, ikkisi bir-biridan ayrilmaydurgan jon ila tan kabidur”. Tarbiya insonning asosiy fazilatlaridan biridir. U xalqning, jamiyatning, davlatning asosiy kuch-qudrati hisoblanadi. Tarbiya yo‘q joyda hech qachon saodat bo‘lmaydi.

Tarbiya o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. U insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar o‘giti bilan singib boradi. Tarbiya insoi ongida, qalbida, shuurida kamol topishi uchun aql ko‘zi bilan vijdonan mehnat qilmoq kerak. Ma’lumki, uzoq tarixga ega bo‘lgan o‘zbek xalqi tarbiyaga oid boy madaniy merosga ega bo‘lib, avlodlarda insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, birodarlik kabi umo‘minsoniy fazilatlarni tarbiyalab kelgan. Sharq mutafakirlari Abu Nasr Farobiy, Az-Zamahshariy, Alisher Navoiy, Yusuf Xos Hojib, o‘zbek pedagogikasi asoschilari A.Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, A.Fitrat va boshqalarning ta’lim va tarbiyaga oid qarashlari, yaratgan noyob asarlari ilm-ma’rifatga intiluvchi xalqimizning boy ma’naviy merosi hisoblanadi. Ilm-ziyo salohiyati, bu – xalqning, Vatanning ulkan boyligi, kelajak poydevoridir. Uni rivojlantirishda, etuk insonlarni tarbiyalashda maktab, oila va keng jamoatchilikning hamjihatligi muhim ahamiyatga ega. Oldimizda mustaqil buyuk davlat qurishdek murakkab va sharaflı vazifa turgan bir paytda bu hamjihatlikning qadr-qiymati yanada ortib bormoqda. Shu boisdan ham hozirgi kunda xalqimiz, farzandlarimiz iqbolini o‘ylab, qattiq bel bog‘lab mehnat qilayotgan ma’suliyatli bir davr mazkur tushunchalarga yanada teran ma’no bag‘ishlamoqda.

Barkamol inson, uning mehnati va turmushi, ma’naviy taraqqiyoti haqida g‘amxo‘rlik davlatimizning ustuvor masalalaridan biridir. Ayniqsa, yordamga muhtoj, ruhan va jismonan zaif bo‘lgan shaxslarning turmush tarzi, ularga maxsus ta’lim-tarbiya berish, kasbga yo‘naltirish va ish bilan ta’minlash masalalariga hukumatimiz tomonidan katta e’tibor qaratilgan.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish, ularga boy ma’naviyatimiz sarchashmalaridan baxramand bo‘lishga imkoniyat yaratish, shu asosda eshitishida nuqsoni bo‘lgan bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish, to‘g‘ri berilgan tarbiya orqali mavjud nuqsonning salbiy oqibatlarini engillashtirib, xalq, Vatan, jamiyat uchun kerakli inson sifatida tarbiyalash har bir surdopedagog va tarbiyachining muqaddas burchidir. Yurtboshimiz o‘qituvchi va tarbiyachilarning sharaflı mehnatiga munosib baho

bera turib “O‘z-o‘zini el ishiga bag‘ishlagan, inson tarbiyasiga jon tikkan olijanob o‘qituvchilarni, mo‘‘tabar muallimlarni bundan buyon ham boshimizga ko‘taramiz” deganlar.

Mustaqil Respublikamiz Konstitutsiyasi, O‘zbekistonning istiqloq va taraqqiyot, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma‘naviy va madaniy jihatdan rivojlanishini ta‘minlovchi O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va Davlat Ta‘lim Standartlari, Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlari, mashhur olimlarning ilmiy-metodik asarlari tarbiya nazariyasi va amaliyotining metodologik asosini tashkil qiladi.

Tarbiya nazariyasi – tarbiyaning mazmuni, uning bolalar yoshiga bog‘liqligi, tarbiya tamoyillari hamda ulardan samarali foydalanish shart-sharoitlari, o‘quvchilarning maktabdan tashqari ishlari, maktab, oila, mehnat jamoalari, jamoatchilik bola tarbiyasidagi birgalikdagi ishlari mazmunini ochib beradi. Tarbiya nazariyasi va metodlari maktablardagi tarbiyaviy faoliyatning ilmiy asosini tashkil etadi.

Yetuk shaxs tarbiyalash tarbiyaning yagona maqsadidir. Shaxs tarbiyasida atroflicha yondashish ob‘ektiv ravishda aqliy, axloqiy, mehnat, estetik va jismoniy tarbiya birligini, tarbiya jarayonida tashkil etishning yakka, guruhli va ommaviy shakllarini qo‘shib olib borishni ta‘minlaydigan pedagogik tizimlarni vujudga keltirishni ham bu tizimlarning amal qilinishini talab etadi. Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy qadrlil fazilatlarini shakllantirishga, uning atrofga, odamlarga, o‘ziga nisbatan munosabatlari doirasini vujudga keltirish va kengaytirishga qaratilgan.

Tarbiya tamoyillari. Surdopedagogikada tarkib topgan va milliy asoslangan tarbiya tamoyillari tizimi tarbiyaning hayot bilan bog‘liqligini, shaxsiy, jamoada va jamoa orqali tarbiyalashni, tarbiyaviy ta‘sirning izchilligini va davomiyligini, tarbiyalanuvchi shaxsiga nisbatan talabchanlik bilan hurmatning birligini, tarbiyaning bolalarning yosh va yakka xususiyatlarga mosligini, ta‘lim va tarbiyaning bog‘liqligini, tarbiyaga atroflicha yondashishi tamoyillarini o‘z ichiga oladi. Tarbiyaviy ta‘sirning tizimlilik, uzluksizligi,

hayot bilan, amaliyot bilan bog‘liqlik tamoyillari tarbiyaviy tadbirlarning samarador bo‘lishida zaruriy omillardandir.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun maktablar ko‘pincha maktab-internatlar bo‘lib hisoblanadi. Bu o‘ziga xos kar yoki zaif eshituvchi bola faqat darslarga qatnashib, uning tarbiyasi uchun zarur bilim va mahoratga ega bo‘lmagan oila sharoitida ko‘pincha erishish imkoniyati bo‘lmagan, o‘quvchiga uzluksiz va uzoq muddatli maxsus korreksion tarbiyaviy ta’sir, o‘qiyotgan, tarbiyalanayotganlar harakatlarining qat’iy birligini, tarbiyaga kompleks yondashishni talab etuvchi – eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni tarbiyalash jarayoni demakdir. Maktab-internat eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun sharoitlar yaratib, bu bilan oilaga, ishlovchi ayol-onaga yordam ko‘rsatib, amalda kechayu-kunduz korreksion-tarbiyaviy ta’sirni ta’minlaydi; maktab-internatdan ancha uzoq tumanlarda yashovchi ota-onalar uchun bolalarni o‘qitish imkoniyatini yaratadi.

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi tamoyillarini quyidagilarga ajratish mumkin.

1. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni aqliy, jismoniy, ma’naviy, estetik tarbiyasi, bilim olish, jamoat va mehnat faolligini, shaxsning ijobiy sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha maktabning ishini davom ettirish va kengaytirish bilan har tomonlama rivojlantirish

2. Siyosiy etuklik, fuqarolik, vatanparvarlik tuyg‘ularini tarbiyalash.

3. Mehnatga ijobiy munosabat va o‘z mehnati bilan jamiyatga foyda keltirish ehtiyojini tarbiyalash.

4. Kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarning ijobiy va ma’naviy sifatlarga ega shaxsni shakllantirish, huquqni o‘rgatish, intizom, xislat va o‘zini tutish madaniyatini, sinf, maktab, oila, jamiyatning me’yor va qoidalari buzilishiga yo‘l quymaslikni tarbiyalash.

5. Og‘zaki nutqdan foydalanish imkoniyatini tug‘diruvchi sharoitlar va gaplashish muhitini yaratish yordamida qolgan tovushlardan foydalangan holda so‘zlashuvni rivojlantirish.

6. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni jamoada yashash va ishlashga tayyorlash, bilishni tarbiyalash, o'zaro muomala, ijtimoiy muloqotni kengaytirishga intilishni rivojlantirish, oila tashkilotlari bilan hamkorlikda eshitmaydigan o'quvchilarning jamoaga ijtimoiy moslashishi ustida ish olib borish.

Tarbiyaviy vazifalar ma'lum shartlarga rioya etilgandagina samarali hal etiladi. Bu, avvalo, rivojlanayotgan shaxsni shakllantirishning yagona mexanizmi sifatida turli faoliyat turlari, o'yin va muloqotlardan foydalanishni ko'zda tutuvchi internatda tarbiyaga kompleks yondashuvdir.

Kar va zaif eshituvchi o'quvchi shaxsini shakllantirish, jamoada uni tarbiyalash og'zaki nutqdan foydalanish evaziga, avvalo, kommunikativ-moslashuv yo'nalishini ko'zda tutadi. Bunda qo'l harakati, daktilalogiyadan yordamchi muloqot vositasi sifatida foydalanish imkoniyati yo'q emas.

Internatda tarbiya jarayoni ustidan pedagogik boshqaruv-rahbarlik bola shaxsini hurmat qilish, nuqson va uning oqibatlariga ortiqcha e'tibor bermay, imkon qadar talab qilishga asoslangan tarbiyalanuvchilarda mustaqillik va tashabbuskorlikni doimo o'stirishni ko'zda tutadi.

Tarbiya ishi samarasi tarbiyachi tomonidan har bir o'quvchining ishi, yakka xususiyatlarini inobatga olishga bog'liq. Tarbiyachi uchun asosiysi, tashqi istakni emas, balki til va so'zlashuv birligidagi ijtimoiy, ma'naviy tajribani egallash bilan shakllangan tarbiyalanuvchilarning ichki va ma'naviy asoslari, istaklari jo bo'lgan tarbiyaviy natijaga erishmoqqa intilish hisoblanadi.

Shunga ko'ra, endilikda biz eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar tarbiya nazariyasini chuqur o'rganib, mavzuni bakalavr defektolog talabalarga berishda buyuk pedagoglar ta'limoti, ilmiy salohiyati, milliy urf-odatlarimiz, ajdodlarimizdan qolgan boy madaniy meros bilan bir qatorda, hozirgi zamon talablarini inobatga olish lozim.

Aqliy tarbiya. Shaxsning aqliy tarbiyalanganligi tuzulmasiga quyidagilar kiradi: aqliy rivojlanish (bilim, ko'nikma, bilish, ijodiy faoliyatga tayyorligi, tashkilotchilik) intellektual faoliyatning ijtimoiy mohiyati, shaxsiy tomonlari,

aqliy faoliyatning jadallashuvi (bilishga intilish, mustaqillik va boshqalar).

Ob'ektiv harakatlardan iborat bo'lgan va turli usullar bilan bajariladigan faoliyat - aqliy faoliyat deb yuritiladi. Aqliy faoliyat, odatda, qoidalar va yo'riqnoma xarakteriga ega bo'lgan harakatlardan tashkil topadi. Aqliy faoliyat turlariga fikr yurituvchi harakatlar, jumladan, analiz, sintez, abstrakt, umumiylik, konkret, taqqoslash, tavsiflash, tizimlilik, tushunchani aniqlash, mantiqiy qaramlikni aniqlash kabilar kiradi.

Eslab qolish usullari esa ma'nosini tushunish, guruhlash, eslab qoluvchi ob'ektlarning tavsifi, suyanch punktlarni ajratish, ma'nosi, mantiqiy sxema va rejani tuzish, texnikadan foydalanishdan iborat .

Tasavvur etishga tasvirlab berilgan matn obrazlarini tasavvur etish, tasvirlab berish yo'li bilan obrazni tasavvur etish, rasmlar, chizmalar va shaxsiy o'ylab topilgan obrazlarni tasvirlashdan iboratdir. Bu borada konsentratsiya bo'lib berish, diqqatni ko'chirish usullaridan ham foydalaniladi⁶⁴.

O'quv jarayonida umumiy va xususiy usullardan foydalaniladi. Qator maktablar faoliyati bilan tanishilganda o'quv jarayonida qay yo'sinda ish olib borilayotganligini kuzatishimiz mumkin. Matn ma'munini sarlavhasiga qarab aniqlash, ma'lum mavzuga oid materiallarni tanlay bilish shular jumlasiga kiradi. Bundan tashqari o'quv matnidan foydalanish yo'llari ham mavjud. Suratga qarab og'zaki reja tuzish, ma'lum narsalar xarakteriga mos materiallar topish, topshiriqqa bog'liq bo'lgan matndagi bo'laklarni to'la bilish, ob'ektlarni topa bilish shular jumlasiga kiradi.

Til o'rganish jarayonida maxsus o'quv usullaridan foydalaniladi. Masalan, bir qator murakkab va oddiy so'zlardan gap tuzish.

Matematika darslarida masala tuzish, og'zaki qo'shish, ayirish bilimlari shakllantiriladi. Bolalar oldiga qo'yilgan masalani echish, ilgari olgan

⁶⁴ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

bilimlaridan yangi materiallarni qabul qilishda foydalanish, o'z harakatlarini tushuntira bilish, ma'lum vazifalar bajarishdagi mustaqillik darajasi va bu vazifaning to'liq bajarilganligi – bularning barchasi shakllangan ko'nikmalar natijasi bo'lib hisoblanadi.

Olgan bilimlarini o'quv jarayoni davomida ko'rsata bilish, o'qish ko'nikmalari rivojlanishi aqliy faoliyatni to'g'ri yo'naltira olishni bilishdir. Bilim darajasini boyitish, uning sifatini oshirish, o'quv jarayoni bilan o'quvchilar o'rtasidagi aloqani chuqurlashtirish ongli bilimni boyitadi. O'quvchilarni o'quv faoliyatining turli tomonlari bo'yicha faolligini oshirish – ta'lim-tarbiyaning asosiy maqsadi hisoblanadi. L.I.Botovich, A.K.Markova, M.V.Matovina, T.M.Yakobson kabi psixologlarning tajribalari shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayoni ma'lum motivda olib borilishi kerak. Masalan, iqtisodiy motiv. Bunga mutaxassis bo'lish javobgarligini sezish kiradi. Bilim olish motiviga – o'z-o'zini boshqara bilish, bilim olish jarayonida sabr-toqatlilik kiradi. Bu borada majbur qilish salbiy natijalarga olib kelishi mumkin. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, o'rgatish va sotsial ko'nikmalar kar va zaif eshituvchi bolalarda sekinlik bilan kechadi. Barcha natijalar pedagogning olib borgan o'quv-tarbiyaviy ishlarining korreksion xarakterga ega faoliyatiga bog'liq bo'ladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning aqliy tarbiyasida mazmundorlikni shakllantirish kerak. Bunga o'qitishning mazmuni, harakatchanlik, mustaqillik, tushunib etish darajalarini oshirish, dinamik xarakterli usullar kiradi. Bunga tirishqoqlik, modellik, kuch, aniqlik, tezlik kiradi.

Tarbiyaning barcha yo'nalishlari kar va zaif eshituvchi bolalar qiziqishi torligini eng olishga qaratilgan. Situativdan epizodik qiziqishlarga o'tishni ta'minlashdan iborat. Rivojlanish va shakllanishning eng muhim jihatlaridan biri o'quv faoliyatidir. Bilim olishda tushunib etish qiziqtirishga, buning asosida o'quvchilar o'qishi engil, tez va natijaga erishishdan iboratdir.

Maxsus tekshirishlar (N.G.Morozov, M.I.Shif) shuni ko'rsatdiki, kar va zaif eshituvchi bolalar rivojlanishida qiziqtirish muhim rol o'ynaydi. Bu borada

nutqni egallash, fanlar asosini o'rganish bola faolligini oshirish, o'qishdan maqsadni tushunib etishi muhim rol o'ynaydi. Tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, kar bolalar ko'proq amaliy ishlarga, mehnat, sport o'yinlariga qiziqadilar. Ularda o'qishga qiziqish past, shu bilan birga, fan asoslariga ham beparvo bo'ladilar.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishi turlichadir. Ko'proq bu ularning rivojlanishi, nutq boyligiga qarab turli sinfda turlicha bo'ladi. Kar va zaif eshituvchi bolalar nutq qanchalik kerakligini o'z tengqurlaridan ancha ilgari, ertaroq tushunib etadilar. Agar rivoji uchun kerakli shart-sharoitlar yaratib berilsa, kar va zaif eshituvchi bolalarda nutqni egallash uchun qiziqish tezlikda shakllanadi.

Kar va zaif eshituvchi bolalar maktablarida olib borilgan amaliyot ishlaridan ma'lum bo'ldiki, til o'rganishga bo'lgan haqiqiy qiziqish ko'proq, yuqori sinf o'quvchilarida kuzatiladi. Agar o'rta sinf o'quvchilarini ular gapirishlarigina qiziqitirsa, yuqori sinf o'quvchilarini nafaqat gapirish jarayoni, balki o'rganilayotgan til mazmuni ham qiziqtiradi. Og'zaki nutq fikr va bilim omili hisoblanadi.

Surpedagoglar kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda qiziqishni ta'minlash shart-sharoitlarini aniqlaganlar (N.G.Morozova). Bularga bilim va ko'nikmalar borasida qiziqishni oshira borish; pedagog va uning faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatni keltirib chiqarish; bajarayotgan faoliyatni; sotsial va shaxsiy ma'noda tushunib etishga harakat qilish: mustaqil amaliy faoliyatga shart-sharoit yaratib berish kabilar kiradi. Kar va zaif eshituvchi bolalarda qiziqish maktabgacha bo'lgan davrda paydo bo'lib, o'quv jarayoni paytida o'zgarib boradi. O'qish mazmuni ham rivojlana boradi. O'quvchilardagi shunchaki boshlangan fikr keyinchalik ijobiy fikrlarga o'ta boradi. Keyinchalik esa o'quvchilarning maqsadli faoliyatlari kelgusidagi rejalarga olib boradi.

O'rgatishga bo'lgan qiziqish asosida intellektual motivlar muhim rol o'ynaydi. Bular o'quvchilarning dunyoqarashini, o'z fikrida qat'iyatligini,

o'z burchi va vazifalarini tushunib etishni o'rgatadi. O'quv jarayoni vaqtida yuqoridagi barcha xususiyatlar bevosita jipslashadi. O'quvchilarda o'qishga bo'lgan ijobiy xususiyatlarni tarbiyalash, albatta, surdopedagog rahbarligi ostida bo'ladi. Uning barcha harakatlari yo'naltirish ishlaridan iboratdir. O'quvchilarni bilimlar bilan qurollantirib, bilim va saviya ko'nikmalarini shakllantirib, mustaqil bo'lishni tarbiyalab, surdopedagog har tomonlama rivojlanishlari uchun shart-sharoitlar yaratib beradi.

O'rgatish faoliyatining yo'nalishi va qiziqishiga qarab bolalarda mustaqillik va faollik kabi shaxsiy sifatlarni tarbiyalaydi. O'qish jarayoni va mazmuniga qarab o'quvchi o'z faolligini ko'rsatadi. O'qish-o'rganish maqsadida bor imkoniyatlarini ishga soladi.

Mustaqil o'rganish shaxsga xosdir. O'zgaralar yordamisiz tirishqoqlik bilan bilim olish masalalarini hal etish, o'zini o'rab turgan borliqni o'rganish va kelgusida chuqurroq bilim olish, shaxsiy o'qish va bilim faoliyatini boshqara bilishni shakllantirish, boshqacha aytganda, o'z-o'zini nazorat qilish deyiladi.

Mustaqil o'rganish doimo o'z-o'zini tanqid qilish bilan bog'liqdir. Ish jarayonida fikr-mulohazani baholay bilish, taxminlarni tekshirish jarayoni kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda deyarli yo'qligi kuzatildi. O'z-o'zini tanqid bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ham bo'lishi kerak. O'quvchilarga bilim berish jarayonida ularda shunday ko'nikmalar hosil qilish kerakki, har qanday masala turli yo'llar bilan hal etilishni ular tushunsinlar. O'z faoliyatini adekvat baholay olishga, faoliyati yakuniga o'z xatolarini sezib tushuna bilishga, tushunib etishni o'zi boshqarishga o'rgatish kerak. Aqliy faoliyatni o'zlashtirish shaxs intellektini tarbiyalash, o'quvchilarning aqliy mehnati asosini tashkil etadi. Bular turli axborot bilan ishlashga, turli tashkiliy ishlar, jumladan, ta'lim berish masalalarini qo'yish, ularni rasional bajarish, ish hajmi va manbaalaridan unumli foydalanishdan iboratdir.

Aqliy mehnat madaniyati tozalikka rioya qilishdan, mashg'ulotlarning tizimlilikidan, aqliy ishning xilma-xil turlari va shakllarini almashtirib turishdan, aqliy va jismoniy mehnatni almashtirib turli, chalg'ituvchi

narsalardan chetlashtirish, ma'lum hafta, kun va vaqtda ishlarni to'g'ri tashkillashtirish, ish paytida tozalikka rioya qilish, ish stolida o'zini to'g'ri tuta bilishdan iborat.

Axloqiy tarbiya.

Axloqiy tarbiya – o'quvchilarda axloqiy xulq-atvorni to'g'ri yo'naltirish va tizimli shakllantirish jarayonidir. Bu jarayon tarbiyachi va tarbiyalanuvchining ma'naviy muloqotida yuzaga keladi. Sh.Amonashvili va I.Ivanova kabi tashabbuskor pedagoglarning fikricha, shaxs shakllanishi uchun sharoit yaratib beriladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar maktabda mustaqil mehnat hayotiga kirishishi uchun tayyorgarlik ko'radilar. Ularning jamiyatga ijtimoiy moslashishi ko'p jihatdan axloqiy rivojlanish darajasiga bog'liq. Ba'zi olimlar eshitish nuqsonining ideologik tushunchasiga tayanib, kar va zaif eshituvchilarning axloqiy rivojlanishi imkoniyatlarini inkor etishgan, ularni to'liqsiz deb qabul qilishgan. Kar va zaif eshituvchilardagi jahldorlik, qo'rqqoqlikni mazkur pedagoglar ulardagi tug'ma sifat deb hisoblaydilar. Ushbu fikrlarga V.I.Fleri, G.A.Gursoy, N.M.Lagovskiy kabi surdopedagoglar qarshi chiqqanlar. V.I. Fleri ba'zi bir kar va zaif eshituvchi bolalarda axloqiy rivojlanishida nuqsonlar mavjud, lekin ular ta'lim va tarbiya etarli darajada bo'lmasligini natijasida yuzaga keladi, deb hisoblangan. F.I.Fleri shunday deb yozgan edi: "Axloqiy sifatlar nuqtai nazardan kar va zaif eshituvchi odam boshqa odamlardan yaxshi ham, yomon ham emas." Axloqiy tarbiyaning asosiy omili faoliyat hisoblanadi (mehnat, o'yin, o'quv – jamoat) va har qanday faoliyat turida yuzaga keladi.

Eshitishida nuqson bo'lgan bolalarning axloqiy tarbiyasiga oila, jamiyat muhim ta'sir qiladi. Kar va zaif eshituvchi bolalarning axloqiy tarbiyasida maktab asosiy o'rin egallaydi.

Axloqiy tarbiyaning mazmuni va vazifalari eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning maktab-internati bolalar axloqiy odatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan bir necha vazifalarni hal qiladi.

Axloqiy odatlarning ba'zi birlarini eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar

ta'lim muassasasiga joylashgunga qadar o'zlashtirib olgan bo'ladilar. Bular asosan gigienik malakalardir. Xulq-atvor madaniyati, yashash malakasi madaniyati, jamoada ishlash kabi ko'pgina axloqiy odatlar to'liq shakllanmagan bo'ladi. Surdopedagogning vazifasi axloqiy odatlarni aniqlash va ularning ko'lamini kengaytirishdan iborat. Maktabda mehnat va dam olishni ko'rib chiquvchi yagona kun tartibini o'rnatish muhim shartlardan biri hisoblanadi. Maktab-internatda o'quvchilarning faoliyati turlichadir: sinfdagi navbatchilik, sanitar majburiyati, maktab uchastkasidagi ish, bayramlarga tayyorgarlik ko'rish, kun tartibini nazorat qilish, ichki tartib-intizomga bo'ysunish va boshqarish, o'rtoqlarining harakatlarini tekshirish va rejalashtirish malakasini o'zlashtiradilar. Har kuni turli faoliyatlarda ishtirok etish, axloqiy odatlarning shakllanishini ta'minlaydi. O'z-o'ziga xizmat ko'rsatish gigienik va mehnat malakalarini takomillashtiradi. Hamkorlikdagi mehnat faoliyati murakkab axloqiy odatlar: jamoada o'zini tutish, jamoa munosabatlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Axloqiy odatlarni shakllantirish pedagogik yordam va har kungi mashg'ulotlarni talab etuvchi uzoq davom etuvchi jarayondir. Kar va zaif eshituvchilarda rivojlanganlik sharoitida har bir yangi harakat nomlanishi talab qilinadi.

Ayni paytda axloqiy odatlarning ko'lami kengayadi, nutq rivojlanadi (lug'at boyiydi, muloqot uchun sharoit yaratiladi) so'z talab etilayotgan harakatni chuqurroq anglash imkoniyatini beradi, "yaxshi", "yomon" kabi boshlang'ich axloqiy tushunchalarni shakllantiradi.

Axloqiy xulq-atvorni tarbiyalash o'quvchilardan faollikni talab qiluvchi jarayondir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda faollik past, mustaqillik to'liqsiz. Ularning faolligi va mustaqilligini rivojlantirish uchun pedagogning yordami talab etiladi. Bunga esa o'quvchilarga turli topshiriqlar berish orqali erishiladi. Tarbiyachining bolalarga qiladigan e'tibori juda katta ahamiyatga ega.

O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga qiyinchilikni taklif qilib, uni qanday bartaraf etishni aytishdan iborat. Irodani tarbiyalash axloqiy xulq-atvorni

tarbiyalashning asosiy qismi hisoblanadi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kar va zaif eshiruvchi bolalar har doim ham o'zini talabga muvofiq tutmaydilar, talablarni buzadilar. Bundan tushuntirish ishlarini olib borish, mos keluvchi holatni qo'llash kabi vazifalar kelib chiqadi.

O'quvchilarning axloqiy hissiyotlarini tarbiyalash – axloqiy tarbiyaning muhim vazifasidir. Kar va zaif eshiruvchilar maktabga kiringunga qadar axloqiy hissiyotlari to'liq rivojlanmagan bo'ladi. Turli faoliyat jarayonida kar va zaif eshituvchilarning hissiy-emotsional malakasi ortib boradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda o'z nuqsonidan ma'naviy azoblanish mavjud. Nuqsonni tushunish bo'yicha surdopedagogning maxsus ishi o'quvchilarga o'z kelajagini baholash imkoniyatini beradi.

Axloqiy xulq-atvorni shakllantirish va axloqiy hislarni tarbiyalash o'zaro bir-biri bilan bog'langan va bir paytda sodir bo'ladi. Uchinchi vazifa, bolalarning nutqiy rivojlanishi darajasi bilan uzviy bog'langan axloqiy ongini shakllantirish hisoblanadi. Nutqni o'zlashtirishda o'qituvchi o'quvchilarni bolalarning amaliy faoliyatida mustahkamlanadigan axloqiy tushunchalar bilan tanishtiradi.

O'qitishda eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar dastlab "yaxshi", "uyat", "chiroyli", "xunuk" kabi sodda tushunchalarni o'zlashtiradilar. Nutqni rivojlantirish bilan bir paytda o'quvchilar "muloyimlik", "mehnatsevarlik", "do'stlik" kabi axloqiy tushunchalarni o'rganadilar. Keyinroq "insof", "burch", "javobgarlik", "vatanparvarlik" kabi tushunchalarni o'zlashtiradilar. Boshqa tushunchalar o'qish va badiiy adabiyotlarni tahlil qilish darslarida shakllanadi. Badiiy asar qahramonini tahlil qilishda insonning qilmishlari shaxs sifatini, ma'naviy tushunchalarni tushunish imkonini beradi.

Huquqiy tarbiya.

Huquqiy tarbiya o'quvchilarda axloqiy tarbiyaning asosiy qismini tashkil etadi. Maktab-internat oldida eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar

huquqiy tarbiyasida quyidagi vazifalar turadi:

- maktabda, jamoada o‘zini tutish qoida, qonunlarini tushuntirish;
- tartibni saqlovchi tashkilot va shaxslar rolini tushuntirish;
- qonun va qoidalarni bajarishga ongli munosabatini mustahkamlash;
- faol jamoatchilikni shakllantirish;
- qonun muhofazasiga doir ba’zi malakalarni o‘zlashtirish.

Qonun kar va zaif eshituvchilarning huquqiy madaniyatini tarbiyalash maktab-internat hayotidagi axloqiy me’yorlarni bajarish bilan boshlanadi. Metodlar, o‘yinlar, tushuntirish ishlari keng qo‘llaniladi.

Kichik maktab yoshida o‘yin shakllaridan foydalaniladi. O‘quvchilarning nutqini rivojlantirish bo‘yicha so‘zli metodlar (suhbat, hikoya)dan foydalaniladi. Huquqiy bilim elementlarini o‘quvchilar o‘qish, tevarak-atrof bilan tanishish darslarida egallaydilar. O‘quvchilar Konstitutsiya, inson huquq va burchlari haqidagi matnlarni o‘qishadi, kattalar va bolalarning turli ishlari bilan tanishadilar, ularni baholashga o‘rganadilar.

Qonun va qoidalar mazmuni bilan tanishish, ularni maktab-internat hayotida qo‘llanilishini ta’minlaydi.

V-VIII sinflarda o‘quvchilar o‘zlarining bilimlarini o‘qish, adabiyot, tarix darslarida kengaytiradilar.

O‘quvchilarda huquqiy madaniyatni shakllantiruvchi metodlar orasida suhbatlar, tushuntirishlar, ma’ruzalar keng qo‘llaniladi. Tarbiyaviy ishning shakllari turli-tumandir: milisiya xodimlari bilan suhbat, ko‘rgan filmlarni tahlil qilish, tematik kechalar o‘tkazish va h.k. Huquqiy bilimlar karlar maktabi yuqori sinf o‘quvchilari o‘rtasida tartib-intizom o‘rnatish orqali mustahkamlanadi. Maktab va internat bo‘yicha navbatchilik qilish, yong‘in xavfsizligini nazorat qilish va boshqalardan shu maqsadda foydalaniladi.

Shunday qilib, o‘quvchilarning huquqiy madaniyati bosqichma-bosqich olib boriladi:

1-bosqich – davlatimiz qonunlari haqidagi elementar tasavvurlarni

shakllantirish;

2-bosqich – qonun va qoidalar ijrosiga ongli munosabatni mustahkamlash, o‘z ishlariga shaxsiy javobgarlikni shakllantirish;

3-bosqich – fuqarolarning huquq va burchlari, qonunga munosabati haqidagi umumiy tasavvurlarni shakllantirish.

Har bir bosqich alohida yosh uchun mo‘ljallangan. Huquqiy tarbiyaning barcha metodlarini ikki guruhga bo‘lish mumkin: so‘zli va amaliy faoliyatli.

So‘zli metodlarga – suhbat, tushuntirish, ma‘ruza; *amaliy faoliyatga* esa o‘yin, pedagogik talablar kiradi.

Huquqiy tarbiya shakllari turlichadir: darslar, to‘garaklar, o‘quv konferensiyalari, mehnat qahramonlari bilan uchrashuv, huquqiy bilim klublarini tashkil etish, savol-javob kechalarini o‘tkazish, moddalarni o‘qish, teleko‘rsatuvlar ko‘rish.

Ekologik tarbiya.

Insonning tabiatga bo‘lgan munosabati uning axloqiyligining ko‘rsatkichidir. Tabiat – boylik xazinasini, insonning ma‘naviy va jismoniy yangilanishining manbai, nafosatli rivojlanishi vositasidir.

Ekologik tarbiyaning asosiy maqsadi tabiatga va tabiiy boyliklarga nisbatan ehtiyotkorlik va javobgarlik munosabatini shakllantirishdir. Bunga bog‘liq eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar maktabi oldiga quyidagi vazifalar qo‘yilgan. O‘quvchilarga ilmiy-ekologik bilimlar berish; ekologik madaniyatni tarbiyalash, ekologik bilimlarni tashviqot qilish.

Ekologik bilimlarga quyi va o‘rta sinflarda katta e‘tibor beriladi. Atrof-olam bilan tanishish, tabiatshunoslik, nutq o‘stirish, o‘qish darslarida o‘quvchilar Respublikamizning tabiat boyliklari, hayvonot va o‘simliklar olamining hayoti, inson va tabiat munosabati haqida bilim oladi. Bu bilimlar “inson – atrof muhit” tizimining komponentlarini tushunishga va o‘quvchilarni tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha ijtimoiy foydali faoliyatni olib borish zarurligini tushunishga tayyorlaydi.

Yuqori sinf dasturlarida ekologik muammolar umumiy tarzda beriladi. Turli o'quv fanlarida "Inson-jamiyat-tabiat" tizimining alohida tomonlari yoritiladi. Masalan, biologiya darslarida biosferadagi hayotni tashkil etishning ekologik asoslari ko'rib chiqiladi. Mehnat ta'limi fizika, ximiya, zamonaviy sanoat ishlab chiqarishning ekologik muammolariga qaratadi.

O'quvchilarga global ekologik muammolar (yerni radiofaol zararlanishidan saqlash, tabiiy boyliklarni tejash haqidagina emas, balki bolalar yashayotgan va o'qiyotgan joy uchun dolzarb bo'lgan muammolar (suv havzalarni sanoat chiqindilari bilan ifloslanishidan saqlash, zararkunandalarga qarshi kurashish) haqida ma'lumot beriladi.

O'quvchilarda tabiatga ehtiyotlik bilan munosabatda bo'lish o'lkashunoslik ishlari yordamida shakllantiriladi (ekskursiyalar, ona tabiat haqida materiallar yig'ish). Maxsus maktablarda yosh naturalistlar to'garaklari tashkil etiladi.

Jinsiy tarbiya.

O'g'il bolalar va qizlar o'rtasidagi o'zaro munosabatni shakllantirish – axloqiy muammo. Shuning uchun jinsiy tarbiya axloqiy tarbiyaning asosiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Turli yosh bosqichlarida turli vazifalar hal qilinadi. Kichik maktab yoshidagi eshitishida nuqson bo'lgan bolalarning jismoniy rivojlanishi uchun to'la sharoitni yaratib berish kerak. Oila-maktab-internat sharoitida bolalarda sog'liqni saqlash va ish qobiliyatini ushlab turishi uchun gigienik malakalar ishlab chiqiladi. "Boshlang'ich maktabda gigienik ta'lim va tarbiya" tavsiyalarida o'quvchilar ta'lim va sinfdan tashqari faoliyat jarayonida egallashi kerak bo'lgan gigienik va tibbiy bilimlar xarakteristikasi berilgan.

Jismoniy tarbiya.

Jismoniy tarbiya organizmni jismoniy jihatdan sog'lomlashtirishga, o'quvchilarni jismoniy xususiyatlarini rivojlantirishga, aqliy va jismoniy mehnatga tayyorgarligini ta'minlashga yo'naltirilgan tizimlilik jarayondir. Insonning istalgan faoliyati jarayonida u ko'ruv, eshituv teri-daktil analizatorlari bilan birgalikda ish yuritadi. Inson organizmi bir butun tizim bo'lib,

faoliyat jarayonida analizatorlardan birining shikastlanishi boshqa faoliyat turlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Eshitishning buzilishi nafaqat nutqiy va ruhiy xususiyatlarning rivojlanmasligiga olib keladi, balki inson harakatidagi o'zgarishlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Motor analizatorining reseptorlik vazifasi inson organizmining barcha asab faoliyatini boshqaradi. Shuning uchun eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda vegetativ tizimning qat'iyatsizligi, ya'ni ularning yurish-turishida qo'zg'aluvchilik, impulsivligi, toliqish, emotsional doirada qat'iyatsizlik paydo bo'ladigan o'zgarishlar kuzatiladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarda harakat analizatorlar funksional holatining pasayishi yurak-nafas olish tizimining zaiflashuviga olib keladi, o'quvchilarda yurak qisqarishi tezlashadi va nafas olishi sekinlashadi, jismoniy zo'riqishda organizmda fiziologik reaksiyalarning oshishi kuzatiladi. Surdopedagog olimlarning kuzatishlari shuni ko'rsatdiki, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning jismoniy rivojlanishi eshituvchi tengdoshlarinikidan deyarli farq qilmaydi ⁶⁵ (bo'yi, og'irligi, ko'krak qafasining aylanasi). Eshitishida nuqson bo'lgan bolalar rivojlanishi jismoniy xususiyati juda past darajada bo'ladi. Eshitishning buzilishidan, asosan, aniqlik, muvozanat va harakat koordinatsiyasi, quvvat-tezlik xususiyatlari azob chekadi. Ularning rivojlanishi bir xil emas. Quvvat tezlik xususiyatlari me'yordan bilinmas holda farq qiladi (5-10% orqada qoladi). Kar va zaif eshituvchi bolalarda harakat koordinatsiyasi va aniqligi me'yoridan ortiq darajada orqada qoladi (15-20% ga). Muvozanat vazifasi murakkab bo'lib, unda bir qancha analizatorlar katnashadi (ko'ruv, harakat va taktik). Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning ko'pchiligida muvozanatni saqlashni ta'minlovchi vestibulyar apparat faoliyatida buzilish kuzatiladi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda muvozanatning

⁶⁵ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

rivojlanishi darajasi me'yordan 3-5 marta orqada qoladi. Harakatlarning pasayishida asosiy sabablardan biri bajarilayotgan harakatlar haqida so'zli informatsiyalarning chegaralanganligi hisoblanadi. Bola bilan istalgan harakatni bajarish funksiyasi tashkillashtiriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni eshituv analizatori tomonidan tekshirish mutlaqo bo'lmagan yoki juda zaif. Kinestetik hissiyot harakatni tekshirishni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, lekin o'zi eshitishning pasayishidan jabrlanadi. Bu esa, eshitishida nuqson bo'lgan bolalarning harakatini bajarish jarayonida ortiqcha shovqin kelib chiqishiga, harakatlarning sekinlashishi va sur'atsizligiga olib keladi. Bu yurish-turishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bolalar qadamlarini keng tashlashda qadamlarning assimetriyasi kuzatiladi, korpusning qimirlashi ajratilgan etishmovchiliklardan ko'pchiligi yugurishda ham kuzatiladi, oyoqlar ortiqcha harakat qiladi, tana oldinga egilgan bo'ladi. Yugurish "yiqilayotgan" tusda bo'ladi. Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarda yugurganida qo'llarining harakati beo'xshov bo'ladi – ular egilmaydilar. Eshitishida nuqson bo'lgan bolalarning rivojlanishi xususiyatlari tarbiyalanuvchiga mos yakka yondashishga yordam beradi va karlik o'rnini to'ldirish, salbiy ta'sirini bartaraf qilish uchun shart-sharoit yaratib beradi.

Estetik tarbiya.

Estetik tarbiya maqsadga yo'naltirilgan, o'quvchilar nafosat tuyg'usini rivojlantirishda doimiy ta'sir ko'rsata oladigan, tabiat go'zalligini tushuna oladigan, san'at, jamiyat, badiiy qarash va badiiy ijod qobiliyatini rivojlantirish jarayonini o'z ichiga olgan tarbiyadir. Maktab-internatlarda o'quvchilarga estetik tarbiya berilganda, estetik tarbiyaning ilmiy pog'onalari va uning o'ziga xoslik tomonlariga qarab ish olib boriladi. Estetik tabiatni to'la anglab etishga intilish, inson va uning qo'li bilan dunyoga kelgan ishlarni anglash, xatti-harakat va o'ylagan narsaning ijobat bo'lishi, tashqi ko'rinishidan sirli, biroq tiriklik bilan bevosita bog'liqdir. Bu xulosadan estetik tarbiyaning asosiy tamoyili, ya'ni emotsionallik, fikrlash, vaqtni baholay olish va insonning faoliyati degan fikr kelib chiqadi. Estetik qabul qilishni ilmiy tarzda bolalarning dunyo

go‘zalliklarini psixologik-pedagogik sharoitda qabul qilishi deyish mumkin. San‘atni qabul qilish jarayonida, birinchi navbatda, inson hissiyoti, uning tasavvuri va esda tutish qobiliyati, fikr yuritish va nutq muhim ahamiyatga ega. Psixologlar eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda eng asosiy diqqat-e‘tiborni ko‘rayotgan narsaning syujeti-mazmunini qabul qilishning asosi deb oladilar. San‘at asarining tasviriy formasi emotsional holat va ong bilan qabul qilinishi kerak. O‘quvchilarni san‘at asarlarni qabul qilishga, tahlil qilib, fikrlashga o‘rgatish lozim. Nutq o‘stirish ustida ishlash, eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarda estetik yo‘nalishda ijobiy natijalarga erishishga yordam beradi.

7.2. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni mehnat tarbiyasi

Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning mehnat tarbiyasi juda murakkab, ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, bolalarni turli mehnat faoliyatiga jalb qilish ko‘zda tutilgan. Mehnat tarbiyasi maqsadi o‘ziga kelayotgan avlodga qo‘yiladigan talablar va eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning rivojlanishiga qarab belgilanadi. Bunday maqsadlarga kar va zaif eshituvchi o‘quvchilarning psixologik g‘oyaviy tayyorgarligi kiradi. Birlamchi nuqsonni engish uchun bir-biri bilan uzviy bog‘langan mana shu vazifalarni echish eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning umumiy rivojlanishiga, ularning mehnatga tayyorgarligiga va mehnatga astoydil yondashishiga qaratilgan. Surdopedagoglarning izlanishlari shuni ko‘rsatdiki, nutqi rivojlanmaganligi sababli eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning gapirish hamda fikrlash qobiliyati zaif bo‘lganligi sababli mehnatga vijdonan yondashishi mumkin. Kar va zaif eshituvchi bolalarning qobiliyatiga qarab o‘qituvchilar shunday ish olib borishlari kerakki, ular zaifligini engib mehnatga o‘rgansinlar. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning mehnatga psixologik qarashlari har bir ishni sidqidildan bajarishga, boshqalarga kerak bo‘lishga, butun kuchini xohishi bilan berilgan vazifani tushunib bajarishga qaratilgan. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalarning psixologik tayyorgarligi o‘quvchilarning xalq uchun foydali mehnat bilan shug‘ullanishiga yordam beradi. Yuqori sinfdagi kar va zaif eshituvchi

o'quvchilarning mehnat faoliyatini o'rganish bir qancha guruhlarning ajralib chiqishini ko'rsatadi.

Jamoa bo'lib ishlashga moyil o'quvchilar mehnatda o'zining shiori uchun muvaffaqiyat keltirishga harakat qiladilar. Sinfiga, guruhiga yoki o'z o'rtoqlari bilan birga bo'lishga harakat qiladilar. Shaxsiy moyillikka ega yuqori sinf o'quvchilari nazariy qiziqishlari yoki nazariy faoliyatlarining natijasidan kelib chiqqan holda shaxsning kerakligiga ular tomonidan baho beriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning umumiy moyilliklari kamroq uchraydi. Bu shundan dalolat beradiki, maktab pedagogik jamoasi bunday moyillikning kerakligini tushuntirishi zarur. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning mehnatga nazariy tayyorgarligi va mehnat faoliyatida kerakli bo'lgan fanlarni, rejalashtirish ishini tashkil qilish kabilar va texnik tayyorgarlik (arralash, kesish, randalash va boshqalar) kiradi. Surdopedagoglarning (A.P.Gozova, V.A.Lodavis, T.S.Zikova, L.A.Novoselov va boshqalar) ishlarida kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning mehnatni o'rganish ko'nikmalarini oshirish ko'rsatilgan. Kar va zaif eshituvchilarni mehnat faoliyatiga o'rgatish eshituvchilarga qaraganda katta qiyinchiliklar bilan o'tadi. Bu ularning eshitish zaifligi anatomofiziologik funksiyalarning buzilishi, asosan, vestibulyar apparatning buzilishidan kelib chiqadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning mehnat tarbiyasiga korreksiya vazifalari qo'yilgan bo'lib, birlamchi nuqsonlarni engishdan iborat. Shunday qilib, mehnat tarbiyasining maqsadi o'quvchilarning mehnat tayyorgarligini kuchaytirishdan iborat.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning mehnat tarbiyasi mazmuni turli mehnat faoliyatida aks etadi. O'quv ishlari maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan. U o'quvchilarning dunyoqarashlari va amaliy rivojlanishiga yordam beradi. Bilimlarni faol o'rganish surdopedagog tomonidan olib boriladi. Har qanday mehnat kabi o'qish jismoniy kuchning ketishi bilan bog'liqdir. Shuning uchun o'quvchilar irodali bo'lishi talab qilinadi. Intellektual mehnat o'quvchining o'zini o'zgartirishi aqlan rivojlanishi

bilan ajralib turadi. Maxsus maktablarda bilim berish nutqni rivojlantirish bilan birga olib boriladi. Boshlang'ich maktablardan o'quvchilar birlamchi bilimlarni egallaydilar. Ular tabiat, atrof-muhit haqida tushuncha oladilar. Tabiat hodisalarining o'xshashligi, qarama-qarshiligi va bog'liqligini o'rganadilar. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning keyingi bosqich darslarida umumiy ta'lim bilimlarini oshirish uchun bir qancha o'quv dasturlaridan foydalaniladi. Tarix, matematika darslari, texnik bilimlar mehnatga muhabbat shakllanishi uchun yordam beradi. Gumanitar fanlar mehnatning umumiy qiymatini, mehnatning xususiyatini ochishni o'rgatadi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni mehnatga o'rgatish vazifalari quyidagilardan iborat:

1. O'quv faoliyatining asta-sekin o'zgarishi o'quv mashg'uloti davomida o'quvchining fikrlashi rivojlanishiga yordam beradi.

2. O'quv bilimlarini o'zlashtirish jarayonida mehnat qilishga o'rganish va nutqi hamda eshitish qobiliyatini rivojlantirish.

3. Darslarda aqliy mehnatni rivojlantirish

Kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning mehnat tarbiyasi maxsus fan bo'lib, o'quv rejasiga kiritilgan. Maxsus darslardagi mehnat alohida jarayon bo'lib, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim-tarbiyasi bilan uzviy bog'liq. Mehnat o'quvchilarning boshlang'ich bilimlarini, mehnat tajribalarini, texnik fikrlashlarini rivojlantirishga qaratiladi. Tarbiya jarayonida o'quvchilarning mehnatga muhabbat, berilgan ishga sidqidildan yondashishi ko'zda tutilgan. Mehnat tarbiyasi o'quv dasturiga kiritilgan bo'lib, maqsad, mazmun, uslub, ish turlari o'qish jarayonining turli bosqichlarida bajariladi. Mehnat darslari umumta'lim predmetlari bilan birgalikda olib boriladi.

Kar va zaif eshituvchi bolalarning mehnati maxsus darslarda qobiliyatiga qarab bo'linadi. Bir tomondan, aqliy mehnat bo'lib, turli bilimlarni o'quvchilarning o'zlashtirishi bo'lsa, ikkinchi tomondan, zaif eshituvchi bolalarning ta'limini yosh bosqichlariga qarab tashkil qilishdir. Shular qatorida tashkilotlarda ishlash, mahsulot tayyorlashga rahbarlik o'qituvchi tomonidan

to'g'ri olib borilishi lozim.

Kar va zaif eshituvchi bolalar mehnatga turli shakllarda o'rgatiladi, eng asosiylaridan biri dars hisoblanadi. Shu bilan birga, korxonalariga ekskursiyalar uyushtiriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning umumiy mehnati turli-tumanligi, xalq uchun kerakli faoliyat bilan shug'ullanishi, sinf hayotida faol qatnashuvidan iborat. U maishiy korxonalarda ishlashga bo'linadi.

Maishiy mehnat oddiy mehnat turi bo'lib, unga hamma o'quvchilar jalb etiladi. Har doim maishiy xizmat bilan shug'ullanish, o'quvchilarning maxsus o'quv-tarbiya muassasalarida olib boriladi. U o'quvchilar uchun ham uy, ham maktab hisoblanadi. Maishiy xizmat eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun xos va katta ahamiyatga ega. U o'quvchilarda buyumlarni ehtiyotkorlik bilan ishlatish, bir-biriga yordam berish, berilgan ishni sidqidildan bajarish xususiyatlarini shakllantiradi.

Maishiy xizmat kar va zaif eshituvchi bolalar uchun qimmatli hisoblanadi. Chunki u har doim tirishqoqlikni tarbiyalaydi. Kar va zaif eshituvchi maktab o'quvchilarida maishiy xizmat o'z-o'ziga xizmat qilish va mehnat darslarida olib boriladi. O'z-o'ziga xizmat qilish ishlariga quyidagilar kiradi:

- shaxsiy gigiena, kiyimlarni toza tutish, xonalarni yig'ishtirish, ovqat tayyorlash, idish-tovoqlarni yuvish, o'ziga kerak bo'lgan narsalarni tayyorlash va ta'mirlash.

O'z-o'ziga xizmat qilish quyidagi sanitariya-gigiena rejimiga rioya qilishni o'z ichiga oladi: sinfning, kabinet va mehnat xonalarining ozodaligini saqlash, o'simliklarni parvarish qilish, jonli burchakdagi hayvonlarni parvarishlash. O'z-o'ziga mehnat qilish qo'l mehnati yoki mexanizmlashgan, oson va qiyin, individual yoki guruhli bo'lishi mumkin. Mehnat qilish ko'nikmalari do'stlariga, katta sinf o'quvchilari va surdopedagogga taqlid qilish bilan o'zlashtiriladi.

Muhimi tarbiyalanuvchining qilgan ishi haqida gapirib berishdir. Kar va zaif eshituvchi bolalarning o'z-o'ziga xizmat qilishi mehnat darsidan

tashqari mashg'ulotlarda kengaytiriladi va boyitiladi. Bu mashg'ulotlarda o'quvchilarni ovqat qilish, idish-tovoqlarni toza tutish, kiyimlarni ozoda tutish va boshqa mehnat turlari bilan tanishtiriladi. Agar maishiy xizmat butun maktab faoliyatini o'z ichiga olib, o'quvchilar o'z-o'zini boshqarishsa, katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. Kar va zaif eshituvchi bolalarning o'z-o'ziga xizmat qilishining asosiy shakllaridan biri navbatchilikdir. U maktab-internatda intizomni ushlab turishga, o'quvchilarning mustaqil, intizomli bo'lishiga yordam beradi. Maktab-internat bo'yicha navbatchilar maktab qoidasiga rioya qilib, o'quvchilarning tashqi ko'rinishi hamda maktab jihozlari sarishtaligini nazorat qiladilar. Odatda, navbatchilar maktab, sinf, internat, guruhlar bo'yicha belgilanadilar. Kar va zaif eshituvchi bolalarning navbatchilik vaqtidagi bilim va ko'nikmalari boshqa qiyin shakldagi mehnat orqali mustahkamlanadi. Bular – shanbalik va yakshanbaliklarda maktab hududini tozalashdir. Kar va zaif eshituvchi bolalarning korxonalarda qiladigan mehnati xalq iste'mol mollarini tayyorlashdan iborat. Korxonalar mehnati o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishida muhim o'rin tutadi. U o'quvchilarning amaliy tajribasini oshiradi, texnik ma'lumotlarini kengaytiradi, bilimlarni chuqur o'zlashtirishga, yordam beradi. Shu bilan birga, korxonalar mehnati o'quvchilarda intizomni, tirishqoqlikni, asrash-avaylash sifatlarini takomillashtiradi.

- Kar va zaif eshituvchi bolalarning korxonalar mehnati mehnat ta'limining bo'linmas qismidir. Umummehnat, umumtexnik va maxsus tayyorgarlikda keng qo'llaniladigan korxonalar mehnati o'quvchilarni mehnati jarayonining bo'g'inlari bilan tanishtiradi. Korxonalar mehnati jarayonini tahlil qilishga o'rgatadi va eshitadiganlar bilan muloqotda bo'lishni ko'zda tutadi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning ijtimoiy o'sishi uchun maxsus maktablarning o'quv rejasiga 2-sinfdan 1-11-sinfgacha jamoa va korxonalar mehnati majburiy kiritilgan. Jamoa va korxonalar mehnati mazmuni jihatidan turlicha bo'lib, u maktab jamoasiga atrofdagi odamlarga, korxonalariga, muassasalarga foyda keltiruvchi mehnat turlariga bo'linadi. Jamoa va korxonalar mehnatini tashkil

qilishda maxsus maktablarning moddiy-texnika bazasidan, o'quv korxonalaridan, zavod va fabrikalardan foydalaniladi. Mehnatning keng tarqalgan turi bu korxonalarining ayrim buyurtmalarini bajarishdan iborat. Buning uchun maktab mehnat xonalarida o'quvchilarga mos ish tanlab olinadi, qo'l va stanok mehnati texnologiyasi o'rganiladi. Mahsulotning sifati, buyurtmani ishlab chiqish muddati rejalashtiriladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning jamoa va korxonalar mehnati amaliyoti shuni isbotlaydiki, haq to'lovchi mehnat bilan tekin mehnat uzviy bog'liq bo'lib, o'quvchilarning pullari jamoa hamda shaxsiy talablarga ishlatiladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni shaxsiy va jamoa foydali mehnatiga jalb qilish ularni jamoaga kerakligini his qilishga o'rgatadi. Mehnat jarayonida o'quvchilar hayotni yaxshi tushunadilar.

7.3. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash metodlari

Tarbiya metodlari deganda, har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish maqsadida bolaning ongi, his-tuyg'ulari, irodasi, xulq-atvori va munosabatlari tizimiga ta'sir ko'rsatish metodlari tushuniladi.

Tarbiyalash masalalari, turli metodlarni qo'llash yordamida amalga oshiriladi. Umumiy va maxsus pedagogika orqali turli metodlarni tasniflashga harakat qilib ko'rilgan. Umumiy pedagogikada, masalan, ishontirish, o'qitish, mashq bajartirish, jamoa bo'lib ishlash jarayonida tarbiyalash, ya'ni tarbiyalash vaziyatini yaratish kabi metodlar bilan bir qatorda, qo'llab-quvvatlash, qoralash, rag'batlantirish, jazolash va x.k. metodlar o'rin olgan.

Surpedagogikada tarbiyalash metodlari quyidagicha guruhlangan: o'quvchilarning xulqini tarbiyalash metodlari, o'quvchilarning ongini tarbiyalash metodlari, rag'batlantirish va jazolash metodlari.

O'quvchilarning xulqini tarbiyalash metodlariga o'qitish, mashq bajartirish, jamiyatga nafi tegadigan ishlarni va o'yinlarni tashkil etish, taqlid qilish asosida ijobiy odatlarni tarbiyalash, pedagogik talablarni qo'ya bilish kabilar kiradi.

Ko'p yillik tajriba shuni ko'rsatyaptiki, o'quvchilarning xulqini

tarbiyalashda keng qo'llanayotgan metod bu ularning jamoa faoliyatlarini maqsadli tashkil etishdir. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ongiga xulq va ijobiy odatlarni singdirish, ko'p marotabalab misollarda xulqni ko'rsatish yo'li bilan hamda pedagogning birgalikda amalga oshiriladigan ishlar jarayoni misolida ko'rish mumkin.

Bolalarning ish faoliyatlari ularning yoshlariga muvofiq holda bo'lishiga, ayniqsa, ko'proq ahamiyat berish lozim. Shuning uchun turli o'yinlarning tarbiyaviy ahamiyatini inobatga olgan holda bu o'yinlarni kundalik va jamiyatga nafi tegadigan ishlar bilan almashtirib turish kerak. Jamoat ishlari shunday tashkillashtirilishi kerakki, unda bolalar bajarayotgan ishlarini ongli ravishda qilayotganliklarini, mehnat natijalarini ko'rib undan shod bo'lib, zavqlanayotganliklarini bilishi darkor.

Ko'pgina mutaxassislar pedagogik talablarni qo'ya bilish metodining effektivligiga ko'proq ahamiyat beradilar. Talablar shakliga ko'ra: yo'naltirilgan (buyruq) va ikkilamchi (iltimos, ma'qullash, ishonch bildirish, maslahat, aybdor qilish, ishonchsizlik bildirish, xavf solish) holda bo'ladi. Mutaxassislarning fikricha, eng tarbiyaviy samara, talablarni moxirona ketma-ket ishlata bilishdan hosil bo'ladi. Tajribalardan ma'lum bo'lishicha, o'quvchilar talablarga hissiy javob berib, xulq me'yorlarini tezda o'zlashtirib oladilar⁶⁶.

Yuqorida qayd etilganidek, tarbiya metodlari – bu shaxsning ijobiy tomonlari shakllanishiga, pedagoglarning tarbiyalanuvchilarga ta'sir qiluvchi yo'l-yo'riqlaridir. Tarbiya metodlarini tasniflashda turli xil yondashuvlar mavjud. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiya metodlarining quyidagi tasnifi qabul qilingan.

Axborotlar metodi: (o'quvchilarga axloq metodlari, normalari haqida

⁶⁶ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

ma'lumot berish, epik tushunchalar kiradi) Bunga suhbat, hikoya, tushuntirish, filmlar ko'rish, misol keltirish, pedagogik talablar kiradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun informasion metod murakkab hisoblanadi, chunki bu metod so'zlashuv nutqida asoslangandir.

a) *suhbat* – tarbiya metodi sifatida hayot muammolarini hal qilishni nazarda tutadi. O'rganilayotgan materialga qarab suhbat-epik, estetik va ijtimoiy-siyosiy suhbatlarga bo'lindi.

Estetik suhbat – o'quvchilarni estetikaga o'rgatish, tasviriy san'atga nisbatan qiziqishni uyg'otish. Bunday suhbat vositalari o'tilgan hikoyalar, yozuvchi yoki rassomlar hayoti haqidagi diafilmlarni ko'rish, rasmlarni ko'rish tabiat, inson go'zalligini kuzatish.

Epik suhbat- axloq turgunchalarining ma'nosi tarbiya normalari orqali ochib beriladi. Eshitish nuqsoniga ega bo'lgan bolalar bu tushunchalarni qiyinchiliklar bilan tushunib oladilar.

Epik tarbiya vositalariga ekskursiyalar, rasmlar kiradi.

Ijtimoiy-siyosiy suhbat. O'quvchilarning jamiyatda va siyosatda ro'y berayotgan hodisalarni bilish faoliyatini rivojlantirishga qaratilgandir. Bu suhbat vositalariga bayramlar, xalqaro hayot hodisalari kiradi.

b) *tushuntirish* – eshitish nuqsoniga ega bo'lgan bolalar har doim ham axloq normalarining talablariga jiddiy ahamiyat bermaydilar. Pedagog tushuntirishi (frontal, individual) o'quvchiga sodir bo'lgan vaziyatdan chiqib ketish uchun axloq normalarini bilish kerakligi tushuntiriladi.

v) *pedagogik talablar* – tarbiya metodi sifatida juda katta tarbiya kuchiga egadir. Bu metodning o'ziga xosligini hisobga olgan holda kichik yoshli bolalar tarbiyasiga qo'llash tavsiya etiladi. Eshitish nuqsoniga va nutq nuqsoniga ega bo'lgan bolalar pedagogning uzun tushuntirishi yoki hikoyasiga ko'ra, qisqa so'zlashuv talab-buyruqlarni (turing, to'g'ri o'tiring, kitobni olib qo'ying va boshqalar) tushunishi oson.

g) *ma'ruza, bahslashuvlar*. Tarbiya metodi sifatida kar va zaif eshituvchilar maktabining yuqori sinflarida qo'llaniladi. Leksiya va

doklidlarni o'tkazish jarayonida so'zlashuv nutq va daktil nutq qo'llaniladi. Leksiya va doklidlarni o'tkazishga o'quvchilar oddindan tayyorlanadilar.

d) misol keltirish metodi. Tarbiya metodi sifatida bolalarga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu metodlarning kuchi shundaki, har bir bola taklif qilish xususiyatiga ega. Bu metodning moyilligi shundaki, kar va zaif eshituvchi bolalar, ko'rgazmalar orqali xulq va qilingan faoliyatni yaxshiroq tushunadilar.

Eshitish nuqsoniga ega bo'lgan bolalar uchun ko'rgazmali misol ularga "yaqin" va tushunarli bo'lgan narsalardan iborat bo'lishi kerak. Buning uchun katta kishilar misol qilib olinadi: o'qituvchi, tarbiyachi, sinfdoshlari.

Amaliy faoliyat metodi: o'quvchilarning xulqi va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgandir. Bu guruhga o'rgatish, mashq qilish, o'yin va vaziyatli tarbiyalovchi metodlar kiradi.

Bu metod eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga juda qo'l keladi, chunki ularning ko'rgazmali tafakkuri to'liq shakllangan bo'ladi.

a) o'rgatish va mashq qilish metodi xulqning ijobiy shakllanishiga qaratiladi. Bu metod yordamida bolalarda gigienik odatlar, axloqiy madaniyat malakasi, rejalilik shakllanadi.

O'rgatish – harakatni ko'rsatish bilan boshlanadi. O'qituvchi ko'rsatadi, keyin talab qilinayotgan harakatni o'quvchilar takrorlaydi. Ko'rsatish juda aniq, tushunarli bo'lishi shart. O'qituvchi juda murakkab har bir harakatni alohida ko'rsatishi mumkin. Faoliyat ko'rsatilgandan keyin bolalar mashq qilishni boshlaydilar.

b) o'yin tarbiya metodi sifatida kichik yoshdagi kar va zaif eshituvchi o'quvchilar tarbiyasida qo'llaniladi.

O'yin ko'nikmasi kar bolalarda normal bolalarga ko'ra ancha kech shakllanadi. Turli o'yinlar tarbiya vositasi bo'lishi mumkin. Harakatli

o‘yinlar harakatlarni shakllantirish bilan birga, jamoada ishlash, ma’lum qoidalarga rioya qilishni o‘rgatadi.

Bola hayotida rolli o‘yinlar katta ahamiyatga ega. Chunki bu o‘yinda bola biron bir rolni bajaradi, axloq normalarga rioya qiladi.

v) *ijtimoiy-foydali faoliyat metodi* kar va zaif eshituvchi bolalar uchun juda muhimdir. Ijtimoiy foydali faoliyat bolalar jamoasi bilan amalga oshiriladi.

Jamoalashtirilgan ish o‘quvchilarni rejalashtirishga, taqsimlashga, nazorat qilish va baholashga o‘rgatadi.

g) *tarbiyalovchi vaziyatlar*. Tarbiya metodi sifatida bolalar xulqini shakllantirishga qaratiladi. Bu metod nafaqat bitta o‘quvchiga balki, butun sinfga ta’sir qiladi. Tarbiyalovchi vaziyatlarda buyruq berish, o‘yin, o‘quv vaziyatlari ajralib chiqadi.

Buyruq beruvchi vaziyatlar metodi vositasida bolalarda jamoada ishlash ko‘nikmalari shakllanadi.

Eshitish nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarga berilayotgan buyruqlar ularga tushunarli bo‘lishi kerak.

O‘quv vaziyatlar biron-bir xato ishni qilib qo‘ygan bolaga ta’sir qilib, ishni sinf jamoasi bilan hal qilishga o‘rgatadi.

Tarbiyaning qiziqtirish metodi.

Bu metod o‘quvchilarning axloqiy his-tuyg‘ulariga qaratilgandir.

a) *rag‘batlantirish*. Bu metod asosida insonga ijobiy baho berish yotadi. Rag‘batlantirish bolada ijobiy xislatlarni va o‘z kuchiga ishonch hosil qildiradi. Rag‘batlantirish turlari xilma-xildir. Masalan: “qo‘shib-qo‘yish”; fishkalar bilan rag‘batlantirish. So‘zlashuv nutqini shakllantirish jarayonida o‘qituvchi rag‘batlantiruvchi so‘zlarni keltiradi: “yaxshi”, “to‘g‘ri”.

Rag‘batlantirish turli vaziyatlarda qo‘llaniladi. Sinf oldida, maktab jamoasi oldida, ota-onalar oldida.

b) *jazolash*. Bunda salbiy baholar beriladi. Kar va zaif eshituvchi

bolalar bilan bu metodni juda ehtiyotkorlik bilan qo'llash kerak. Maxsus maktablarda jazolashning turli ko'rinishlari ishlatiladi, xo'mrayish, bosh bilan silkitish, qo'l harakatlari va boshqalar. Keyin so'zli jazolashlar qo'llaniladi: "yomon", "uyat", "xunuk" va boshqalar.

Jazolashning so'zli ko'rinishidan tashqari, maxsus maktablarda o'quvchilarning salbiy harakatini tartibga soluvchi usullar qo'llaniladi. Karidorda yugurding – to'xta, tinchlan – tuzat; o'rtog'ing bilan urishding – kechirim so'ra kabi harakatlardan foydalaniladi.

7.4. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni oilada tarbiyalash

Kar va zaif eshituvchi bolalarni oila sharoitida o'qitish va tarbiyalash xususiyatlari bir qator surdapedagoglar (B.D.Korsunskiy, E.I.Leongard, E.V.Mironova, L.P.Noskova, T.V.Pelimskaya, N.A.Rau, Ye.F.Rau, N.D.Shmatko va b.) ishlarida batafsil o'rganilgan.

Maktabgacha bolalik davrida ota – onalar eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarni maxsus bolalar muassasalariga berish yoki oilada tarbiyalash haqida o'zlari qaror qiladi. Oilada tarbiyalash ma'qul topilgan hollarda bunday bolalarga surdologik kabinetlar surdopedagoglari, maslahat guruhlar yoki maxsus maktabgacha muassasa qoshida tashkil qilinadigan vaqtinchalik tashrif buyurish guruhlar pedagoglari, shuningdek eshitish va nutqni reabilitatsiyalash markazlari xodimlari yordam ko'rsatadi.

Bunday tarbiya ota – onalar tomonidan mutaxassis tavsiyalarining bajarilishiga ko'p jig'liq. Ularga asoslanib ota – onalar, bolaning umumiy rivojlanishi, birlamchi nuqson oqibatlarini bartaraf qilishga ko'maklashadigan, zarur pedagogik yordamni realizatsiyalaydigan turli mashg'ulotlarni olib borishlari mumkin.

Ota – onalar bilan yakka tartibda (individual) ish shakllari ular bilan o'zaro tushunishni yo'lga qo'yish, pedagoglarning oilada eshitishida nuqsoni bo'lgan rivojlanish xususiyatlarini tushunishlari uchun juda muhim ahamiyatga ega. Bu kabi ish shakllariga ota – onalar bilan suhbat, konsultatsiya, pedagogning oilaga

tashrifi, ota – onalarning bolalar bog‘chasidagi mashg‘ulotda bo‘lishi, bolalar uchun dam olish hamda bayram kunlari uchun topshiriqva tavsiyalarni tayyorlash, boshqa shahardan kelgan bolalarning ota – onalari bilan yozishmalar kiradi. Ota – ona hamda oilaning boshqa a‘zolari bilan suhbatni bola maktabgacha muassasaga har kuni keladigan bo‘lsa, ertalab yo kechki payt; bola muassasada besh kun davomida bo‘lsa, dushanba va juma kunlari; boshqa shaharlik ota – onalarning tashrifi vaqtida o‘tkazish mumkin. Bolalari maktabgacha muassasaga endigina qabul qilingan ota – onalar bunday suhbatlarga ayniqsa ehtiyoj sezadi. Bunday suhbatlar maxsus vaqt ajratishni talab qiladi, zero ota – onalar bilan muloqotda shoshma – shosharlik va tezkorlik ularning ochiq suhbatga moyilligini ta‘minlamaydi, yuzaga kelgan savollarga to‘liq javb olish imkonini bermaydi. pedagoglardan nafaqat professional maslahatlar, balki takt, ota – onalarga xayrihohlik, hamdardlik talab etiladi, chunki ularning ko‘pchiligi farzandining nuqsonini juda og‘riqli qabul qiladi.

Odatda, hafta oxirida pedagoglar ota – onalar uchun turli bo‘limlarga oid topshiriq va tavsiyalar tayyorlaydi. Bolaning ota – onasi bilan uchrashuv chog‘ida har bir bolaning imkoniyatlarini hisobga olgan holda topshiriqlar xarakteri aniqlashtirib olinadi. ota – onalarga bolaning materialni o‘zlashtirishini maishiy vaziyatlar bilan bog‘lash, o‘yinli usullarni qo‘llash, faoliyatning boshqa turlarini (applikatsiya, yopishtirish, konstruksiyalash, qo‘l mehnati) kiritish, turli muassasalarga sayohatlarni uyushtirish haqida maslahatlar beriladi. ayrim hollarda pedagog maslahatlaridan to‘g‘ri foydalana bilmagan yoki mashg‘ulotlar mazmunini tushuna olmagan ota – onalarni mashg‘ulotlarga taklif qilinadi,. Bu mashg‘ulotlar davomida u yoki bu bo‘lim, masalan, eshitish idrokini rivojlantirish bo‘yicha ish metodikasi ochib beriladi.

Ota – onalar uzoqda yashagani va maktabgacha muassasaga tez – tez kela olmasligi holatlarida pedagog ular bilan xatlar orqali yozishmani yo‘lga qo‘yadi. Ularning savollariga, jumladan, bola tarbiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan, masalan bolaning salomatligi, maktabgacha muassasada yashash sharoitlari haqida savollariga ham javob beradi. Bolalarni ota – onasi bilan yozishmaga jalb

qilish: bolaning ko‘z oldida konvertni elimlash, manzilni yozish, ota – onasining rasmini ko‘rsatish juda muhim. Bolalar rasm solishi, kichik matnlar yozishi, pedagog yordamida tabrik otkritkalarini imzolashi mumkin. Pedagog bola bilan birgalikda olingan har bir xatni muhokama qilishi, oilaning hayoti haqida, ota – ona o‘z farzandi haqida g‘amxo‘rlik qilayotgani haqida tushunarli tarzda gapirib berishi juda muhim. ota – onalarning hamma xatlarini saqlab qo‘yish kerak, chunki bolalar ularni qayta – qayta o‘qishni yaxshi ko‘radi.

Bola va uning oilasi uchun muhim hodisa surdopedagog yoki tarbiyachining ularning uyiga tashrifi bo‘lishi mumkin. Bunday tashriflarga pedagog oldindan tayyorlanadi, ota – onalarga savollar, taklif, maslahat va tavsiyalarni puxta o‘ylab oladi. Oilaga tashrifni bola hayotidagi biror hodisa bilan, masalan betoblighi tufayli maktabgacha muassasada bo‘lmaganligi, tug‘ilgan kuni va b. bilan bog‘lash maqsadga muvofiq. Tashrif davomida bolaning yashash tarzi, ota – onaning u bilan muloqot vositalarini kuzatish, shu oila uchun dolzarb bo‘lgan bola tarbiyasi muammolarini muhokama qilish maqsadga muvofiq. Pedagog ota – onalarga uyda maktabgacha tarbiya muassasasi kun tartibiga o‘xshash kun tartibiga rioya qilishning muhimligini, nutqiy muloqotning, atrofida qilar hqida tasavvurlarini kengaytirishning zarurligini tushuntirishi; bola bilan uning maishiy faoliyatda ishtiroki, sayrlar, teatrda, sirkda bo‘lish va b. davomida rivojlantirish ishlarini olib borish haqida gapirib berishi kerak. Oilaga tashrif davomida bolaning bolalar bog‘chasidagi ayrim qiyinchiliklari , masalan ozoda emasligi, o‘z – o‘ziga xizmat ko‘nikmalarini zaif egallaganligi xarakterini aniqlashtirish lozim. Bu hollarda ota – onadan bolaning o‘zi uyda nimalar qilishini, kattalar yordamidan qanday foydalanishi, ungap qandaydir vaziflar berishlarini aniqlashtirib olish maqsadga muvofiq. Pedagog ota – onalarga mehnatsevarlik, madaniy – gigienik ko‘nikmalarni tarbiyalashga oid maslahatlar beradi. Keyingi tashriflar davomida bu tavsiyalar qanday bajarilganini aniqlashtirish kerak bo‘ladi.

Maktabgacha muassasalar faoliyatida ota – onalar bilan ishlashning jamoaviy shakllaridan ham foydalaniladi. Bularga umumiy va guruh ota – onalar

majlislari, lektoriylar, «davra suhbatlari», ota – onalar konferensiyalari, bolalar bilan ishlashda tajriba almashish bo‘yicha seminarlar, guruhda konsultatsiyalar, ochiq eshiklar kuni, bolalar ishlari ko‘rgazmalari, bayram va ertaliklar, muassasa va guruh tadbirlarida ota – onalarning ishtiroki va sh.k. ni kiritish mumkin.

Ota – onalar majlisi keng tarqalgan ish shakllaridan biri sanaladi. Majlis umumiy - butun maktabgacha muassasa yoki guruh turbiyanuvchilari ota – onalari uchun bo‘lishi mumkin. Umumiy ota – onalar majlislari yiliga 2 – 3 marta, guruhda esa har chorakda o‘tkaziladi. umumiy majlislarda ota – onalarni maktabgacha muassasa ishining mazmuni bilan tanishtiriladi, ma‘muriyatning ma‘lum vaqt oralig‘idagi faoliyat to‘g‘risidagi hisoboti, ota – onalar qo‘mitasining hisoboti tinglanadi. Ota – onalar uchun qiziqarli mavzularda, masalan «Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasida o‘yinning roli», «Eshitish va nasliylilik» kabi mavzularda ma‘ruzalar qilinadi.

Guruh ota – onalar yig‘ilishlarida shu guruh ota – onalari uchun dolzarb masalalar muhokama qilinadi. Surdopedagog va tarbiyachi ota – onalarni bolalar tarbiyasi va ta‘limining turli yo‘nalishlariga oid ishlar mazmuni bilan qulay va tushunarli tarzda tanishtiradi. Bolalarning oiladagi tarbiyasi haqidagi axborotlar, masalan, «Uch yoshli bolalar uchun kun tartibini tashkil qilish», «Bolalarda madaniy – gigienik ko‘nikmalarni tarbiyalash» va sh.k. bilan chiqadigan tarbiyachilarning ishtiroki muhim sanaladi. Guruh ota – onalar majlisida pedagoglar ta‘limning natijaliligi, turli yo‘nalishlardagi ish natijalari haqida ota – onalarga ma‘lum qiladi. Bolalar bilan ish samaradorligini tavsiflayotib, e‘tiborni qiyinchiliklarga, bola rivojlanishidagi salbiy tomonlarga qaratmasdan, balki bolaning imkoniyatlari, uning, uning ta‘limda ilgari lab borishini ko‘rsatib berish muhim. Bola bilan ishdagi qiyinchiliklarni ota – onalar bilan yakka tartibdagi suhbatlarda ochib bergan, muhimi ota – onalar bu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun nima qila olishlarini ko‘rsatib bergan ma‘qul. Guruh ota – onalar majlisi pedagoglardan jiddiy tayyorgarlikni talab qiladi. Bunda xabarni tayyorlash, qo‘rgazmali – illyustrativ materialni (tablichkalar, qo‘lbola kitobchalar, didaktik o‘yinlar, fotosuratlar, rasmlar, bolalarning ishlari va sh.k.)

tanlash kata ahamiyat kasb etadi. Shuningdek pedagoglar muhokama mavzusiga oid ota – onalar uchun qulay, tushunarli adabiyotlarni tavsiya qilishlari, uni o‘qiganda nimalarga e’tiborni qaratish lozimligini tushuntirishlari zarur. Ota – onalar majlislariga ota – onalar ishtirokida tayyorlangan bolalarning ishlari, rasmlari ko‘rgazmasini tayyorlash maqsadga muvofiq.

Bolalarni o‘qitishning konkret masalalari ko‘pincha korreksion ishlar bilan bog‘liq bo‘lib, tematik ota – onalar yig‘ilishlarida, davra suhbatlarida, ota – onalar uchun lektoriylarda muhokama qilinadi.

Ota – onalar universiteti yoki lektoriy ota – onalarni surdopsixologiya va surdopedagogikaning umumiy masalalari bilan ma’muriyat tomonidan oldindan tuzilgan reja asosida sistemali tarzda tanishtirib borini ko‘zda tutadi. Ota – onalar uchun vrach, metodist, psixolog, surdopedagog ma’ruzalari, odatda, oyda bir marta o‘tkaziladi.

Davra suhbat mavzusi eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasi va ta’limining konkret muammolari: surdoprotezlash masalalari, ovoz kuchaytirish apparatidan to‘g‘ri foydalanish, til o‘qitishda turli nutq shakllarining o‘zaro aloqadorligi, oilada eshitish idrokini rivojlantirish ishlari, bolalar talaffuzini nazorat qilish va sh.k. bo‘lishi mumkin.

Ota – onalar uchun konsultatsiyalar. Ota – onalar uchun umumiy yoki guruhda mavzuli konsultatsiyalari o‘tkazilganda ota – onalar oldindan yozma ravishda savollarini berishi mumkin. Bir mavzu yuzasidan savollar to‘planib qolganiga ko‘ra ota – onalar uchun guruhli konsultatsiyalar mazmuni shakllantiriladi. Umumiy konsultatsiyalarda bolalar salomatligini muhofaza qilish, eshitish a’zolari kasalliklarini davolash, eshitish apparatlarini tanlash va ulardan to‘g‘ri foydalanish muammolari va ota – onalarni qiziqtirgan boshqa ko‘plab masalalar muhokama qilinadi. Ota – onalar uchun guruhda konsultatsiyalar shu yoshdagi bola tarbiyasi va ta’limiga oid konkret masalaga bag‘ishlanadi. Pedagoglar axborotlari konkret xurukterga ega, ota – onalar uchun tushunarli bo‘lishi, misollar namoyishi, turli didaktik vositalar bilan to‘ldirib borilishi lozim. Konsultatsiyalar mavzusi «»Oilada nutqni rivojlantirish

bo'yicha ishlar», «Yozma nutq shakllaridan foydalanish», «eshitish idrokini rivojlantirish ishlari», «Bolalarni tabiat bilan tanishtirish» kabi bo'lishi mumkin. Ish xilma – xil: surdopedagog, tarbiyachilar ma'ruzalari kabi savol – javob shaklida ham tashkil qilingan bo'lishi mumkin.

Ota – onalar konferensiyalarini tashkil qilish muhim va foydali ish shakli sanaladi, uning maqsadi ota – onalarning oilada farzand tarbiyasi tajribasini ommalashtirishdan iborat. Bunday konferensiyalar yilda 1-2 marotaba o'tkaziladi. Ularni maktabgacha muassasa ma'muriyati, ota – onalar qo'mitasi, pedagoglar tayyorlaydi. Bu konferensiyalarda ota – onalar oilada farzand tarbiyasiga oid tajriba almashadi, turli yo'nalishlar, masalan mehnatsevarlikni tarbiyalash, oilada bola bilan o'zaro munosabatlarni shakllantirish, jismoniy tarbiya bo'yicha ish mazmunini ochib beradi. Ko'pincha tajribali ota – onalar ishning tobora qiyin va o'ziga xos yo'nalishlari: nutq o'stirish, eshitish idrokini rivojlantirish, boshqa dolzarb masalalar bo'yicha tajribasi bilan o'rtoqlashishga intiladi. Odatda, ota – onalar ko'plab qiziqarli qo'llanmalar, fotosuratlar, video-, audioyozuvlarni namoyish etadi, ular bilan tanishish boshqa ota – onalar kabi pedagoglar uchun ham foydali bo'ladi. Bunday konferensiyalar o'z bolasining imkoniyatlariga ikkilanib qaragan, bolasining qobiliyatlariga ishonmagan ota – onalarga katta ta'sir kuchiga ega. Ota – onalar konferensiyasida iliq, do'stona muhit yaratiladi, ota – onalar va pedagoglarning yagona jamoasi shakllanadi. Maktabgacha muassasada ota – onalar konferensiyasiga bag'ishlab bolalar ishlari ko'rgazmalari uyushtiriladi. Bolalarning konsert dasturlari konferensiyalarning qiziqarli davomi sanaladi.

Ota – onalar bilan ish shakllaridan yana biri ochiq eshiklar kuni sanaladi. Bu kunlari ota – onalar kata guruhlardagi frontal yoki individual mashg'ulotlarda qatnashishi, bolalarning sayr davomidagi, kun tartibi vaziyatlarini o'tkazish chog'idagi muloqoti va mashg'ulotlarini kuzatish, pedagoglar, katta tarbiyachi, mudir bilan uchrashish va suhbatlashish imkoniga ega bo'ladi. Yasli va kichik guruhlarda mashg'ulotlarni kuzatish bolalar ota – onalarni ko'rmaydigan qilib tashkil etilishi mumkin. Ya'ni ota – onalar bolalarni

qo‘shni xonadan, parda ortidan va sh.k. kuzatishlari mumkin. Shu maktabgacha muassasaga bolasi uchun yaqindagina yo‘llanma olgan ota – onalarni ham taklif qilish maqsadga muvofiq. Bunday tashrif, bolalarni kuzatishlar ota – onalarga bolalar bog‘chasidagi sharoit, bolalar bilan pedagogik ish uslublari va metodlari haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Ko‘rincha maktabgacha muassasaga tashrif ota – onalarga o‘zining bolasini maxsus maktabgacha muassasada tarbiyalash istagi to‘g‘riligiga ishonchini oshiradi, ba’zida aksincha, o‘z kuchlarini safarbar qilish va bolani oilada tarbiyalash va o‘qitishni tashkil qilishga ruhlantiradi.

Bolalar bog‘chasi xodimlarining eng muhim vazifasi bolalar, pedagoglar va ota – onalarning yagona jamoasini shakllantirish sanaladi. Iшонch, bola taqdiri haqida umumiy g‘amxo‘rlikni bolalar bog‘chasida umumiy bayramlarni o‘tkazish, bolalarning tug‘ilgan kunlarini uyda yoki bog‘chada nishonlash, ishlari ko‘rgazmalarini tashkil qilish, birgalikdagi sayr va sayohatlar kabi norasmiy voqealarni tashkil qilish hisobiga shakllantirish mumkin.

Ota – onalar bilan ishlarning yana bir muhim va qiziqarli shakli bog‘chada o‘tkaziladigan ertaliklar, bayramlarga ota – onalarni taklif qilish sanaladi. Ota – onalar o‘z farzandini bayramona sharoitda ko‘rishlari, musiqiy tarbiya, nutq o‘stirish bo‘icha ishlarning natijalarini ko‘rishi, ijobiy taassuroilar olishi muhim. Bolalar uchun ota – onalari bilan birga kuylagan, raqsga tushgan bayramlar yanada qiziqarli. Bayramlarda ishtirokdan tashqari, ota – onalarni sayr va sayohatlarni tashkil qilishga, bolalarning foto va videotavsirga olishni tashkil qilishga jalb etish mumkin. Ota – onalar pedagoglarga didaktik materiallarni (tablichkalar, qo‘lbola kitobchalar, didaktik o‘yinlar) tayyorlashda, metodik materiallarni ko‘paytirishda ko‘maklashishlari mumkin.

Ota – onalar bilan ish shakllaridan biri turli ko‘rgazmali materiallar: bolalar ishlari ko‘rgazmalari, axborot stendlarini – ota – onalar burchagini jihozlash sanaladi. Bolalar faoliyat mahsuli – rasmlar, panno va applikatsiyalar va b. bilan tanishish ota – onalarda ijobiy taassurot uyg‘otadi. Pedagogning boli ishini namoyish va muhokama qilish vaqtidagi maslahatlari bu yo‘nalishdagi

ishni uyda xam tashkil qilish iimkonini beradi. Bola ishlarini tarbiyachining sharhisiz namoyish qilish ko‘p ham samara bermaydi, chunki ota –onalar ishning vazifasi, bolaning shu ishni bajarish davomida mustaqillik darajasini hamma vaqt ham tushunib etmaydi. Bola ishi muhokamasi chog‘ida bolaning rivojlanganini ko‘rsatish, uni bolaning, guruhda saqlanayotgan, oldingi ishlari bilan taqqoslash muhim.

Ota – onalar burchagida ular uchun foydali axborot jamlanadi. Unda tashkiliy tartibdagi ma’lumotlar: guruh tarkibi, pedagoglarning aniq ism – familiyalari, kun tartibi, mashg‘ulotlar jadvali bo‘lishi maqsadga muvofiq. Bu kabi ma’lumot ota – onalarga bolalarning maktabgacha muassasada bolalarning hayoti haqida aniq ma’lumotga ega bo‘lish imkonini beradi. Odatda, ota – onalar burchagida guruh pedagoglari tayyorlagan yoki gazeta – jurnallardan maqolalar shaklida taqdim etilgan tariyaning turli yo‘nalishlariga oid pedagogik tavsiyalar bo‘ladi. Bu erda ota – onalar uchun foydali bo‘lgan maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiya va ta’limiga oid kitoblar, yangi maxsus adabiyotlarni doylashtirish maqsadga muvofiq. Shu erning o‘zidan bolalarning oiladagi tarbiyasiga oid ota – onalarning qiziqarli qo‘llanmalari, kundaliklari, yozuvlari joy olishi mumkin.

Ota – onalar bilan ishlarni olib borishda izchillik, sistemalilik, ularning real imkoniyatlarini hisobga olish juda muhim. Pedagog va ota – onalarning o‘zaro tushunishi, hamkorlikdagi ishtiroki va faolligi rivojlantiruvchi va korreksion ishlarning umumiy natijasini ko‘p jihatdan belgilaydi.

Ota-onalar o‘rtasida psixologogik - pedagogik bilimlarni shakllantirishning
pedagogik shart-sharoitlari

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalari bo‘lgan ota-onalarning ko‘pchiligi pedagogik bilimlar Ba’zi ota-onalar eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolani bemor deb bilsalar, boshqalari, aksincha, bolada hech qanday me’yordan chetga chiqish borligini ko‘rishni istamaydilar. Bu bilan bog‘liq holda eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolaning rivojlanishi bilan bog‘liq hozirgi muammolarni ham tushunib etmaydilar.Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasining

muvaffaqiyati nafaqat o'qituvchilarning o'z majburiyatlariga nisbatan munosabatlariga, ularning kasbiy tayyorgarligi-yu ahloqiy-psixologik qiyofasiga, balki bola tug'ilib o'sadigan oiladagi mikromuhitga ham ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Oiladagi tarbiya shaxsning ahloqiy sifatlarining shakllanishida chuqur iz qoldiradi. Bola muayyan hayotiy tajriba orttiradigan va jamiyatda qaror topgan ahloq normalariga daxldor bo'ladigan dastlabki ijtimoiy muhit bu oiladir. Oilada bolaning muayyan ijtimoiy qadriyatlarga yo'naltirilgan hayotiy qarashlari shakllana boshlaydi, hayotiy maqsad haqidagi tasavvurlari paydo bo'ladi.

Maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ta'lim va tarbiya berish ishining maqsadi – bola shaxsining maqbul shart-sharoitlarda rivojlanishini ta'minlash (jismoniy, ijtimoiy, odob-ahloq meyorlarida, intellektual), bolaga kompleks, ya'ni ijtimoiy-pedagogik, korreksion, tarbiyaviy va psixologik yordam berish, shuningdek bolani kundalik hayotiy vaziyatlarda himoya qilishdan iborat. O'qituvchilar ham, ota-onalar ham bola ijobiy tomonga rivojlanishi va to'g'ri tarbiya topishidan manfaatdorlar. Maktab va oilaning o'zaro aloqalari tarbiya maqsadi va vazifalarining birligidan kelib chiqadi. Bu maqsadni maxsus o'quv muassasasining o'zi bajara olmaydi. Bunda ota-onalar, oilaning yaqin kishilari, mahallaning ishtiroki muhim o'rin egallaydi. Bu esa o'qituvchini, o'zining ota-onaga bo'lgan munosabatlaridan qat'i nazar, ular bilan doimiy aloqa qilib turishini taqozo etadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash, ularning kamchiliklarini korreksiyalash va bartaraf etish, ta'limini to'laqonli tashkil qilish, pirovard natijada ijtimoiy-foydali shaxs qilib etishtirishda oilaning roli katta ekani e'tirof etilgan haqiqatdir

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola uyda tarbiyalanayotgan paytda ham, rivojlanishdagi kamchilik chuqur bo'lgani sababli yoki yuzaga kelgan hayotiy vaziyat tufayli u maxsus muassasada bo'lgan paytda ham bola tarbiyasida ota-onalarning tutgan o'rnini hech narsa bosa olmaydi. O'z farzandining rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishda aql

bovar qilmaydigan kuch sarflayotgan ota-onalar oz emas. Biroq ularga ko'p hollarda bilim va malakalar etishmaydi, ba'zida esa sohta, xato tasavvurlar xalaqit beradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning oilada tarbiyalash masalalari bilan maxsus shug'ullangan olimlardan B.D. Korsunskayaning bolalarning rivojlanishida kutilgan darajaga erishish korreksion ishning imkon darajada erta boshlanishi; maqbul oilaviy vaziyat va maxsus muassasalarning oilalar bilan yaqin aloqasi; rivojlanishi normal kechmayotgan bolalarning real yosh davriga va real imkoniyatlariga hamda ularning tarbiya maqsadlariga mos keladigan ta'lim dasturlari va metodlaridan foydalanish deb hisoblaydilar. deb ko'rsatadi.

Shunday ekan, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalashda maxsus maktab va oilaning hamkorlikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq bu faoliyat samarali kechishi uchun maxsus maktab oilalarni o'zining to'laqonli hamkori bo'lishida muayyan ishlarni amalga oshirishi lozim. Bu ishlarning asosiy maqsadi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar bilan oila sharoitida korreksion ishlarni yaxshiroq yo'lga qo'yish, korreksion-psixologogik-pedagogik ishga ota-onalarni to'g'ri yo'naltirishdan iborat. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalarni hal qilish ko'zda tutiladi: oilaviy munosabatlarni muvofiqlashtirish; onaning psixologik holatini korreksiyalash; bola va ota-ona munosabatlarini korreksiyalash; bolaning ham jismoniy, ham psixologik imkoniyatlarini adekvat baholashga yordam berish; onaga oila sharoitida bola bilan mashg'ulotlar o'tkazish uchun maxsus korreksion va metodik usullarni o'rgatish; onaga bolaning shaxsini korreksiyalash uchush zarur bo'lgan maxsus tarbiya usullarini o'rgatish. Bu esa mutaxassis zimmasiga nafaqat bolaning ta'limi, tarbiyasi va korreksiyasi bilan bog'liq vazifalarni yuklaydi, balki ota-onalar bilan hamkorlik faoliyatini rejalashtirish, tashkil qilish va amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarni ham hal qilishni talab etadi. Bu vazifalar odatda ijtimoiy pedagog zimmasiga yuklanadi. Avvalam bor Surdopedogog bola va kattalar, bola va uning atrofidaogilar orasidagi vositachi, shuningdek bolani atrofidaogilar bilan

bevosita muloqotida murabbiy sifatida ishtirok etadi. U oilalarni ijtimoiy diagnostikasini o'tkazadi, bolani tarbiyalash bo'yicha muammolarni xal etuvchi, oilalarga yordam beruvchi dasturlar tuzadi. Oila va maxsus maktab hamkorligini amalga oshirishda mutaxassis-Surdopedogog qarshisida ota-onalar bilan ta'limiy ishlarni olib borish talabi turadi. Ota-onaga eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandining psixologik-jismoniy xususiyatlari, o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari, bolaning zaif va kuchli tomonlari haqida ma'lumot berish va bunda bolaning kuchli tomonlariga ko'proq e'tibor qaratish, muhimi bu bilimlardan foydalanish malakalarini rivojlantirish bu ishning asosiy mazmunini tashkil qiladi. Bu faoliyatning asosiy maqsadi onaning eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandiga nisbatan dunyoqarashini o'zgartirishdan iborat. Ona o'z bolasiga nisbatan vazifalarini faqat uni boqish, parvarishlash, davolashdagina emas, balki uni ijtimoiy hayotga tayyorlashda ekanini va bu vazifa muhimroq ekanini anglab etishi lozim. Shundagina u tarbiyaning ijtimoiy ahamiyatini tushunadi va o'z kuchini shu vazifaga ham qaratadi. Natijada ota-ona farzandining ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq korreksion ish sohasida ham bilim va tajribalari ortib boradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar onalari bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik ish asosan uch bosqichda amalga oshiriladi⁶⁷:

Birinchi bosqich onani o'quv jarayoniga jalb qilishga yo'naltiriladi. Pedagog bolani bu ishda faqat uning muhabbati va xatti-harakatlariga muhtoj ekanligiga, ota-ona farzandining o'quv jarayoni bilan o'zidan boshqa odam bu darajada sidqidildan shug'ullana omasligiga, nihoyat, bu ishdan o'zidan boshqa kishi bu darajada manfaatdor emasligiga bemor bolaning onasini ishontirish kerak.

Ikkinchi bosqich onada o'z farzandining rivojlanish jarayoniga nisbatan qiziqishni shakllantirishni ko'zda tutadi. Bunda pedagog onaning e'tiborini

⁶⁷ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

bolasida kichik bo'lsa-da, ammo uning rivojlanishida g'oyat muhim bo'lgan yutuqlar bo'lishi mumkinligiga qaratadi. Asta sekin ona pedagog bergan topshiriqlar ustida uyda bolasi bilan ishlash malakalariga ega bo'lib boradi.

Uchinchi bosqichning maqsadi onaning ko'z o'ngida eshitishda nuqsoni bo'lgan bola ta'limida shaxsiy ijodiy yondoshuvlarni qidirish imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

V.V.Tkachevaning fikricha, aynan ijodiylikni namoyon qilish onaga uzoq muddatli stress paytida salbiy ichki psixologik holatni susaytirish, o'zining eshitishda nuqsoni bo'lgan bolafarزند bilan bog'liq hayotiy qoidalari va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqish imkonini beradi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandga ega oilalarda mutaxassis-Surdopedagogning ota-onalar bilan olib boradigan psixokorreksion ishining shakllari turli-tuman bo'lib, Ye.G.Dementeva tomonidan taklif qilingan psixokorreksion modelga ko'ra bu ishning quyidagi shakllari taklif qilinadi.

1. Ota-onalarga individual maslahatlar berish. Bu maslahatlar oilada eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ta'limi, tarbiyasi va muloqotida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida olib boriladi, shuningdek pedagog bilan ota-ona o'rtasida o'zaro shaxsiy aloqani o'rnatishda asos vazifasini o'taydi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan dastlabki suhbatlarda Surdopedagog ularga quyidagi qoidalarga rioya qilishni, bu qoidalar ularning hayotini ancha osonlashtirishini qayta-qayta ta'kidlashi lozim. Avvalam bor Surdopedagog ota-onalarga qo'rqinch, tushkunlik, umidsizlik tuyg'ularini engish kerakligini, ikkinchidan, sodir bo'lgan vaziyatda aybdorni qidirish behuda vaqtini sarf qilish ekanini, bu o'rinda aybdorning o'zi yo'qligini uqtirishi kerak. Uchinchidan, ota-onalarga o'z bolasiga va oilasiga qanday yordam talab qilinishini (tibbiy yoki psixologik-pedagogik, yoki har ikkalasi) aniqlab olishni maslahat beradi.

Shunday qilib, Surdopedagog ota-onalar bilan shaxsiy suhbatlarda ta'limiy va psixologik ishni birga qo'shib olib boradi, vaziyatni nazorat qilishga to'sqinlik qiladigan shubha va qo'rquv tuyg'ulariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari oila oilaviy terapiya va ta'limiy treninglar dasturlariga ham jalb qilinishi mumkin. Ularning maqsadi – oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola tug'ilishi va tarbiyasi bilan bog'liq tang vaziyatlar keltirib chiqargan yashirin muammolarni hal qilish. Ota-onalar bilan olib boriladigan ishning individual maslahatlar berish shakli odatda ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan iborat bo'ladi. Maslahatlar davomida maslahatchi-Surdopedagogning maxsus bilimlari maslahat oluvchilarga kundalik muammolarni hal qilish yoki bo'lajak xatti-harakatlarga tayyorgarlik ko'rishga yordam beradi.

Modomiki maslahat berish eshitishda nuqsoni bo'lgan bola tug'ilishi bilan bog'liq hayotiy muammolarni hal qilishda qiyinchiliklarga duch kelayotgan asosan sog'lom kishilarga (nogironlikka ega bolaning ota-onasiga va boshqa oila a'zolariga) yordam ko'rsatish uchun qaratilar ekan, bu ish shakli eshitishda nuqsoni bo'lgan bola oilasining rehabilitatsiyasiga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik amaliyotda ham keng qo'llanishi mumkin.

Bu ish shaklidan foydalanish zarurati shu bilan belgilanadiki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolabolaga ega oilalarning ko'pchiligi o'tkir yoki surunkali stress holatida bo'ladilar, o'zlarining yangi maqomlariga moslasha olmaydilar, oila ichida va atrofdagilar bilan shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shuning uchun ularga ishning boshida yangi bilimlar bilan bir qatorda maxsus tashkil qilingan samimiy muloqot g'oyat zarurdir. Korreksion pedagog tomonidan maxsus ta'lim muassasasining boshqa mutaxassislari bilan hamkorlikda o'tkaziladigan turli mavzularga oid majlislarda ota-onalarning qatnashuvi samara beradi. Bunday majlislar natijasida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning korreksion-rivojlantiruvchi faoliyati sohasida hamda bola bilan o'zaro samarali aloqa o'rnatish borasida kattalarning bilim doirasi kengayadi.

Ota-onalar tomonidan korreksion pedagogning individual mashg'ulotlarini kuzatish. Ota-onalar bilan olib boriladigan bu ish shakli onalarning bolalari bilan birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishda hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga, “ona - bola” juftligida jipslik, fikrdoshlik va

hamjihatlikni mustahkamlashga qaratiladi. Ona individual mashg‘ulot davomida Surdopedogogning bola bilan ishlash usullarini kuzatar ekan, bu mashg‘ulotlarning konspektini yozib borar ekan, Eshitishda nuqsoni bo‘lganbolaning ta’limi va tarbiyasi sohasida kerakli bilimlarni egallab boradi.

Bo‘sh vaqtni (bayramlar, ko‘ngilocharlarni) birgalikda o‘tkazish. Ota-onalar, bolalar va pedagoglarni yanada birlashtirish, ular o‘rtasida erkin, bexijolat munosabatlarni o‘rnatish maqsadida o‘tkaziladi. Bunday tadbirlarning quyidagi mavdularini taklif qilish mumkin: “Yangi yilni kutish”, “Onajonim-mehribonim”, “Navro‘z – bahor bayrami”, “Eng yaxshi ota” va h.k.

Ota-onalar uchun stend. Stendda namoish qilinadigan ma’lumotlar va rubrikalar kamida har oyda yangilanib turishi kerak. Stend tarkibidagi “Ota-onalar universiteti” bo‘limi ayniqsa katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Biron-bir sababga ko‘ra Surdopedogog bilan shaxsan uchrashib, u bilan suhbatlasha olmagan ota-onalar o‘z savollarini shu bo‘limda qoldirishlari va javob olishlari mumkin.

“Hayotimizdagi voqealar” kundaligini tutish. Ishning bu yo‘nalishi Ye.L.Goncharova va O.I.Kukushkina tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uni Ye.G.Dementeva psixokorreksion ishga moslashtirib joriy qilgan. Bu bolaning maxsus tashkil qilingan va muntazam olib boriladigan ishi bo‘lib, bunda bola o‘zi uchun qulay bo‘lgan belgilarda o‘z hayotini aks ettiradi. Bu yozma matn, rasm, applikatsiya bo‘lishi mumkin. bu yo‘nalishning maqsadi ota-onalar va bolalar o‘rtasida hamkorlik va birgalikdagi ijodkorlikni mustahkamlashdan iborat.

Ota-onalar guruhi bilan olib boriladigan ish ta’lim va tarbiya bilan bog‘liq muammolarni tahlil qilish;bola bilan o‘zaro munosabatlarda mos muloqot va xulq-atvor shakllarini tanlash;maxsus muassasa mutaxassislari bilan konstruktiv va ishchan munosabatlarni o‘rnatishni ko‘zda tutadi.Bu yo‘nalishdagi ish ota-ona uchun bolaga pedagogik va psixologik ta’sir ko‘rsatish vositalarini kengaytirishga, bola bilan o‘zaro munosabatlarning yangi usullaridan foydalanishni mashq qilishga yordam beradi. Bunday xatti-harakatlar, o‘z

navbatida, eshitishda nuqsoni bo'lganbola tarbiyalanayotgan oilada ichki munosabatlarning uyg'unlashuviga, oilaning ijtimoiy moslashuviga asos bo'lib xizmat qiladi.

Ishning bu shaklida ota-onalarning farzandi bilan o'zaro munosabatlarida, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ongida quyidagi ijobiy o'zgarishlar yuz berishini kuzatish mumkin: eshitishda nuqsoni bo'lgan bola oilaviy munosabatlarni yaxshiroq idrok eta boshlaydi;bola o'zining oila jamoasida o'z o'rmini anglayb boradi; ota-onalarning bolalariga munosabatlarida muayyan tartib va reja paydo bo'ladi;ota-onalarning eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalariga munosabatlarida muvozanat paydo bo'ladi, ular bolalarini qanday bo'lsa, shunday qabul qila boshlaydilar, munosabatlarida iliqlik, tushunish yuzaga keladi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning rivojlanish qonuniyatlari, ta'lim va tarbiyaning har xil modellari, bolalar shaxsi va xulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari haqida har tomonlama ma'lumotga ega bo'lgan oila a'zolari o'z kelajaklariga ishonch bilan qaray boshlaydilar.

Guruhda olib boriladigan ta'sirchan ish shakllaridan biri bu treninglardir. Psixologik va ta'limiy treninglar ayniqsa keng tarqalgan. Psixologik trening o'zida bir qator individual va guruhiiy ish shakllarini birlashtiradi hamda yangi psixologik malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Hozirda trening dasturlarining maqsadlari tobora kengayib bormoqda, treninglar amaliy psixologiya sohasi chegaralaridan chiqib, ijtimoiy sohada, ta'lim tizimida ham keng qo'llanmoqda.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan farzand o'stirayotgan ota-onalar uchun mo'ljallangan treninglar avvalam bor oilaviy mikromuhitni boshqarishga, o'zaro maqbul munosabatlarni o'rnatishga, muammoli vaziyatlardan to'g'ri yo'l topishga yordam beradigan malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Trening ota-onalarning psixologik-pedagogik ta'limi bilan bog'liq muammolarni hal qilishning eng istiqbolli shaklidir. Zero bu muammoning dolzarbligi so'nggi yillarda ayniqsa ortib bormoqda. O'zlari ham eshitishda

nuqsoni bo'lgan bolabo'lgan ota-onalarga nisbatan esa uning o'tkirligi yanada ortadi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan guruhiiy ish shakllari ularga bir-birlari bilan tajriba almashinish, o'z savollariga muammolari xuddi o'zlarinikiga o'xshagan guruhdoshlaridan javob olish imkonini beradi. Axborot almashinish jarayonida peshqadamlik namoyon qilgan ota-onaning faolligi, o'ziga bo'lgan ishonchi yanada ortib boradi.

Surdopedogoglarning va maxsus ijtimoiy pedagoglarning ish tajribalarida guruhiiy ish shakllari, xususan ota-onalar uchun ta'limiy treninglar ijtimoiy-pedagogik ta'sirning etakchi texnologiyalari qatoridan o'rin oladi. Ularning samaradorligi chet el tajribasida o'z isbotini topdi. Shuni ta'kidlash lozimki, bolalarning yosh xususiyatlari tufayli noto'g'ri tarbiya oqibatlari mustahkamlanib boradi. Boshqa tomondan, xuddi shu yosh xususiyatlariga ko'ra bolalar osonroq o'zgaradilar, tarbiyaga ta'sirchanroq, rivojlanish borasida senzitivroq bo'ladilar. Faqat buning uchun bolaga ko'rsatilayotgan ta'sirlar uning imkoniyatlari va o'ziga xos xususiyatlariga mos bo'lmog'i lozim. Bu oilaviy tarbiya kamchiliklarini erta tashxislash, oldini olish va korreksiyalashning zarurligini taqozo etadi. O'qituvchi ota-onadan bola nimalarga ko'proq qiziqishini, nimalarga mayl bildirishini, uning diqqatini qanday tashkil qilish, o'yinga jalb qilish, bolani qanday qilib topshiriqni bajarishga ko'ndirish mumkinligini so'rab biladi. Bu faqat bola haqida kerakli ma'lumotni olishga yordam beribgina qolmay, balki ota-onaning o'z bolasiga munosabati haqida ham ma'lumotga ega bo'lish imkonini beradi. Suhbat davomida o'qituvchi bolaning ota-ona ko'rsatib o'tgan eng kichik ijobiy xususiyatlariga ham alohida baho berib o'tishi, o'zining zavqlanganini ko'rsatishi ("Ofarin. Qanday yaxshi. Ukasini yaxshi ko'rar ekan-da?" va h.k.), uning salbiy xislatlariga urg'u bermasligi lozim. Bu suhbat bolaning uyida bo'lib o'tayotgan bo'lsa, o'qituvchi uy sharoitidagi salbiy jihatlarni (uy ivirsigan, bola qarovsiz va h.k.) "sezmasligi" kerak. Suhbat davomida bolaning uyda hech qanday vazifali yo'qligini, uning tarbiyasi bilan hech kim

shug'ullanmasligini yoki oilada uning hamma istaklari bajarilishini bilganida ham, o'qituvchi tanbeh bermasligi, ko'rganlarini muhokama qilmasligi lozim.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola ota-onasi bilan birinchi marta maktabga kelganida, o'qituvchi ular bilan suhbatga, sinf xonasini, kerak bo'lsa, butun maktabni ko'rsatishga vaqtini ayamasligi kerak. Kichik yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bola maktabda o'tadigan dastlabki kunlari onasining yordamiga muhtoj bo'ladi. Hayajondan har xil noxushliklar yuzaga kelishi mumkin. Bunday paytlarda uni begonalar emas, o'z onasi erkalab qo'yishi, kiyimlarini to'g'rilab qo'yishi muhim. Agar bola betinch, tez ta'sirlanuvchi bo'lsa, bu paytda maktabda hozir bo'lgan ona uni tinchlantirishi, zarur hollarda esa uning hayajonini bosishi mumkin. Shunday qilib, yordamchi maktabda birinchi o'qish kunlarida o'qituvchi ota-onalar bilan birgalikda kichkintoyda darsda va tanaffus paytida to'g'ri xulq-atvorni, o'qish faoliyatiga e'tiborli munosabatni, o'z tengdoshlariga do'stona munosabatni shakllantiradi.

Ba'zi hollarda esa ota yoki onaning xatto sinf mashg'ulotlarida hozir bo'lishi faqat dastlabki kunlarda emas, balki uzoq muddat davomida ham talab qilinadi. Bunday bolaning onasi bolasi bilan dars paytida yonma-yon o'tiradi, unua amaliy vazifalarni bajarishda yordam beradi, diqqatining chalg'imasligiga harakat qiladi, bolani xojatxonaga, oshxonaga kuzatib boradi, jismoniy tarbiya uchun kiyimlarini kiydirib qo'yadi va h.k. Bolaning xulq-atvori, o'quv faoliyati izga tushganidagina, o'qituvchi onaning yordamidan voz kechishi mumkin. O'z vazifalariga sidqi dildan yondoshadigan o'qituvchiga ona qiyofasidagi beixtiyor kuzatuvchining darsda hozir bo'lishi halaqit bermaydi, aksincha, yordam beradi. Ona ham, o'z navbatida, o'qituvchining mehnati nechog'lik qiyin ekanini, u eshitishda nuqsoni bo'lganbolalarning ta'limi va tarbiyasiga qancha kuch sarflayotgani o'z ko'zi bilan ko'radi. Boshqa ota-onalar undan o'qituvchining bu sermashaqqat mehnati haqida biladilar, natijada o'qituvchining obro'siga putur etmaydi, balki u yanada ortadi..Ayrim eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ota-onalari noto'g'ri hayot kechiradilar: ichkilikka ruju qo'ygan bo'ladilar, jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor normalarini buzadilar . Bunday ota-onalar

odatda o'z farzandlari bilan shug'ullanmaydilar, uyda oddiy tartibga rioya qilinmaydi, oilada tun-u kun janjal-suronlar hukm suradi, ovqatlanish to'g'ri yo'lga qo'yilmagan bo'ladi. Xatto shunday holatlarda ham o'qituvchi bunday ota-onalar bilan uchrashganda bosiq, xushmuomala bo'lib qolishi lozim. U ishi yurishmagan ota-onalarning ahvollariga achinadi, ularga faqat bitta iltimos bilan murojaat qiladi: o'z farzandlarining yashash tarzlarini o'zgartirishlarini, ularga onda-sonda bo'lsa ham kerakli narsalarni olib berib xursand qilishlarini va sh.k. so'raydi. Keyinchalik o'qituvchi ota-onalarga jiddiyroq talablar qo'yishi, ota-onalik burchini bajarish zarurati haqida qat'iyroq eslatib qo'yishi mumkin. Biroq bunga vaqt o'tishi bilan, shunda ham qachonki o'qituvchi ota-onalar qalbiga yo'l topa olsa, ularni o'z niyati faqat ezgulikka qaratilganiga ishonтира olsa erishiladi. Ota-onalar maktab binosi (sinf xonalari, ustaxonalar, yotoqlar, dam olish xonalari) bilan, o'quvchilar bilan tanishtiriladi. Ota-onalarga estetik jihatdan chiroyli jihozlangan, ozoda xonalarni, o'quvchilarning batartib tashqi qiyofasini, ularning intizomga rioya qilishi va xayrixohligini, o'qituvchilarning madaniyatini ko'rsatish kerak. Jiddiy yo'lga qo'yilgan ta'lim jarayonining bunday belgilari maktabga nisbatan ham, uning xodimlariga nisbatan ham hurmat va ishonch hissini keltirib chiqaradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalari bo'lgan ota-onalarning ko'pchiligi pedagogik bilimlar asoslariga, bolalar psixologiyasi bo'yicha tasavvurlarga ega emaslar. Ota-onalar eshitishda nuqsoni bo'lgan bola pedagogikasi va psixologiyasi haqida muayyan bilimlar doirasiga ega bo'lishlari lozim. Ota-onalar o'rtasida psixologik - pedagogik bilimlarni shakllantirish yo'nalishdagi suhbatlar majmuini bitta kishi (shifokor, maktab o'qituvchilaridan biri, taklif qilingan mutaxassis) olib borishi ham mumkin, bitta yo'nalishdagi suhbatlar mavzular bo'yicha bir nechta mutaxassislarga bo'lib berilishi ham mumkin. Ma'ruzachi sodda, tushunarli qilib gapirishi lozim, chunki ota-onalar o'rtasida ma'lumoti va bilim darajasi past kishilar ham bo'ladi. Ma'ruzada maxsus maktab va uning o'quvchilari haqida gap borganida, ma'ruzachi o'zi ko'zda tutgan bolalarning ismi va familiyasini hech qachon tilga olmasligi kerak. O'z farzandlari yoki oilalari haqida gap

borayotganini ota-onalarning o'zlari fahmlaydilar. Xabarlar (ma'ruzalar) uzoq davom etmasligi lozim. Ko'pchilik ota-onalar uzoq ma'ruza tinglab o'rganmaganlar va quruq gapni eslab qololmaydilar. Ularning vaqtlari ham cheklangan bo'ladi. Turli ko'rgazmali vositalar (fotosuratlar, ilmiy-ommabop filmlardan lavhalar va h.k.) bilan boyitilgan mavzu osonroq idrok etilishini ham yodda tutish kerak. Maxsus maktab ota-onalar bilan o'tkaziladigan suhbatlarda maktab hayoti va maktab joylashgan hudud hayoti bilan bog'liq boshqa muhim masalalarga ham to'xtaladi (masalan, ijtimoiy-foydali mehnatni tashkil qilish, maktabni tamomlaganidan keyin o'quvchilarni ishga joylashtirish va h.k.). maktabning har bitta xodimi, ota-onalar bilan uchrashar ekan, bolalarning ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq masalalarga to'xtalib o'tadiki, bu ham ota-onalarning pedagogik bilimlarini oshirishga yordam beradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, seminar-treninglar ota-onalar bilan olib boriladigan ish usullarining eng samaralisi hisoblanadi. Ota-onalar bilan mutaxassislar hamkorligining samaradorligi ularning o'zaro munosabatlariga, mutaxassisdarning kasbiy etikasi va mahoratiga bog'liq. Pedagogik ahloq (etika) u tomondan ham, bu tomondan ham xolislikni talab qiladi. Bu qoidaga avvalam bor o'qituvchi rioya qilishi kerak. U o'zining kasbiy burchiga sodiq bo'lishi va ota-ona u haqda yomon fikrda ekanini bilib qolgan taqdirda ham arazlardan yuqori turishi va bolaning tarbiyasi yo'lida ota-ona bilan munosabatni o'zgartirmasligi kerak. Ota-onaga ba'zida o'qituvchi ularning farzandlariga adolatsiz munosabatda bo'layotgandek ko'rinadi. Ko'p hollarda bunday vaziyat farzandlarining ta'sirida yuzaga keladi: bola maktabda sodir bo'lgan ishlar haqida gapira turib, o'zining muvaffaqiyatsizliklarini o'qituvchisining unga nisbatan go'yo adolatsiz munosabati bilan oqlashga urinadi. O'qituvchi ota-onaning o'zi va o'z hamkasblari to'g'risidagi fikriga befarq bo'lmasligi kerak, zero bunday sovuqqonlik xato ijtimoiy fikrning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Ota-onaning bu boradagi har qanday noxolis fikrini o'qituvchi osoyishtalik bilan aniq dalillar yordamida rad qilishi lozim. O'qituvchi ota-onalar o'rtasidagi o'z nufuzini qadrlashi lozim. O'qituvchi bilan ota-onalar o'rtasidagi aloqalar faqat

o'quvchiga nisbatan qat'iy chora ko'rish zarurati tug'ilganida amalga oshiriladigan bo'lsa, bu aloqalar mavhum yoki salbiy tus kasb etadi. Oila va maktab aloqalari doimiy bo'lishi lozim. Shunda ota-onalar har gal maktabga chaqirilganida, xavotirga tushmaydilar, bolaning ta'limi va tarbiyasi ham ikki yoqlama ta'sir va nazorat ostida bo'ladi. Pedagogik ahloq o'quvchilarning ota-onalari oldiga ham muayyan talablar qo'yadi. Ular o'qituvchining obro'sini bola ko'z o'ngida asrashlari va himoya qilishlari, maktab va o'qituvchi haqida yomon fikr aytmasliklari, o'qituvchilarning farzandlari haqida ochiq gapirgan gaplarini ularga etkazmasliklari kerak. Ota-onalarning pedagogik ta'limi ahloqiy-ma'naviy maqsadni ko'zlashi lozim, zero, kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi ziddiyatlar ko'proq hollarda o'qituvchilarning ota-onalar tuyg'ularini ayamasliklaridan kelib chiqadi: axir bola qanday bo'lishidan qat'i nazar, u ota-ona uchun qadrlil. Shuning uchun bola umum qabul qilingan ahloq normalarini buzgani tufayli unga beriladigan bahoda uning qilmishini o'ta bo'rttirish yaramaydi. Agar pedagogning tuyg'ulari aqlidan ustun kelsa, u o'zining xatti-harakatlarini qanchalik ishonarli asoslamasin, uning ota-onalar bilan to'qnashuvi muqarrardir.

O'qituvchining bolalarda ma'naviy-ahloqiy odatlarni tarbiyalash bo'yicha olib boradigan ishi, bu odatlar oilada ham singdirilsa, ota-onalar o'qituvchilarning talablarini qo'llab-quvvatlasagina samarali bo'ladi. Ota-onalarning pedagogik jihatdan tayyor emasligi bolalarning ma'naviy-ahloqiy tarbiyasiga to'sqindik qilishi tabiiy. Demak, ota-onalar o'rtasida oilada ahloqiy tarbiya shakllari va metodlari haqida targ'ibot va tashviqot ishlarining olib borilishi zarur.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ish muvaffaqiyatli kechishi uchun, o'qituvchi quyidagi sifatlarga ega bo'lishi lozim: aralashimlilik; xushmuomalalik (o'qituvchi va ota-ona o'rtasida samarali suhbat qurish uchun zarur); sabr-toqat (ota-onalar tomonidan xatto ochiq-oydin salbiy munosabatga duch kelganida ham o'qituvchi tarbiya bilan bog'liq muammolarning ijoby hal qilish yo'llarini topishi kerak); hamkorlikka tayyorlik (Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaga ta'sir

ko'rsatishda o'qituvchi va ota-onaning o'zaro yordami);yagona talablar (tarbiyaviy ishda pedagog va ota-onaning hamkorlikda ishlab chiqqan umumiy yo'li).

O'qituvchilar va ota-onalar tomonidan ushbu qoidalarning qabul qilinishi, maxsus maktab o'quvchilarining shaxsini shakllantirishga qaratilgan hamkorlikdagi ishning samarali kechishiga yordam beradi. Bo'lajak o'qituvchi kasbiy kamolotga erishguncha bir qancha bosqichlardan o'tadi. Bu bosqichlarning eng oliysi mahoratdir. Undan oldin esa o'qituvchi kasbiy jihatdan o'z mavqeini (o'rmini, yo'lini) belgilab olish bosqichi, o'z tasavvuridagi o'qituvchining namunaviy obrazini modellashtirish bosqichi, bu obrazni amaliy jihatdan sinovdan o'tkazish bosqichi, o'z shaxsiy uslubini, yo'lini topish bosqichidan o'tadi. Mahoratga erishish yo'lidagi bu bosqichlarning har birida pedagog muayyan kasbiy tajriba to'playdi. Mana shu omillarning rivojlantirilishi, muttasil kamolotga intilish va erishish o'qituvchiga bosqichdan-bosqichga ijodiy o'sib borishga, uning potensial imkoniyatlarining, kasbiy mahoratining boyib borishiga yo'l ochadi. Bu o'zini-o'zi rivojlantirish qay darajada maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, bo'lajak pedagog-surdopedagog kasbiy sifatlarning shakllanganlik darajasini qay darajada aniq tasavvur qilsa, uning bu yo'ldagi harakatlari shu darajada samarali bo'ladi. Oila sharoitida eshitishda nuqsoni bo'lgan bola bolaning tarbiyasi borasida ota-onalarga, bu ishda oilalar bilan hamkorlik qiladigan maxsus muassasalar va tashkilotlarga ushbu hamkorlikni ilmiy-metodik jihatdan to'g'ri tashkil qilishga yordam berish maqsadida quyidagi pedagogik tavsiyalar ishlab chiqildi⁶⁸:

1. Ota-onaning erta yoki qarindoshlik nikohlarini, alkogolizm, giyohvandlik oqibatida eshitishda nuqsoni bo'lgan bola tug'ilgan bolalarning nuksonlarini erta aniqlash va ularni korreksion ishga o'z vaqtida jalb qilish masalasiga yanada jiddiyroq ahamiyat berish.

⁶⁸ Embracing Diversity: Toolkit for Creating Inclusive, Learning-Friendly Environments Specialized Booklet 3 Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France

2. Qarindoshlik nikohlari, alkogolizm, giyohvandlik, erta turmush qurish oqibatlaridan biri har xil nogironlik turlariga ega bolalarning tug‘ilishiga sabab bo‘lishi mumkinligini aholi o‘rtasida ilmiy asosda yanada kengroq targ‘ib qilish va bu tadbirlarni muntazam tashkil qilinishini ta‘minlash.

3. Oilada eshitishda nuqsoni bo‘lgan farzandi bor ota-onalar bilan ishlash shakllarini, mazmunini va metodlarini takomillashtirish. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan farzandi bo‘lgan oilalariga tibbiy, ijtimoiy, iqtisodiy yordam ko‘rsatish borasida tibbiyot va maxsus muassasalar, oila, mahalla hamkorligini kuchaytirish va bu yo‘ldagi faoliyatlarini muvofiqlashtirish.

5. Ota-onalar bilan olib boriladigan ta‘limiy-ma‘rifiy ish jarayonida oilada eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolaga rivojlantiruvchi ta‘lim va tarbiya berish, uni davolash va korreksion reabilitatsiya qilish, bolaning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda mehnatning muayyan turiga yo‘naltirish masalalariga alohida etibor berish lozim. Xullas, bu ish zaminida asosiy tarbiya funksiyalarini oilaga topshirish masalasi turadi.

6. Bu ta‘limiy-ma‘rifiy ishlarning markazida eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolaning ta‘limi va tarbiyasi yaqin aloqada va birlikda olib borilishi shart degan fikr turishi lozim. Bunda L.S.Vigotskiyning nazariyasiga ko‘ra, eshitishda nuqsoni bo‘lgan bola tarbiyasida, birinchidan, saqlangan funksiyalarga tayanish, ikkinchidan, shaxsning ijobiy sifatlaridan foydalanish, uchinchidan, butun tarbiya jarayonini nuqsonning sabablari va chuqurligini, shaxsga xos psixofizik xususiyatlarni hisobga olgan holda tuzish lozim.

7. Bu ishlarni samarali amalga oshirish uchun turli soha mutaxassislarini birlashtirgan maxsus konsultativ markazlar tuzish va ular zimmasiga ota-onalar klublarining faoliyatiga metodik va tashkiliy yordam ko‘rsatishni ham yuklash maqsadga muvofiq.

9. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolabolalar ota-onalariga “sog‘lom va nosog‘lom bola”, «cog‘lomlashtirish», «oilalarda sog‘lom muhitni saqlash», «sog‘lom turmush tarzi», “maxsus va inklyuziv ta‘lim” tushunchalarining mazmunini tushuntirish, eshitish nuqsoniga ega farzandni hayotga tayarlash,

moslashtirish, eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandni tarbiyalashda otionalarning mas'uliyatini kuchaytirish kabi masalarga pedagogik nutqtai nazardan yondashishga undash.

10. Muqobil (alternativ) muhitlarda tarbiya institutlarini yaratish va ularning faoliyatini rasmiy tarbiya strukturalarining faoliyati bilan muvofiqlashtirish davr talabidir. Tarbiyaga yo'naltirilgan ijtimoiy fondlar va tashkilotlar tarmog'ini kengaytirish ham nogironlik bilan bog'liq muammolarni hal qilishga samarali yordam berishi mumkin.

7.5.Eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar tarbiyasining muvaffaqiyati nafaqat surdopedogogning o‘z majburiyatlariga nisbatan munosabatlariga, ularning kasbiy tayyorgarligi-yu ahloqiy-psixologik qiyofasiga, balki bola tug‘ilib o‘sadigan mikro muhitga ham ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi. Oiladagi tarbiya shaxsning ahloqiy sifatlarining shakllanishida chuqur iz qoldiradi. Bola muayyan hayotiy tajriba orttiradigan va jamiyatda qaror topgan ahloq normalariga daxldor bo‘ladigan dastlabki ijtimoiy muhit bu oiladir.

Bolaligida har bir inson beg‘araz va cheksiz onalik mehri va g‘amxo‘rligini sezadi, yaxshi amallarni yomonlaridan farqlashga o‘rganadi. Oilada bolaning muayyan ijtimoiy qadriyatlarga yo‘naltirilgan hayotiy qarashlari shakllana boshlaydi, hayotiy maqsad haqidagi tasavvurlari paydo bo‘ladi.

Maktabga inson etti yoshida kirib keladi. Bu davrga kelib u yaxshilik va yomonlik, go‘zallik va xunuklik haqida o‘z tasavvurlariga ega bo‘ladi. O‘qituvchi bolada qanday tushunchalar shakllangani haqidagina emas, balki qanday sharoitda shakllanganini ham bilishi kerak. Shuning uchun o‘qituvchi ota-onalar bilan aloqa o‘rnatishi, o‘quvchi tarbiyasida ularning o‘ziga ittifoqdosh bo‘lishlariga erishishi lozim.

Maxsus maktabda eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning ta‘lim va tarbiya berish ishining maqsadi – bola shaxsining maqbul shart-sharoitlarda rivojlanishini ta‘minlash (jismoniy, ijtimoiy, odob-ahloq meyorlarida, intellektual), bolaga kompleks, ya‘ni ijtimoiy-pedagogik, korreksion, tarbiyaviy va psixologik yordam berish, shuningdek bolani kundalik hayotiy vaziyatlarda himoya qilishdan iborat. O‘qituvchilar ham, ota-onalar ham bola ijobiy tomonga rivojlanishi va to‘g‘ri tarbiya topishidan manfaatdorlar. Maktab va oilaning o‘zaro aloqalari tarbiya maqsadi va vazifalarining birligidan kelib chiqadi. Bu maqsadni maxsus o‘quv muassasasining o‘zi bajara olmaydi. Bunda ota-onalar, oilaning yaqin kishilari, qolaversa mahallaning ishtiroki muhim o‘rin egallaydi. Bu esa o‘qituvchini, o‘zining ota-onaga bo‘lgan munosabatlaridan qat’i nazar,

ular bilan doimiy aloqa qilib turishini taqozo etadi.

Nogiron bolalarni tarbiyalash, ularning kamchiliklarini korreksiyalash va bartaraf etish, ta'limini to'laqonli tashkil qilish, pirovard natijada ijtimoiy-foydali shaxs qilib etishtirishda oilaning roli katta ekani e'tirof etilgan haqiqatdir.

Rivojlanishida kamchiliklar bo'lgan bola uyda tarbiyalanayotgan paytda ham, rivojlanishdagi kamchilik chuqur bo'lgani sababli yoki yuzaga kelgan hayotiy vaziyat tufayli u maxsus muassasada bo'lgan paytda ham bola tarbiyasida ota-onalarning tutgan o'rnini hech narsa bosa olmaydi. O'z farzandining rivojlanishi uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishda aql bovar qilmaydigan kuch sarflayotgan ota-onalar oz emas. Biroq ularga ko'p hollarda bilim va malakalar etishmaydi, ba'zida esa sohta, hatto tasavvurlar halaqit beradi. Nogiron bolalarning oilada tarbiyalash masalalari bilan maxsus shug'ullangan olimlardan A.R.Maller va G.V.Sikoto faqat bir qator shartlarga rioya qilinsagina turli nogironlikka ega bolalarning rivojlanishida kutilgan darajaga erishish mumkin deb hisoblaydilar. Bular: korreksion ishning imkon darajada erta boshlanishi; maqbul oilaviy vaziyat va maxsus muassasalarning oilalar bilan yaqin aloqasi; rivojlanishi normal kechmayotgan bolalarning real yosh davriga va real imkoniyatlariga hamda ularning tarbiya maqsadlariga mos keladigan ta'lim dasturlari va metodlaridan foydalanish.

Shunday ekan, eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning tarbiyalashda surdopedagog va oilaning hamkorlikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq bu faoliyat samarali kechishi uchun maxsus maktab oilalarni o'zining to'laqonli hamkori bo'lishida muayyan ishlarni amalga oshirishi lozim. Bu ishlarning asosiy maqsadi rivojlanishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilar bilan oila sharoitida korreksion ishlarni yaxshiroq yo'lga qo'yish, korreksion-pedagogik ishga ota-onalarni to'g'ri yo'naltirishdan iborat. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalarni hal qilish ko'zda tutiladi:

- oilaviy munosabatlarni muvofiqlashtirish;
- onaning psixologik holatini korreksiyalash;

- bola va ota-ona munosabatlarini korreksiyalash;
- bolaning ham jismoniy, ham psixologik imkoniyatlarini adekvat baholashga yordam berish;
- onaga oila sharoitida bola bilan mashg'ulotlar o'tkazish uchun maxsus korreksion va metodik usullarni o'rgatish;
- onaga bolaning shaxsini korreksiyalash uchun zarur bo'lgan maxsus tarbiya usullarini o'rgatish.

Bu esa mutaxassis zimmasiga nafaqat eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning ta'limi, tarbiyasi va korreksiyasi bilan bog'liq vazifalarni yuklaydi, balki ota-onalar bilan hamkorlik faoliyatini rejalashtirish, tashkil qilish va amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarni ham hal qilishni talab etadi. Avvalam bor surdopedagog eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning va uning atrofida orasidagi vositachi, shuningdek bolani atrofida bilan bevosita muloqotida murabbiy sifatida ishtirok etadi. U oilalarni ijtimoiy diagnostikasini o'tkazadi, eshitishida nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning tarbiyalash bo'yicha muammolarni hal etuvchi, ota-onalarga yordam beruvchi dasturlar tuzadi. Oila va maxsus maktab hamkorligini amalga oshirishda mutaxassis-surdopedagog qarshisida avvalambor, ota-onalar bilan ta'limiy ishlarni olib borish talabi turadi. Ota-onaga eshitishida nuqsoni bo'lgan farzandining psixologik-jismoniy xususiyatlari, o'ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari, bolaning zaif va kuchli tomonlari haqida ma'lumot berish va bunda bolaning kuchli tomonlariga ko'proq e'tibor qaratish, muhimi bu bilimlardan foydalanish malakalarini rivojlantirish bu ishning asosiy mazmunini tashkil qiladi. Bu faoliyatning asosiy maqsadi onaning eshitishida nuqsoni bo'lgan farzandiga nisbatan dunyoqarashini o'zgartirishdan iborat. Ona o'z bolasiga nisbatan vazifalarini faqat uni boqish, parvarishlash, davolashdagina emas, balki uni ijtimoiy hayotga tayyorlashda ekanini va bu vazifa muhimroq ekanini anglab etishi lozim. Shundagina u tarbiyaning ijtimoiy ahamiyatini tushunadi va o'z kuchini shu vazifaga ham qaratadi. Natijada ota-ona farzandining ta'limi va tarbiyasi bilan bog'liq korreksion ish sohasida ham bilim va tajribalari ortib

boradi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan farzandiga onalari bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik ish asosan uch bosqichda amalga oshiriladi.

Birinchi bosqich onani o'quv jarayoniga jalb qilishga yo'naltiriladi. Surdopedagog bu ishda faqat uning muhabbati va hatti-harakatlariga muhtoj ekanligiga, eshitishida nuqsoni bo'lgan farzandining o'quv jarayoni bilan o'zidan boshqa odam bu darajada sidqidildan shug'ullana omasligiga, nihoyat, bu ishdan o'zidan boshqa kishi bu darajada manfaatdor emasligiga surdopedagog bolaning onasini ishontirish kerak.

Ikkinchi bosqich onada o'z farzandining rivojlanish jarayoniga nisbatan qiziqishni shakllantirishni ko'zda tutadi. Bunda surdopedagog onaning e'tiborini bolasida kichik bo'lsa-da, ammo uning rivojlanishida g'oyat muhim bo'lgan yutuqlar bo'lishi mumkinligiga qaratadi. Asta-sekin ona surdopedagog bergan topshiriqlar ustida uyda bolasi bilan ishlash malakalariga ega bo'lib boradi.

Uchinchi bosqichning maqsadi onaning ko'z o'ngida eshitishida nuqsoni bo'lgan farzand ta'limida shaxsiy ijodiy yondashuvlarni qidirish imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

V.V.Tkachevaning fikricha, aynan ijodiylikni namoyon qilish onaga uzoq muddatli stress paytida salbiy ichki psixologik holatni susaytirish, o'zining nogiron farzand bilan bog'liq hayotiy qoidalari va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqish imkonini beradi.

Eshitishida muammolar bo'lgan farzandga ega oilalarda mutaxassis-defektologning ota-onalar bilan olib boradigan psixokorreksion ishining shakllari turli-tuman bo'lib, YE.G.Dementyeva tomonidan taklif qilingan psixokorreksion modelga ko'ra bu ishning quyidagi shakllari taklif qilinadi:

1. Ota-onalarga individual maslahatlar berish. Bu maslahatlar oilada nogiron bolaning ta'limi, tarbiyasi va muloqotida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida olib boriladi, shuningdek surdopedagog bilan ota-ona o'rtasida o'zaro shaxsiy aloqani o'rnatishda asos vazifasini o'taydi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan dastlabki suhbatlarda surdopedagog ularga quyidagi qoidalarga rioya qilishni, bu qoidalar ularning hayotini ancha osonlashtirishini qayta-qayta ta'kidlashi lozim. Avvalambor, surdopedagog ota-onalarga qo'rqinch, tushkunlik, umidsizlik tuyg'ularini engish kerakligini, ikkinchidan, sodir bo'lgan vaziyatda aybdorni qidirish behuda vaqtni sarf qilish ekanini, bu o'rinda aybdorning o'zi yo'qligini uqtirishi kerak. Uchinchidan, ota-onalarga o'z bolasiga va oilasiga qanday yordam talab qilinishini (tibbiy yoki psixologik-pedagogik, yoki har ikkalasi) aniqlab olishni maslahat beradi.

Shunday qilib, surdopedagog ota-onalar bilan shaxsiy suhbatlarda ta'limiy va psixologik ishni birga qo'shib olib boradi, ya'ni vaziyatni nazorat qilishga to'sqinlik qiladigan shubha va qo'rquv tuyg'ulariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari oila oilaviy terapiya va ta'limiy treninglar dasturlariga ham jalb qilinishi mumkin. Ularning maqsadi – oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, eshitishida nuqsoni bo'lgan farzandiga tug'ilishi va tarbiyasi bilan bog'liq tang vaziyatlar keltirib chiqargan yashirin muammolarni hal qilish.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishning individual maslahatlar berish shakli odatda ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan iborat bo'ladi. Maslahatlar davomida maslahatchi-surdopedagogning maxsus bilimlari maslahat oluvchilarga kundalik muammolarni hal qilish yoki bo'lajak hatti-harakatlarga tayyorgarlik ko'rishga yordam beradi.

Bu ish shaklidan foydalanish zarurati shu bilan belgilanadiki, nogiron bolaga ega oilalarning ko'pchiligi o'tkir yoki surunkali stress holatida bo'ladilar, o'zlarining yangi maqomlariga moslasha olmaydilar, oila ichida va atrofdagilar bilan shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shuning uchun ularga ishning boshida yangi bilimlar bilan bir qatorda maxsus tashkil qilingan samimiy muloqot g'oyat zarurdir.

2. Surdopedagog tomonidan maxsus ta'lim muassasasining boshqa mutaxassislari bilan hamkorlikda o'tkaziladigan turli mavzularga oid majlislarda ota-onalarning qatnashuvi.

Bunday majlislar natijasida nogiron bolalarning korreksion-rivojlantiruvchi

faoliyati sohasida hamda bola bilan o‘zaro samarali aloqa o‘rnatish borasida kattalarning bilim doirasi kengayadi.

Shunday maqsadlarda o‘tkaziladigan majlislarning taxminiy mavzulari quyidagicha bo‘lishi mumkin:

- “O‘z-o‘zini rivojlanishida kamchiligi bor bolaning otasi yoki onasi sifatida anglash”;
- “Bolalar va ota-onalar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar va ularni engib o‘tish”;
- “Bolalar tarbiyasida turli xil yondashuvlar va ularning tahlili”;
- “Jazolash va taqdirlash – tarafdolar va qarshilar”;
- “Bolani maktabga qanday tayyorlash kerak” va h.k.

3. Ota-onalar tomonidan korreksion pedagogning individual mashg‘ulotlarini kuzatish. Ota-onalar bilan olib boriladigan bu ish shakli onalarning bolalari bilan birgalikdagi faoliyatini tashkil qilishda xamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga, “ona - bola” juftligida jipslik, fikrdoshlik va hamjihatlikni mustahkamlashga qaratiladi. Ona individual mashg‘ulot davomida surdopedagogning bola bilan ishlash usullarini kuzatar ekan, bu mashg‘ulotlarning ishlanmasini yozib borar ekan, eshitishida nuqsoni bolaning ta’limi va tarbiyasi sohasida kerakli bilimlarni egallab boradi.

4. Bo‘sh vaqtni birgalikda o‘tkazish. Ota-onalar, bolalar va pedagoglarni yanada birlashtirish, ular o‘rtasida erkin, behijolat munosabatlarni o‘rnatish maqsadida o‘tkaziladi. Bunday tadbirlarning quyidagi mavzularini taklif qilish mumkin: “Yangi yilni kutish”, “Onajonim-mehribonim”, “Navro‘z – bahor bayrami”, “Eng yaxshi ota” va h.k.

5. Ota-onalar uchun stend. Stendda namoyish qilinadigan ma’lumotlar va sahifalar kamida har oyda yangilanib turishi kerak. Stend tarkibidagi “Ota-onalar universiteti” bo‘limi ayniqsa katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Biron-bir sababga ko‘ra defektolog bilan shaxsan uchrashib, u bilan suhbatlasha olmagan ota-onalar o‘z savollarini shu bo‘limda qoldirishlari va javob olishlari mumkin.

6. “Hayotimizdagi voqealar” kundaligini tutish. Ishning bu yo‘nalishi YE.L.Goncharova va O.I.Kukushkina tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uni

YE.G.Dementyeva psixokorreksion ishga moslashtirib, joriy qilgan. Bu bolaning maxsus tashkil qilingan va muntazam olib boriladigan ishi bo'lib, bunda bola o'zi uchun qulay bo'lgan belgilarda o'z hayotini aks ettiradi. Bu yozma matn, rasm, applikatsiya bo'lishi mumkin. Bu yo'nalishning maqsadi ota-onalar va bolalar o'rtasida hamkorlik va birgalikdagi ijodkorlikni mustahkamlashdan iborat.

7. Ota-onalar guruhi bilan olib boriladigan ish. Uning maqsadi:

- ta'lim va tarbiya bilan bog'liq muammolarni tahlil qilish;
- bola bilan o'zaro munosabatlarda mos muloqot va hulq-atvor shakllarini tanlash;
- maxsus muassasa mutaxassislari bilan konstruktiv va ishchan munosabatlarni o'rnatish.

Bu yo'nalishdagi ish ota-ona uchun bolaga pedagogik va psixologik ta'sir ko'rsatish vositalarini kengaytirishga, bola bilan o'zaro munosabatlarning yangi usullaridan foydalanishni mashq qilishga yordam beradi. Bunday hatti-harakatlar, o'z navbatida, eshitishida nuqsoni bo'lgan bola tarbiyalanayotgan oilada ichki munosabatlarning uyg'unlashuviga, oilaning ijtimoiy moslashuviga asos bo'lib xizmat qiladi.

Ishning bu shaklida ota-onalarning farzandi bilan o'zaro munosabatlarida, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning ongida quyidagi ijobiy o'zgarishlar yuz berishini kuzatish mumkin:

- eshitishida nuqsoni bo'lgan bola oilaviy munosabatlarni yaxshiroq idrok eta boshlaydi;
- bola o'zining oila jamoasida o'z o'rnini anglayb boradi;
- ota-onalarning bolalariga munosabatlarida muayyan tartib va reja paydo bo'ladi;
- ota-onalarning eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga munosabatlarida muvozanat paydo bo'ladi, ular bolalarini qanday bo'lsa, shunday qabul qila boshlaydilar, munosabatlarida iliqlik, tushunish yuzaga keladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning rivojlanish qonuniyatlari, ta'lim va

tarbiyaning har xil modellari, bolalar shaxsi va hulq-atvorining o'ziga xos xususiyatlari haqida har tomonlama ma'lumotga ega bo'lgan oila a'zolari o'z kelajaklariga ishonch bilan qaray boshlaydilar.

8. Guruhda olib boriladigan ta'sirchan ish shakllaridan biri bu treninglardir. Psixologik va ta'limiy treninglar ayniqsa keng tarqalgan. Psixologik trening o'zida bir qator individual va guruhli ish shakllarini birlashtiradi hamda yangi psixologik malakalar va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'ladi. Hozirda trening dasturlarining maqsadlari tobora kengayib bormoqda, treninglar amaliy psixologiya sohasi chegaralaridan chiqib, ijtimoiy sohada, ta'lim tizimida ham keng qo'llanmoqda.

Nogiron farzand o'stirayotgan ota-onalar uchun mo'ljallangan treninglar avvalam bor oilaviy mikromuhitni boshqarishga, o'zaro maqbul munosabatlarni o'rnatishga, muammoli vaziyatlardan to'g'ri yo'l topishga yordam beradigan malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Trening ota-onalarning psixologik-pedagogik ta'limi bilan bog'liq muammolarni hal qilishning eng istiqbolli shaklidir. Zero bu muammoning dolzarbligi so'nggi yillarda ayniqsa ortib bormoqda. O'zlari ham nogiron bo'lgan ota-onalarga nisbatan esa uning o'tkirligi yanada ortadi.

Ota-onalar bilan olib boriladigan guruhli ish shakllari ularga bir-birlari bilan tajriba almashinish, o'z savollariga muammolari xuddi o'zlarinikiga o'xshagan guruhdoshlaridan javob olish imkonini beradi. Axborot almashinish jarayonida peshqadamlik namoyon qilgan ota-onaning faolligi, o'ziga bo'lgan ishonchi yanada ortib boradi.

Defektologlarning va maxsus ijtimoiy pedagoglarning ish tajribalarida guruhli ish shakllari, xususan ota-onalar uchun ta'limiy treninglar ijtimoiy-pedagogik ta'sirning etakchi texnologiyalari qatoridan o'rin oladi. **Ularning** samaradorligi chet el tajribasida o'z isbotini topdi.

Shunday qilib, surdopedagog eshitishida nuqsoni bo'lgan bola va uning oilasi hayotida katta rol o'ynaydi. O'z faoliyatida u asosan maslahat berish, treninglar o'tkazish, patronaj usullaridan foydalanadi. Bu ish usullari va

shakllari asosan chet el tajribasidan o'zlashtirilgan. Shuning uchun bizda yaxlit ijtimoiy-pedagogik texnologiyalar haqida so'z yuritish hali erta. Ular hozircha shakllanish va sinovdan o'tish bosqichidadir.

Shuni ta'kidlash lozimki, bolalarning yosh xususiyatlari tufayli noto'g'ri tarbiya oqibatlari mustahkamlanib boradi. Boshqa tomondan, xuddi shu yosh xususiyatlariga ko'ra bolalar osonroq o'zgaradilar, tarbiyaga ta'sirchanroq, rivojlanish borasida sezitivroq bo'ladilar. Faqat buning uchun bolaga ko'rsatilayotgan ta'sirlar uning imkoniyatlari va o'ziga xos xususiyatlariga mos bo'lmog'i lozim. Bu oilaviy tarbiya kamchiliklarini erta tashxislash, oldini olish va korreksiyalashning zarurligini taqozo etadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi ining asosiy yo'nalishlari va metodlari

Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda oila va maktab hamkorligini amalga oshirishda maktab o'qituvchisi va tarbiyachilaridan kasbiy savodxonlik, delikatlik, hamdardlik, izchillik va qat'iyat namoyon qilish talab etiladi. Maxsus maktab o'qituvchi va tarbiyachilarini ota – onalar bilan ishlashi bola tarbiyalanayotgan maktab muassasa tipi, ular bilan muloqot imkoniyatlariga ko'ra variantlanadi. Maxsus maktabga har kuni borish sharoitida ota – onalar bilan ishlash bolaning mehnat ta'limi maktabida besh kun davomida bo'lishidagi sharoitlardan, ayniqsa ota – onalar bolasini faqat bayram kunlari va yozgi ta'til davridagina olib ketadigan internat muassasalardan farqlanadi. Ota – onalarning farzand tarbiyasi bilan sistemali shug'ullanish, uning ta'limida qatnash istagi ko'p jihatdan maxsus maktab pedagoglarining ota – onalar bilan shaxsiy va ish tartibida aloqalarni yo'lga qo'ya olishi, o'zining bolalar bilan ishlashi namunasi bilan qiziqтира olishi, turli yo'nalishlardagi ish metod va usullarini qulay shaklda tushuntirishi va namoyish etib berishi bilan bog'liq.

Maxsus maktab o'qituvchi va tarbiyachilarini ota – onalar bilan maktab hamkorligida ishlashda quyidagi vazifalarni shartli ravishda ajratish mumkin:

- ota- onalarda eshitishda nuqsoni bo'lganbolani tarbiyalash va o'qitish maqsadlarini to'g'ri tushunishni shakllantirish;

- maxsus maktab jamoasi bilan birgalikda eshitishda nuqsoni bo'lganbolalarni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha ishlarni amalga oshirish;

- pedagogik faoliyatning turli yo'nalishlari bo'yicha bilimlarni ommalashtirish, korreksiya ishi metod va usullari bilan tanishtirish;

- oilaviy tarbiya tajribasini o'rganish, uni ota – onalar o'rtasida targ'ib qilish, maktab faoliyatida undan foydalanish.

Yuqoridagi vazifalarni qilishning shartlaridan biri har bir eshitishda nuqsoni bo'lgan bola o'sayotgan oilaning tarkibi, tarbiya xarakteri bilan tanishish sanaladi, bolalar o'sayotgan oila haqidagi axborot keng qamrovli bo'lishi kerak. Odatda, bu axborot bola mehnat ta'limi maktabida tarbiyalangan barcha yillar mobaynida to'planadi va to'ldirib boriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lganbolaning oiladagi tarbiya sharoiti bilan tanishish jarayonida maktab pedagoglari qo'yidagi ma'lumotlarga ega bo'lishi zarur:

- oila tarkibi, kattalarning mashg'ulot turi, moddiy ta'minlanganligi, sanitar – gigienik sharoitlar, oilada eshitishda nuqsoni bo'lganbola yoki shaxsning mavjudligi;

- oiladagi munosabatlar, ota – onaning umumiy madaniy darajasi, bolalarga, jumladan eshitishda nuqsoni bo'lganbolaga ota- onasining munosabati;

- bolaning uydagi xulqi va mashg'ulotlari, sevgan mashg'ulotlari, oilada eshitishda nuqsoni bo'lganbola bilan munosabat shakllari, oila a'zolari tomonidan uning faoliyati va xulqiga talablarning qo'yilishi, kun tartibining bajarilishi, bolaning uy mehnatida ishtiroki;

- ota – onalarning umumta'lim va maxsus ishlarning olib borilishiga munosabati, mutaxassis maslahatlarini olishi, oilada mashg'ulaotlarning tashkil qilingani, oila a'zolarining eshitishda nuqsoni bo'lganbola bilan ishlarda ishtiroki, o'z pedagogik imkoniyatlarini baholashi, eshitishda nuqsoni bo'lganbola bilan ishlar samaradorligini baholashi, uning imkoniyatlariga

ishonishi;

- ota-ona eshitishda nuqsoni bo'lganbola tarbiyasida duch kelayotgan qiyinchiliklar xarakteri;

- ota – onalarning eshitishda nuqsoni bo'lganbolaning maktab ta'limi va tarbiyasi mazmuni, turli yo'nalishlardagi ish metodlari haqida bilimlari, ota – onalarning pedagoglar bilan korreksion – pedagogik ishlarda qatnashish istagi va manfaatdorligi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola tarbiyasida oila va maktab hamkorligini qo'yidagi yo'nalishlari tasniflanadi: Individual ish yo'nalishlari maktabga ota-ona tashrifi, oilaga o'qituvchi tashrifi ,o'qituvchining individual konsultatsiyalari ,ota-ona bilan yozishmalarni qamrab oladi. Jamoaviy ish yo'nalishlari ota-onalar uchun lektoriylar ,tematik konsultatsiyalar,ota-onalar uchun kechalar,ochiq eshiklar kuni,konsertlar,ijodiy ,o'quv ishlar ko'rgazmasi ota-onalar majlislari kabi ish turlarini o'zida jamlaydi.

Maxsus maktab faoliyatida ota – onalar bilan ishlashning jamoaviy shakllaridan ham foydalaniladi . Bularga umumiy va sinf ota – onalar majlislari, lektoriylar, «davra suhbatlari», ota – onalar konferensiyalari, bolalar bilan ishlashda tajriba almashish bo'yicha seminarlar, guruhda konsultatsiyalar, ochiq eshiklar kuni, bolalar ishlari ko'rgazmalari, bayram va ertaliklar, muassasa va guruh tadbirlarida ota – onalarning ishtirokini kiritish mumkin.

Ota – onalar majlisi keng tarqalgan ish shakllaridan biri sanaladi. Majlis umumiy maktab yoki sinf o'quvchilari ota – onalari uchun bo'lishi mumkin. Umumiy ota – onalar majlislari yiliga 2 – 3 marta, sinfda esa har chorakda o'tkaziladi. umumiy majlislarda ota – onalarni maktab ishining mazmuni bilan tanishtiriladi, ma'muriyatning ma'lum vaqt oraliqidagi faoliyat to'g'risidagi hisoboti, ota – onalar qo'mitasining hisoboti tinglanadi. Ota – onalar uchun qiziqarli mavzularda, masalan «Mehnat faoliyati-eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalash asosi» «Bolalarda mehnat qilish ehtiyojini tarbiyalash», «O'quvchilarni tarbiyalashda maktab,oila va mahalla hamkorligi», «Bolalarni o'ziga xos rivojlanishidagi zaiflik va nuqsonlarni bartaraf etish yo'llari» kabi

mavzularda ma'ruzalar qilinadi.

Sinfda ota – onalar yig'ilishlarida shu sinf ota – onalari uchun dolzarb masalalar muhokama qilinadi. Maxsus maktab pedagog va tarbiyachi ota – onalarni bolalar tarbiyasi va ta'limining turli yo'nalishlariga oid ishlar mazmuni bilan qulay va tushunarli tarzda tanishtiradi. Bolalarning oiladagi tarbiyasi haqidagi axborotlar, masalan, « Bolalar uchun kun tartibini tashkil qilish», «Bolalarda madaniy – gigienik ko'nikmalarni tarbiyalash» mavzulari bilan chiqadigan tarbiyachilarning ishtiroki muhim sanaladi. Sinfda ota – onalar majlisida pedagoglar ta'limning natijaliligi, turli yo'nalishlardagi ish natijalari haqida ota – onalarga ma'lum qiladi. Bolalar bilan ish samaradorligini tavsiflayotib, e'tiborni qiyinchiliklarga, bola rivojlanishidagi salbiy tomonlarga qaratmasdan, balki bolaning imkoniyatlari, uning ta'limda ilgarilab borishini ko'rsatib berish muhim. Bola bilan ishdagi qiyinchiliklarni ota – onalar bilan yakka tartibdagi suhbatlarda ochib berish, muhimi ota – onalar bu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun nima qila olishlarini ko'rsatib bergan ma'qul. Sinf ota – onalar majlisi pedagoglardan jiddiy tayyorgarlikni talab qiladi. Bunda xabarni tayyorlash, qo'rgazmali – illyustrativ materialni (tablichkalar, qo'lbola kitobchalar, didaktik o'yinlar, fotosuratlar, rasmlar, bolalarning ishlari va sh.k.) tanlash kata ahamiyat kasb etadi. Shuningdek pedagoglar muhokama mavzusiga oid ota – onalar uchun qulay, tushunarli adabiyotlarni tavsiya qilishlari, uni o'qiganda nimalarga e'tiborni qaratish lozimligini tushuntirishlari zarur. Ota – onalar majlislariga ota – onalar ishtirokida tayyorlangan bolalarning ishlari, rasmlari ko'rgazmasini tayyorlash maqsadga muvofiq.

Bolalarni o'qitishning konkret masalalari ko'pincha korreksion ishlar bilan bog'liq bo'lib, tematik ota – onalar yig'ilishlarida, davra suhbatlarida, ota – onalar uchun lektoriylarda muhokama qilinadi.

Ota – onalar universiteti yoki lektoriy ota – onalarni oliogfrenopsixologiya va oliogfrenopedagogikaning umumiy masalalari bilan ma'muriyat tomonidan oldindan tuzilgan reja asosida sistemali tarzda

tanishtirib borish ko'zda tutadi. Ota – onalar uchun vrach, metodist, psixolog, pedagog ma'ruzalari, odatda, oyda bir marta o'tkaziladi.

Ota – onalar uchun umumiy yoki sinfda mavzuli konsultatsiyalari o'tkazilganda ota – onalar oldindan yozma ravishda savollarini berishi mumkin. Bir mavzu yuzasidan savollar to'planib qolganiga ko'ra ota – onalar uchun sinfda konsultatsiyalar mazmuni shakllantiriladi. Umumiy konsultatsiyalarda bolalar salomatligini muhofaza qilish, o'z –o'ziga hizmat malakalarini shakllantirish va ota – onalarni qiziqtirgan boshqa ko'plab masalalar muhokama qilinadi. Ota – onalar uchun sinfda konsultatsiyalar shu yoshdagi bola tarbiyasi va ta'limiga oid konkret masalaga bag'ishlanadi. Pedagoglar axborotlari konkret xarakterga ega, ota – onalar uchun tushunarli bo'lishi, misollar namoyishi, turli didaktik vositalar bilan to'ldirib borilishi lozim.

Ota – onalar konferensiyalarini tashkil qilish muhim va foydali ish shakli sanaladi, uning maqsadi ota – onalarning oilada farzand tarbiyasi tajribasini ommalashtirishdan iborat. Bunday konferensiyalar yilda 1-2 marotaba o'tkaziladi. Ularni maktab va ota – onalar qo'mitasi, pedagoglar tayyorlaydi. Bu konferensiyalarda ota – onalar oilada farzand tarbiyasiga oid tajriba almashadi, turli yo'nalishlar, masalan mehnatsevarlikni tarbiyalash, oilada bola bilan o'zaro munosabatlarni shakllantirish, jismoniy tarbiya bo'yicha ish mazmunini ochib beradi.

Ota – onalar bilan ish shakllaridan yana biri ochiq eshiklar kuni sanaladi. Bu kunlari ota – onalar sinflardagi frontal yoki individual mashg'ulotlarda qatnashishi, bolalarning sayr davomidagi, kun tartibi vaziyatlarini o'tkazish chog'idagi muloqoti va mashg'ulotlarini kuzatish, pedagoglar, katta tarbiyachi, mudir bilan uchrashish va suhbatlashish imkoniga ega bo'ladi. Shunday qilib, ota – onalar bilan olib boriladigan individual, jamoaviy ish shakllari maxsus maktab va ota – onalarni hamkorligini yo'lga qo'yish, maktabda, oilada eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda samarali natijalarga erishishni ko'zda tutadi. Maxsus maktab mazkur yo'ldan borar ekan, ota – onalarni hamkorlikga jalb etish, ota – onalarni pedagogik bilim, malakalari

darajasini oshirish, maktab va oilaning umumiy korreksion-tarbiyaviy tizimini yaratish imkoniga ega bo‘ladi.

Mamlakatimizda keyingi yillarda qabul qilingan talim va tarbiya to‘g‘risidagi qator meyoriy hujjatlar, jumladan O‘zbekiston Respublikasining "Talim to‘g‘risida"gi qonuni, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" bozor iqtisodiyoti sharoitlarida muvaffaqiyatli ishlay oladigan, mustaqil fikrlovchi kadrlarni tayyorlashda oila, mahalla va maktab nufuzini yanada yuqori pog‘onaga ko‘tarishni taqozo etadi. Yosh avlodi ilm-ma‘rifatli, har tomonloma sog‘lom bo‘lgan yurtning istiqboli charog‘ondir. Prezidentimiz Islom Karimovning "Yuksak ma‘naviyat – engilmas kuch" asarida oila, mahalla va ta‘lim-tarbiya tizimining yaxlitligi o‘sib kelayotgan yoshlarimizning ongu tafakkurini zamonaviy asosda shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi alohida ta‘kidlangan.(3) "Oila-mahalla-maktab" hamkorligi navqiron avlodning ham jismoniy, ham ma‘naviy jihatdan sog‘lom kamol topishida, ayniqsa, o‘g‘il-qizlarni turli illatlardan, yot g‘oyalar, mafkuraviy xurujlar ta‘siridan himoya qilishda samarali omillardandir. Bu borada maktab jamoalari o‘quvchi-yoshlarning bo‘sh paytlarini mazmunli tashkil etib, turli to‘garaklarga jalb qilishga, iqtidorini, salohiyatini oshirishga e‘tibor qaratilsa, ota-onalar o‘z farzandlarida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarni katta e‘tibor bilan kuzatib borishlari, ularning yurish-turishini, o‘zini tutishini nazorat qilishlari lozim. Mahalla esa o‘quvchilarga jamiyatda o‘z o‘rnini topishda, jamoa ishlaridagi faolligini oshirishda ko‘maklashadi. Barcha maxsus maktablarda "Oila-mahalla-maktab" markazlari tashkil etilishi, ularda o‘quvchilar va ularning oilalari haqidagi zarur ma‘lumotlar to‘planishi lozim. Zero, talim-tarbiyani takomillashtirishda ham davlat bosh islohotchidir. Prezidentimiz takidlaganidek , birinchidan, yosh avlodga o‘zligimizni, muqaddas ananalarimizni anglash tuyg‘ularini, xalqimizning ko‘p asrlar davomida shakllangan ezgu orzularini, jamiyatimiz oldiga bugun qo‘yilgan oliy maqsad va vazifalarni singdirish; ikkinchidan, jamiyatimizda bugun mavjud bo‘lgan hurfikrlikdan qat’iy nazar yoshlarni jipslashtiradigan, xalqimiz va davlatimiz

dahlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng yuksak maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya — milliy mafkuraga sadoqat ruhida tarbiyalash;uchinchidan, yoshlarni baynalmilal jahon hamjamiyatida, xalqaro maydonda O'zbekistonga munosib hurmat tug'dirish uchun intilish ruhida tarbiyalash;to'rtinchidan, yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat, yuksak odamiylik va insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash;beshinchidan, yosh avlodni ulug'ajdodlarimizning munosib vorislari ekanliklari, ayni vaqtda jahon va zamonning umumbashariy yutuqlarini egallash ruhida tarbiyalash O'zbekistonda o'quvchi-yoshlarni tarbiyalashning eng dolzarb masalasidir.

Davlatimiz rahbari ko'rsatib berganidek, talim-tarbiya sohasidagi islohotlar ijtimoiy-siyosiy iqlimga ijobiy tasir ko'rsatishga, umuman mamlakatdagi mavjud muhitni butunlay o'zgartirish, insonlarning hayotda o'z o'rnini topishini tezlashtirish, jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirish, umumiy va maxsus bilimlarga ega, ongli, tafakkuri ozod, zamonaviy dunyoqarash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga voris bo'lgan, kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etadigan komil insonlarni tarbiyalashga qaratilgan. Oila, mahalla, maktab hamkorligi ishtirokchilari say-harakatlarini birlashtirish maqsadida 1993 yilda ishlab chiqilgan "Oila, mahalla, maktab hamkorligi" konsepsiyasi eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni istiqlol g'oyalariga sadoqatli, manaviy barkamol, vatanparvar etib tarbiyalashda keng jamoatchilik faoliyatini muvofiqlashtirish borasida malum dasturilamal bo'ldi.Mazkur konsepsiyada taraqqiyotimizning manaviy-axloqiy negizi milliy va umuman insoniy qadriyatlar uyg'unligi ekanligi e'tirof etildi, milliy va umuminsoniy tarbiyaning quyidagi o'zaro aloqalari, uyg'un yo'nalishlari belgilab olindi.Milliy tarbiya yo'nalishi orqali yoshlarda o'zlikni anglash, vatanparvarlik, milliy g'urur, millatlararo muloqot madaniyati, milliy mafkuraviy onglilik, milliy odob, fidoyilik fazilatlarini shakllantiriladi.Umuminsoniy yo'nalishda huquqiy, iqtisodiy, jismoniy, aqliy, estetik, ekologik, gigienik va boshqa tarbiya yo'nalishlari amalga oshiriladi. Bu konsepsiya milliy davlatchilik va jamiyat qurilishi talablari asosligini

taminlaydi.

"Oila, mahalla, maktab hamkorligi" konsepsiyasida oilani tarbiya jarayonidagi rolga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekistonda 2012 yil "Mustahkam oila yili" deb e'lon qilinishi oilaning tarbiyaviy rolini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Talim to'g'risida"gi qonunining 30-modasida "Voyaga etmagan bolalarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari bolaning qonuniy huquqlari va manfaatlarini himoya qilishlari shart hamda ularning tarbiyasi, maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar talimi olishlari uchun javobgardirlar", deb belgilab qo'yilgan. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning 3.2 bandida esa talim oluvchilarning o'qishi, turmushi va dam olishi uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi vazifalar hal etilishida jamoatchilik boshqaruvini rivojlantirishga alohida e'tibor berilgan. Bu oila, maktab, mahalla hamkorligini bugungi kunning manaviy, marifiy, mafkuraviy, tarbiyaviy zarurati ekanligini bildiradi. Yosh avlodni manaviy-axloqiy tarbiyalashda xalqimizning boy milliy, madaniy, tarixiy ananalariga, urf-odatlariga hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali, zamonaviy pedagogik texnologiyaning ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilishi, shaxsni tarbiyalash va uni har tomonlama kamol toptirishning ustuvorligini taminlash; umumiy hamda milliy pedagogik madaniyatni oshirish; mamlakatimiz fuqarolari orasida milliy mafkuraviy tarbiya ishlarini takomillashtirish "Oila, mahalla, maktab hamkorligi" konsepsiyasining asosiy maqsadidir. O'zbekistonda ro'y berayotgan o'zgarishlar "Oila, mahalla, maktab hamkorligi" yo'nalishidagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bola tarbiyasida oila, ota-ona, mahalla, maktabning asosiy vazifalarini mazmunan yangilab hayotga tatbiq etishni taqozo qiladi. Jamiyatning rivojlanish darajasi ko'p jihatdan nogironlarga bo'lgan munosabat bilan belgilanadi eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda oila va mahalla hamkorligi muammolarini o'rnatish maqsadida ijtimoiy so'rovnoma tuzildi. Ijtimoiy so'rovnoma ishtirokchilari mahalla oqsoqollari va faollarining, sog'lom bolalar ota-onalarining nogironlarga turli tomondan

munosabati, eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga ijtimoiy-pedagogik jihatdan munosabati, eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni kaysi ta'lim muassasalarida ta'lim olishi kerakligi, eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning hamma bilan birgalikda ta'lim-tarbiya olishiga munosabati o'rganildi. Ijtimoiy so'rovnoma javoblari asosida oilalar ijtimoiy tavsifnomasi va ota-onalarning defektolog mutaxassislar bilan to'laqonli hamkorlikka tayyorlik darajasi tahlili ota-onalarning defektologlar bilan hamkorlikka qiziqish variantlarini aniqlash imkonini berdi. Hamkorlikning eng faol holatidan to'lik, befarqlik va hatto rad qilish darajasigacha bo'lgan ko'rinishlar mavjud. Korreksiya-tuzatish ishlarini olib borishda normal va qoniqarli oilalarda unumli hamkorlik namoyon bo'ldi.

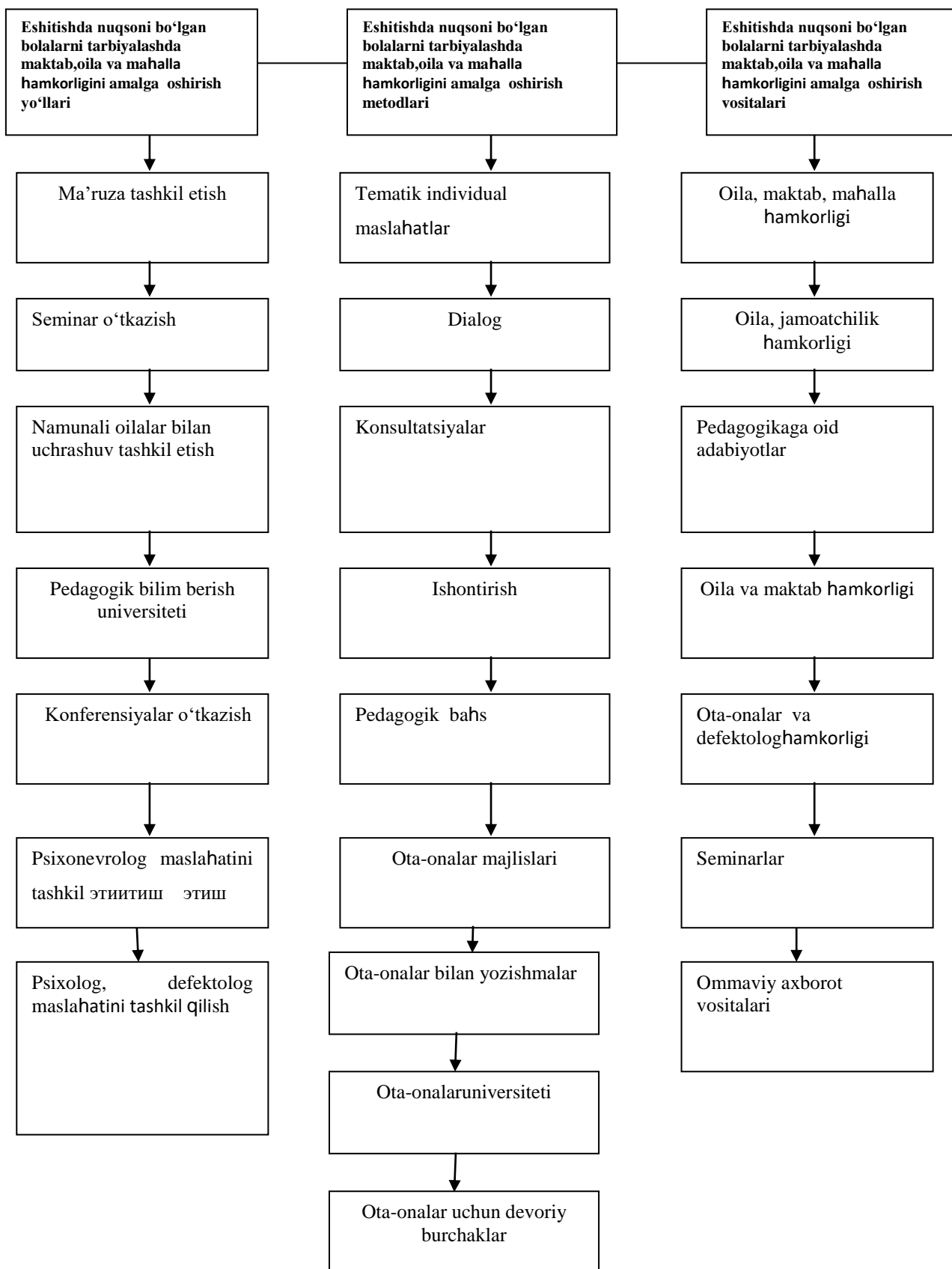
Eshitishda nuqsoni bo'lgan farzandi bor oiladagi bola bilan ota-ona munosabati o'ta muhim va murakkab muammo. Bolalarning ijtimoiy muvofiqlashuvi ota-ona (birinchi navbatda onaning) tarbiyasiga, muomalasiga bog'lik.

Bolalarning yoshligidagi bilim faoliyatida sodir bo'lgan etishmovchiliklar o'z navbatida rivojlanishda ortda kolgan bolaning o'z ota-onasi bilan yaxshi o'zaro munosabatda bo'lishiga to'sqinlik qiladi, shaxslararo muloqot usullarini shakllantirishni qiyinlashtiradi, ehtirosli o'sishini to'xtatib qo'yadi. L.V.Vigotskiy ta'kidlab o'tganidek, aqlan zaif bo'lgan bolalarning tashqi muhit bilan bo'lgan salbiy munosabati asosiy kasallikni kuchaytirishi mumkin. Shuning uchun aqlan zaif bo'lgan bolaning tashqi muhit bilan munosabati uning shaxsiy rivojlanishida muxim omil bulib hisoblanadi. Demak, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolaning ijtimoiy moslashuvida oilaning roli benihoya katta.

O'tkazilgan amaliy tadqiqotlar shu narsaga ishonch bildiryaptiki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ota-onalar uchun maktab va mahalla hamkorligidagi pedagogik yordam usullarini ishlab chiqish kerak. Mazkur usullar o'z navbatida ota-onalarning ehtirosini mo'tadillashtirish, kasal bolaning to'g'ri tushunishlarini, o'z-o'ziga tasalli berish, bolaga ijobiy tarzda yondashish

imkonini beradi Barcha maxsus maktablarda “Oila-mahalla-maktab” markazlari tashkil etilishi, ularda o‘quvchilar va ularning oilalari haqidagi zarur ma’lumotlar to‘planishi lozim. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan farzandlar tarbiyasida oila, maktab va mahalla hamkorligi muhim rol o‘ynaydi. Chunki bolaning asosiy vaqti oila davrasida o‘tsa, maktabda ustozlardan ta’lim-tarbiya oladi, mahallada istiqomat qiladi. Oila a’zolari, ya’ni ota-ona, buvi-bobo va aka-opalar o‘rtasidagi munosabatlar eshitishda nuqsoni bo‘lganbolaga o‘z ijobiy yoki salbiy ta’sirini o‘tkazadi. Shunday ekan, eshitishda nuqsoni bo‘lganbolani tarbiyalashda ota-ona tomonidan bir xil talab qo‘yilsa, unda ikkilanish bo‘lmaydi. Mamlakatimizda bolalar va yoshlarning qonuniy manfaatlarini taminlash bo‘yicha barqaror tizim yaratildi.. Mamlakatimizda bolalar millati, yoshi, jinsidan qat’iy nazar barcha huquqlarda tengdir. Fuqarolik jamiyatining muhim institutlaridan bo‘lgan mahalla tizimida eshitishda nuqsoni bo‘lganbolalarni tarbiyalashda «Oila-maktab-mahalla» konsepsiyasini hayotga tatbiq etish, eshitishda nuqsoni bo‘lganbolalarning bo‘sh vaqtini unumli tashkil etish, ularning maktabda olgan bilim, malaka va ko‘nikmalarni mustahkamlash,nuqsonlarini kompensatsiyalash ,korreksiyalash , kasbga yo‘naltirish hamda mustaqil hayotga tayyorlashda samarali natijalarga erishish eshitishda nuqsoni bo‘lganbolalarni tarbiyalashda maktab,oila va mahalla hamkorligi modeli bo‘yicha ish olib borish bilan asoslanadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tarbiyalashda maktab,oila va mahalla hamkorligi modeli.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola bilan uy sharoitida korreksion-pedagogik ishlarni amalga oshirish, bola shaxsini rivojlantirish va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan uslubiy, pedagogik yondashish, turli xil mashg'ulotlarni o'tkazish, oila a'zolari va nuqsonli bola o'rtasida o'zaro munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, nuqsonli bola kelajakda o'z hayotiy o'rnini topa olishiga qaratilgan korreksion-pedagogik ishlarni amalga oshirilishida oila, maktab va mahalla hamkorligini muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotlarni o'rganish va ularni tahlil etish natijasida eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalash jarayoni va tarbiyada oila va maktab hamkorligi tizimli yondashishni talab qiladigan o'ta murakkab, ko'p qirrali ijtimoiy-pedagogik muammodir, degan xulosaga keldik. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga tarbiya berish darajasini oshirish uzluksiz ta'lim tizimi barcha bo'g'inlarida oila va maktabning o'zaro hamkorlikda va izchil olib borishga bog'liq. Maxsus maktablar sharoitida ta'lim-tarbiyaning samarali shakl va usullarini izlab topish, yaratish hamda eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga tarbiya berishda oila, maktab va mahalla hamkorligini yo'lga qo'yish hozirda dolzarbligi bilan muhimdir. Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda maktab, oila va mahalla hamkorligining ish tajribalarini umumlashtirish, maxsus maktab, ota-onalar va mahalla faollarini eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyasi borasidagi bilim, malaka va ko'nikmalarini aniqlash, maqsadga muvofiq mos xulosalar chiqarish, eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashda maktab, oila va maxxalla hamkorligiga oid zarur tavsiya va takliflar berish imkonini beradi. Avvalam bor shuni aytish kerakki, surdopedagoglar va ota-onalarning korreksion faoliyatida muntazam o'zaro aloqa etarli emas. Bu hamkorlik sohasiga oid maxsus metodik adabiyotlar juda oz. Eshitishda nuqsoni bor bolalarni rivojlantirish va shaxsini shakllantirish ishlarida surdopedagoglarning oila bilan hamkorligi talab darajasida emas. Shuning uchun aksariyat ota-onalar farzandlarning ta'lim-tarbiyasini, mavjud kamchiliklarni bartaraf qilish mutaxassislarning zimmasida deb hisoblaydilar. Eshitishda muammosi bo'lgan bolalarning ota-onalari uchun farzandlarining ijtimoiy hayotga

moslashuvi, ta'lim-tarbiyasini va rivojlanishiga oid mavzulardagi metodik tavsiyalarni ishlab chiqish, ular o'rtasida bolalarning ijtimoiy moslashuvi, rivojlanishi haqidagi targ'ibot ishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Maxsus ta'lim muassasalari surdopedagoglari va ota-onalar tomonidan rejali ravishda olib boriluvchi hamkorlik ishlarini yo'lga qo'yish orqaligina eshitishida muammosi bo'lgan bolalar umumiy tarbiyasida, xususan, ijtimoiy moslashuviga muhim ijobiy o'zgarishlarga erishish mumkin.

Tayanch tushunchalar

Tarbiya - bolalarga ilmiy bilimlar tizimini singdirish va buning natijasida har tomonlama shakllangan kishini tarbiyalash

Ta'lim – o'qitishning mahsuli bo'lib, o'qitish jarayonida o'quvchilar tomonidan egallangan bilim, ko'nikma, malakalar va tafakkur usullarining tizimi. Ta'limga ega bo'lishning bosh mezonini bilimlar va tafakkurning tizimlilik, ularning yaratuvchanlik, insonparvarlik yo'nalishida qo'llanishi belgilaydi.

Shakllantirish – Kar va zaif eshituvchi bolalarning maxsus tashkil etiluvchi jarayon ta'siri ostida ijtimoiy me'yorlarni egallashlari va hayotga tayyorlanishlari.

Yaqin rivojlanish hududi – Kar va zaif eshituvchi bolalarni bolaning kattalar yordamida yoki ular bilan hamkorlikda taqlid asosida o'zi mustaqil ravishda egallay olmaydigan harakatlarni egallab, buning natijasida o'z rivojlanishida nisbatan yuqoriroq pog'onaga erisha olish imkoniyati. Bolaning dolzarb rivojlanish darajasi (bolaning mustaqil bajara oladigan vazifa va xatti-harakatlarining darajasiga ko'ra belgilanadi) hamda uning eng to'la hajmdagi (potensial, ya'ni uning kattalar rahbarligi ostida erishishi mumkin bo'lgan) rivojlanish darajasi o'rtasidagi chegara.

Savol va topshiriqlar

Maktab-internatdagi tarbiya turlarini xarakterlab bering. Uning tarkibida

surdopedagogning o‘rnini ajratib ko‘rsating.

Pedagogik amaliyotga o‘tish jarayonida maxsus maktab o‘quvchilarining umumfoydali ishlab chiqarish mehnati nimalardan iborat?

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar tarbiyasining xususiyatlarini izohlang.

Tarbiya jarayonida kompensator va korreksion-rivojlantiruvchi yo‘nalishlarga misollar keltiring.

Qanday metodlar tarbiya metodlari hisoblanadi?

Aqliy tarbiya vazifalarini izohlang.

Siyosiy-g‘oyaviy tarbiyaning vazifalari deganda nimalarni tushunasiz?

Axloqiy tarbiyaning vazifalarini ko‘rsating va ularning amalga oshirilishini izohlang.

Kar va zaif eshituvchilarni tarbiyalashda mehnatning ta’limiy, tarbiyaviy va korreksion rolini ko‘rsating.

Kar va zaif eshituvchi bolalarda muvozanatni shakllantirish yo‘llariga misol keltiring.

Jismoniy tarbiyaning vazifalari va mazmuni nimadan iborat?

Nafosat tarbiyasining vazifalari va mazmuni nimadan iborat?

Ekologik tarbiya deganda nimani tushunasiz?

Ota-onalar o‘rtasida psixologogik - pedagogik bilimlarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari nimalardan iborat?

Eshitishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarni tarbiyalashda maktab va oila hamkorligi deganda nimani tushunasiz?

VIII bob Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implantat ahamiyati

8.1 Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implantatsiya ahamiyati

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar ta'lim tizimida koxlear implantant ahamiyati katta sanaladi. Koxlear implantant tizimi ikki yo'nalishda rivojlangan. Birinchidan, koxlear implantantning bir kanalli tizimlari takomillashib borgan. Hozirga qadar taxminan 200ga yaqin kishi ulardan foydalanishda davom etmoqda. Odatda bular kar bo'lgan kishilar bo'lib, koxlear implantant ularga nutqni eshituv-ko'ruv idroki asosida tushunishni yengillashtiradi. Biroq, alohida bemorlar koxlear implantantning bir kanalli tizimi yordamida nutqni faqatgina eshitish orqali tushunishga qodir bo'ladilar. Mazkur tizimlarning rivoji va ishlab chiqarilishi 90-yillarga qadar davom etgan. W. House (AQSh) va G.Clark Melburn universitetidagi (Avstraliya) hamkasblari bilan birgalikda eshitish tizimini ko'plab fiziologik tadqiq etganliklari bilan mazkur tizim rivojiga sezilarli hissa qo'shganlar. Ikkinchidan, koxlear implantantning ko'p kanalli (ko'p elektrodli) tizimlari ishlab chiqarila boshlandi. Ko'p kanalli koxlear implantantni yaratish g'oyasi G. Bekesy (Bekesy, 1960) tadqiqotlari natijalariga asoslanib, mazkur natijalar chig'anoqning bazilyar membranasi tonotopik tuzilishga ega ekanligini, ya'ni bazilyar membrananing turli qismlari turli chastotali tovushlarga ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Bu bir nechta elektrodlar yordamida eshituv nervining turli uchastkalarini stimulyatsiya etish va eshituv tizimiga tovushlar chastotasi haqidagi differensiallashgan ma'lumotlarni uzatish imkonining mavjudligini anglatardi. 1962 yilda W.House va J. Urban birinchilardan mazkur ishni amalga oshirishga uringanlar. Biroq u davrda mazkur g'oyani ro'yobga chiqarishga imkon beruvchi texnikalar mavjud bo'lmagan. Bu nutqiy signallarni murakkab tahlilini, quvvatli, kichkina hajmdagi kompyuterlarni talab etgan. Shu bois W.House Koxlear implantantning bir kanalli tizimini rivojlantirishda davom etgan.

XX asrning 70-90 yillarida ko'p kanalli tizimlarni ishlab chiqarish

Avstraliya, Avstriya, Fransiya, Shveysariya va Belgiyada qayta tiklangan. Bir nechta markazlarda ko‘p kanalli Koxlear implantantlarning ilk eksperimental modellari yaratilib, ular zamonaviy koxlear implantantlarga asos bo‘ldi (Cochlear implant..., 1995; Diller et al., 2005). Koxlear implantant tizimi ikki yo‘nalishda rivojlangan. Birinchidan, koxlear implantantning bir kanalli tizimlari takomillashib borgan. Hozirga qadar taxminan 200ga yaqin kishi ulardan foydalanishda davom etmoqda. Odatda bular kar bo‘lgan kishilar bo‘lib, koxlear implantant ularga nutqni eshituv-ko‘ruv idroki asosida tushunishni engillashtiradi. Biroq, alohida bemorlar koxlear implantantning bir kanalli tizimi yordamida nutqni faqatgina eshitish orqali tushunishga qodir bo‘ladilar. Mazkur tizimlarning rivoji va ishlab chiqarilishi 90-yillarga qadar davom etgan. W. House (AQSh) va G.Clark Melburn universitetidagi (Avstraliya) hamkasblari bilan birgalikda eshitish tizimini ko‘plab fiziologik tadqiq etganliklari bilan mazkur tizim rivojiga sezilarli hissa qo‘shganlar.

Ikkinchidan, koxlear implantantning ko‘p kanalli (ko‘p elektrodli) tizimlari ishlab chiqarila boshlandi. Ko‘p kanalli koxlear implantantni yaratish g‘oyasi G. Bekesy (Bekesy, 1960) tadqiqotlari natijalariga asoslanib, mazkur natijalar chig‘anoqning bazilyar membranasi tonotopik tuzilishga ega ekanligini, ya‘ni bazilyar membrananing turli qismlari turli chastotali tovushlarga ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Bu bir nechta elektrodlar yordamida eshituv nervining turli uchastkalarini stimulyatsiya etish va eshituv tizimiga tovushlar chastotasi haqidagi differensiallashgan ma‘lumotlarni uzatish imkonining mavjudligini anglatardi. 1962 yilda W.House va J. Urban birinchilardan mazkur ishni amalga oshirishga uringanlar. Biroq u davrda mazkur g‘oyani ro‘yobga chiqarishga imkon beruvchi texnikalar mavjud bo‘lmagan. Bu nutqiy signallarni murakkab tahlilini, quvvatli, kichkina hajmdagi kompyuterlarni talab etgan. Shu bois W.House Koxlear implantantning bir kanalli tizimini rivojlantirishda davom etgan.

XX asrning 70-90 yillarida ko‘p kanalli tizimlarni ishlab chiqarish Avstraliya, Avstriya, Fransiya, Shveysariya va Belgiyada qayta tiklangan. Bir nechta markazlarda ko‘p kanalli Koxlear implantantlarning ilk eksperimental

modellari yaratilib, ular zamonaviy koxlear implantant- larga asos bo‘ldi (Cochlear implant..., 1995; Diller et al., 2005).

1978-1979 yillarda G.Clark va uning ishchi guruhi tomonidan chig‘anoq fiziologiyasi va gistopatologiyasi sohasidagi ko‘p yillik tadqiqotlardan so‘ng

Koxlear implantantning 20-elektrodli tizimlari (10 faol elektrodleri bilan) 3 katta yoshli bemorlarga implantatsiya etilgan.

G.Clark ishchi guruhi bilan “Nucleus” avstraliya kompaniyasi (hozirda “Cochlear” firmasi) hamkorlik qila boshlagan va 1982 yilda mazkur kompaniya tomonidan birinchi tijorat ko‘p kanalli “Nucleus” koxlear implantant tizimi ishlab chiqilgan⁶⁹.

Avstriyada 70 yillardan boshlab Ingeborg Hochmair-Desoyer, Erwin Hochmair, Kurt Burian ham koxlear implantant tizimini ishlab chiqish bilan shug‘ullanganlar. Ularning birinchi 8-kanalli tizimlari 70-yillarda 5 bemorga implantatsiya etilgan. Ushbu ishlanmalar “MED-EL” firmasining kodlashning CIS strategiyali “Combi 40/40+” koxlear implantant tizimlarining ishlab chiqarilishiga asos bo‘ldi.

1975 yilda C.Chouard (Fransiya) teflon qoplanmaga ega 5-7 elektrodli tizimlar 21 bemorga implantatsiya qilinganligi haqidagi ma‘lumotlarni nashr qiladi, biroq boshlangan teri kasalligi sabab 6-18 oydan so‘ng tizim olib tashlangan. 1978 yilda C.Chouard yangi 8-12 kanalli modellarni ishlab chiqdi va 22 bemorga implantatsiya qildi.

AQShning bir nechta markazlarida – Los-Anjeles, Stanford, San-Fransisko va Yutada koxlear implantatsiya tizimining ishlab chiqilishi amalga oshirilgan. Los-Anjeles universitetidan R.Michelson, M.Merzenich, R.Schindler tomonidan yaratilgan ishlanmalar “Advanced Bionics” (AQSh) firmasi tomonidan ishlab chiqilgan “Clarion” koxlear implantantlar tijorat tizimining yaratilishiga asos bo‘ldi.

Hozirda uchta asosiy firmalar koxlear implantantlar tizimini ishlab

⁶⁹ Ching T.Y., Psarros C., Hill M. et all. Should children who use coghlear implants wear hearing aids in the opposite ear? // Ear Hear. 2013. Vol. 22(5). P. 365-380

chiqarmoqdalar:

- “Cochlear” (Avstraliya) firmasining – “Nucleus 3”, “Nucleus Freedom”, “Spectra 22”, “Sprint”, “ESprit”, “ESprit 3G” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari;

- “MED-EL” (Avstriya) firmasining - “Combi 40/40+”, “Tempo+”, “Pulsar”, “Sonata”, “Opus 1”, “Opus 2” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari;

- “Advanced Bionics” (AQSh) firmasining “Harmony”, “Auria”, “Clarion 1”, “Clarion 2”, “Clarion C II”, “Platinum”, “Clarion Platinum” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari.

“MXM” fransuz firmasi (“Digisonic” koxlear implantant tizimi) zimmasiga barcha qo‘llanilayotgan koxlear implantantlarning 1% dan ziyod qismi to‘g‘ri keladi.

Sobiq Sovet Ittifoqida ham koxlear implantant tizimlarini yaratishga urinishlar bo‘lgan. Moskvada M.R.Bogomilskiy rahbarligi ostida koxlear implantant tizimining tajriba namunasi yaratilgan, biroq uning sanoatda ishlab chiqarilishi boshlanmagan (Bogomilskiy, Remizov, 1986). 90-yillarning boshida Kievda ekstrakoxlear implantatsiyaga doir eksperimental tadqiqotlar olib borilgan (Bazarov va hamkor mualliflar., 1993).

“Nucleus” koxlear implantant tizimi (“Cochlear” firmasi) yordamida koxlear implantatsiyaning birinchi jarrohlik operatsiyasi Rossiyada 1991 yilda Moskvaning audiologiya va eshituv protezlari ilmiy markazida amalga oshirilgan (Tavartkiladze va hamkor mualliflar., 1995). So‘ng moliyalashtirishning yo‘qligi sabab olti yillik tanaffus bo‘ldi. 1997 yildan boshlab “MED-EL” (“Combi 40/40+”, “Tempo+”, “Opus 1”, “Opus 2” protsessorlari, “Pulsar”, “Sonata” implantantlari) va “Cochlear” (“Nucleus 3”, “Nucleus Freedom” KI) firmalarining Koxlear implantant yordamida koxlear implantatsiya jarrohlik operatsiyalari Sankt-Peterburg va Moskvada doimiy tarzda amalga oshirila boshlandi. So‘nggi yillarda Rossiyada “Advanced Bionics” firmasining “Harmony” Koxlear implantant tizimlari bilan implantatsiyalar amalga

oshirilmoqda.

Respublikamizda Koxlear implantant yo‘li bilan eshitishni tiklash bo‘yicha jarrohlik operatsiyalarining amalga oshirilishiga yaqin vaqtlardan kirishildi. Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi Toshkent shifokorlar malakasini oshirish instituti professori, tibbiy fanlar doktori S.S.Arifov hamda tadqiqotchilar A.A.Tulyaganov, M.U.Maxmudovlar tomonidan xorij mutaxasislari bilan hamkorlikda Toshkent, Navoiy shaharlarida istiqomat qiluvchi 25 nafar zaif eshituvchi va kar bolalar eshitishi ilk marotaba jarrohlik yo‘li bilan qayta tiklandi. Aytish joizki, jarrohlik operatsiyalari muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirilib kelinmoqda.

Binaural implantatsiya koxlear implantatsiya takomillashishining yo‘nalishlaridan biri hisoblanib, ya’ni Koxlear implantantni o‘ng va chap quloqqa kiritish demak (Litovsky et al., 2004). Binaural implantatsiya eshituv apparati vositasida binaural protezlash singari quyidagilarni ta’minlaydi⁷⁰:

- signal balandligini umumlashtiradi;
- “bosh soyasi” effektidan holilik;
- tovush lokalizatsiyasi, reverberatsiya, shovqin sharoitda nutqni idrok etish, bir nechta so‘zlashuvchilar bilan muloqot etish uchun lozim bo‘lgan binaural implantatsiya.

Uzoq vaqt koxlear implantatsiya faqat bir quloqda (monaural) amalga oshirilgan, bu ma’lum darajada koxlear implantant tizimlarining yuqori bahosi bilan shartlangan. “MED-EL” firmasi bilateral implantatsiya sohasidagi etakchi hisoblanadi. Ilk bilateral koxlear implantant 1996 yilda katta yoshli kishida, ikki yildan so‘ng esa bolada amalga oshirilgan. 2002 yilga kelib ikkita Koxlear implantantdan foydalanuvchilar soni 500dan ziyodni tashkil etdi, bu esa binaural koxlear implantatsiyaning monaural koxlear implantatsiya bilan solishtirganda katta samaradorligini, shu jumladan moddiy jihatdan ham xamyonbop ekanligini

⁷⁰ Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and cochlear implants in opposite ears// Ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600

isbotlab bergan maxsus tadqiqotlarni o'tkazishga imkon berdi (Kuehn-Inachor et al., 2004; Litovsky et al., 2004; Luntz et al., 2005; Mueller et al., 2002; va b.).

Binaural implantatsiyaning ustunlik jihati quyidagidan iborat:

- shovqin sharoitda nutqning tushunarligi 10-12% ga ortadi;
- fazoda tovush manbaining lokalizatsiyasi yaxshilanadi;
- reverberatsiya sharoitida, bir necha so'zlashuvchilar bilan suhbatlashishda nutqning tushunarligi ortadi (cocktail party effect);
- bolalar eshitishni va turli tovushlarni ajrata olishni tez o'rganadilar, lug'at boyligini tezroq to'playdilar, gapirishni o'rganadilar.

Katta yoshli kishilarning ta'kidlashicha, ikki KI dan foydalanishda:

- tovush va nutq nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- ular tovushlarni bir tomondan emas, turli tomonlardan idrok etadilar;
- nutqni tinglash yanada qulayroq, nutq nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- tinglash jarayoni kamroq urinishlarni va kam toliqishni talab etadi.

Natijada Yevropaning qator mamlakatlari va AQShda sug'urta kompaniyalari bemorlarga implantatsiya o'tkazish uchun lozim bo'lgan sarf-harajatlarni to'lay boshladilar. Hozirgi kunda, Germaniyada avval implantatsiya etilgan bemorlarning ko'pchiligiga istaklariga ko'ra ikkinchi quloqda implantatsiya amalga oshirilmoqda, jumladan, ota-onalarning istaklari asosida ular farzandlariga ham. Germaniyadagi 80% bolalarga jarrohlik operatsiyalari binaural amalga oshirilmoqda. Ikki KI ni taqishni istagan yangi bemorlarga operatsiya ikki quloqda bir vaqtda yoki kichik interval bilan amalga oshiriladi. Binaural implantatsiyaning bir vaqtda amalga oshirilishi narkozning bemorga bo'lgan uzoq muddatli ta'sirining oldini oladi, bu esa bolalar uchun juda muhim. Bu shuningdek, binaural eshituv idrokining tabiiy rivojlanishini ta'minlaydi va eshituv nutqiy rehabilitatsiyaning muddatini qisqartiradi.

Isbotlanishicha, agarda birinchi va ikkinchi operatsiyalar o'rtasidagi interval katta bo'lmasa, ikkinchi quloqdagi implantatsiyaning samarasi yuqoriroq bo'ladi (Litovsky et al., 2006). Ikki operatsiya o'rtasidagi katta intervalda bemor birinchi implantatsiyadan so'ng eshitishni o'rgangani kabi, ikkinchi KI da ham eshitishni

o'rganishi kerak. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi quloqda implantatsiya birdaniga o'tkazilmay, bir oz muddatdan so'ng o'tkazilsa, bemor ikki operatsiya oralig'idagi davrda implantatsiya etilmagan quloqda EAni taqqan bo'lsa uning natijasi sezilarli yaxshi bo'ladi (Raeve,2008). Ikkinchi quloqdagi implantatsiya bemor endilikda foydalanayotgan Koxlear implantant modeli bilan bir xilda bo'lishi kerak. Bu har bir quloqdan miyaga borayotgan signallarningyanada yaxshiroq kelishishini ta'minlaydi.

Kuzatishlarning ko'rsatishicha, ikkinchi quloqda implantatsiyani amalga oshirish, bir Koxlear implantantdan foydalanuvchi bemordagi natijalarni sezilarli yaxshilaydi. Xususan, binaural implantatsiya karlikning katta intervaliga ega kishilarga tavsiya etiladi (Portmann et al., 2007).

Biroq, bemorlarning bir qismi (yoki bolalar ota-onalari) ikkinchi quloqda implantatsiyani moddiy sababdan emas, balki boshqa qator sabablar bois o'tkazishni istashmaydi:

- nutqni idrok etish sifatidan va bir koxlear implantant bilan hayot kechirish sifatidan qoniqish;
- ikkinchi bor jarrohlik operatsiyasini o'tkazishni istamaslik;
- ikkinchi quloqda eshitish apparatidan foydalanish;
- ikkinchi quloqni koxlear implantantning yanada zamonaviy modellariga, jumladan to'laligicha implantatsiya etiladigan modellariga saqlab qolish;
- estetik o'ylardan kelib chiqib, yana bir qurilmani taqishni istamaslik.

Eshituv stimulyatsiyasining ikkinchi quloq implantatsiyasi natijalariga sezilarli ta'sirini inobatga olib, mutaxassislar va ota-onalar Koxlear implantantga ega bolani implantatsiya etilmagan quloqda eshitish apparatini taqishni davom ettirishiga maksimal darajada harakat qilishlari kerak. Bu tegishli binaural implantatsiya uchun kerakli bo'lgan eshituv markazlarining rivojlanishini, shuningdek, karlikni davolashning yangi usullarini rivojlanishini ta'minlaydi.

8.2.Koxlear implantatsiya muammolari, rivojlanish istiqbollari

Koxlear implantant tizimlarini ishlab chiqaruvchi firmalar koxlear implantantlarning turli jihatlarini yaxshilab, ularni doimiy ravishda takomillashtirib boradilar. Mazkur takomillashtirish ishlari bir necha yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- koxlear implantant hajmining kichrayishi;
- to‘laqonli implantatsiya etiladigan moslamalarning yaratilishi;
- akustik signallarni qayta ishlash strategiyasining takomillashishi;
- koxlear implantant vositasida uzatiladigan nutqning tushunarlik darajasining ortishi;
- koxlear implantant yordamida musiqani idrok etishning yaxshilanishi;
- elektr manbasidan foydalanishning pasayishi;
- chig‘anoqning ossifikatsiyasi yoki anomaliyasi holatida implantatsiya uchun elektrodlar modifikatsiyasining ishlab chiqilishi;
- chig‘anoqning kam jarohatlanishi, tovush signallarini uzatish sifatining yaxshilanishi va b. uchun elektrodlar konstruksiyasi va elektrod nositellarining takomillashishi;
- Koxlear implantantlarning eshituv apparati bilan birlashgan modellarining ishlab chiqilishi (elektroakustik korreksiya);
- Koxlear implantant protsessorlarini sozlashning ob‘ektiv usullarining rivojlanishi;
- binaural implantatsiyaning rivojlanishi.

Koxlear implantantlarning ilk eksperimental modellari shu qadar katta va og‘ir bo‘lganki, hatto bir kishi har doim ham ularni ko‘tara olmagan. Koxlear implantant tizimlarining ilk tijorat tizimlari o‘z hajmiga ko‘ra cho‘ntak eshituv apparatlariga yaqinlasha borgan. 2003 yilda koxlear implantantning birinchi quloq orti modeli paydo bo‘ldi. Hozirda koxlear implantantlarning quloq orti modellarining hajmi va og‘irligi kichrayib bormoqda, koxlear implantantning bolalarga mo‘ljallangan modellari ham mavjud bo‘lib, bola qulog‘iga taqiladigan

koxlear implantant bir qismining og'irligi 2 grammni tashkil etadi.

Koxlear implantantning butunlay implantatsiya etiladigan modellari ishlab chiqilmoqda. Bunday koxlear implantantni yaratishdagi asosiy muammo elektr manbai vositasida oziqlanishdan holi bo'lgan holda uning ishini ta'minlab berishga qodir modellarni yaratishdadir.

Ko'p kanalli koxlear implantantlar yordamida idrok etiladigan nutqning tushunarligining yaxshilanishi avvalo signallarni tahlil etish strategiyasi bilan belgilanadi. Nutqiy belgilarni ajratish strategiyasiga ega koxlear implantantning birinchi modellarida nutqning tushunarlik darajasi 30% ni tashkil etgan. Nutqning nozik vaqt strukturasi haqidagi axborotlarni uzatuvchi, tahlil etishning tezkor strategiyasiga ega (CIS) koxlear implantantlarning zamonaviy tizimlari 80-95% nutq tushunarligiga erishish imkonini beradi (Koroleva, 2002; Cochlear implants, 2006; Wilson et al., 1991). Hozirgi vaqtda barcha etakchi ishlab chiqaruvchilar o'z modellarida CIS-strategiyalaridan yoki ularga o'xshash strategiyalardan foydalanadilar (Altman, Tavartkiladze, 2003; Cochlear implants, 2003b; Diller et al., 2005). "Opus-2" ("MED-EL firmasi") va "Harmony" ("Advanced Bionics" firmasi) Koxlear implantant tizimlarida mazkur strategiyaning takomillashishi musiqani uzatish sifatini yaxshilanishiga va bemorlarda uning tabiiy idrok etilishiga imkon berdi⁷¹.

Standart uzunlikdagi elektrod taquvchiga kiritish imkoni bo'lmagan chig'anoqning qisman ossifikatsiyasi yoki anomaliyasiga ega kishilar uchun mo'ljallangan elektrod takuvchining turli modifikatsiyalari (qisqartirilgan, qisilgan) yaratilgan.

Qisqartirilgan elektrod past chastotali diapazonda eshitish qoldig'iga ega kishilarga implantatsiya etish uchun qo'llaniladi. Bunda koxlear implantant yuqori chastotali tovush axborotlarini uzatadi, past chastotali axborotlarni esa kishi u yoki

⁷¹ Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and cochlear implants in opposite ears// Ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600

bu qulog'ida joylashgan eshituv apparati yordamida idrok etadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bunda insonda idrok etilayotgan nutqning yanada yuqori tushunarlilik va tabiiy jarangiga erishiladi. Bunday bemorlar uchun koxlear implantantlarning maxsus modellari ishlab chiqilgan, mazkur modellarda bir moslamada koxlear implantant va "Duet" "MED-EL", Avstriya tizimidagi EA birlashgan.

Elektrod konstruksiyasining takomillashishi quyidagilarga qaratilgan⁷²:

- chig'anoqning minimal darajada jarohatlanishiga (demak, eshituv qoldig'ini saqlab qolishga);
- elektrodlarni modiolyusga demak eshituv nerviga yaqinlashtirish, har bir elektrod bilan chig'anoq maydonini yanada lokal stimulyatsiya etish imkonini beradi. Tokning zararlantiruvchi ta'sirini, energiyadan foydalanishni kamaytiradi.
- operatsiya vaqtida uning kirishini engillashtirish.

Ushbu maqsadda yo'naltiruvchi zondga va b. ega egiluvchan elektrod taquvchilari bo'lgan modellar ishlab chiqilgan.

Koxlear implantant yordam berishga qodir bo'lmagan eshituv nervi zararlangan kishilarda eshitishni tiklash uchun miya o'zagi implantanti yaratilgan. U miya o'zagining koxlear yadrolariga neyroxirurgik operatsiya vaqtida implantatsiya etiladi. Bunda Koxlear implantantdagi singari protsessor qo'llaniladi. Birinchi bor miya o'zagining implantanti implantatsiyasi "Cochlear" firmasining tizimi asosida 1993 yilda amalga oshirilgan. Miya o'zagi implantantlaridan dunyodagi bir necha yuz kishilar foydalanadilar.

Koxlear implantant tizimlarining ishlab chiqaruvchilari takroriy operatsiyani o'tkazmay turib, koxlear implantantning eski tashqi qismini yangisiga almashtirish imkoni bo'lgan koxlear implantantning yangi, yanada takomillashgan modellarini ishlab chiqarishga intilmoqdalar. Avval implantatsiya etilgan ko'pgina bemorlarda

⁷² Королева И.В., Пудов В.И., Зонтова О.В. Реабилитация постлингвальных детей и взрослых с кохлеарными имплантатами // Дефектология – Москва, 2001. – № 5. – С.21-34.

Koxlear implantant protsessorlarining cho‘ntak varianti quloq orti modeliga almashtirildi. Bemorlar endilikda eski quloq orti modellarni yanada zamonaviy, takomillashgan modellarga o‘zgartirmoqdalar. Koxlear implantant ichki qismlarining yangi modifikatsiyalari ham yaratilib, ular yangi bemorlarga implantatsiya etilmoqda.

Koxlear implantatsiyani amalga oshirish jarayonidagi jarrohlik yondashuvlari va koxlear implantatsiyadan so‘ng bemorlarni eshituv nutqiy reabilitatsiya etish usullari takomillashib bormoqda. Jarrohlik yondashuvlarining rivojlanishi chig‘anoq tuzilishiga jarohat ta‘sirini minimallashtirishga imkon beruvchi usullarni ishlab chiqishga yo‘naltirilgan. Bu eshituv qoldig‘ini saqlab qolishga imkon beradi. Jarrohlik asbob-uskunalarining takomillashishi operatsiya vaqtini qisqartirishga va o‘z navbatida narkozning uzoq muddatli ta‘sirini kamaytirishga imkon beradi, bu esa kichik yoshli bolalar uchun juda muhim (Cochlear implants..., 2003a). Chig‘anoq rivojlanishining turli anomaliyalariga ega bemorlarni implantatsiya etishdagi jarrohlik yondashuvlarining ishlab chiqilishi ham muhim ahamiyatga ega.

Koxlear implantatsiyani rivojlantirishda, ayniqsa yosh bolalarga mo‘ljallangan koxlear implantant protsessorining ishlash qobiliyati va sozlanishini baholashning ob‘ektiv usullarini yaratishga muhim o‘rin ajratilgan. Buning natijasida zamonaviy tizimlar koxlear implantant protsessorlarini sozlashda quyidagi ob‘ektiv jismoniy va fiziologik ko‘rsatkichlardan foydalanish imkonini berad. (Cochlear implants..., 2003b):

- elektrodning qarshilik ko‘rsatishi;
- tok darajasi;
- elektr stimulyatsiyasiga stapedral refleksi;
- eshituv nervi faoliyatining potentsiali (nerv javobining telemetriyasi);
- elektr stimulyatsiyasiga miya o‘zak potentsialining uyg‘onishi.

Uzatilayotgan nutq sifatini ta‘minlovchi koxlear implantant tizimlarining takomillashishi, jarrohlik yondashuvlari va eshituv nutqiy reabilitatsiya usullarining rivojlanib borishi sayin Koxlear implantantdan foydalanishni

istovchilar soni ortib bormoqda. 2008 yilga kelib dunyoda koxlear implantantdan foydalanuvchilar soni 200 mingga yaqinlashdi. Shuningdek koxlear implantatsiya tavsiya etilayotgan bemorlar soni ortib bormoqda. Agarda avvallari mazkur operatsiyalar kech kar bo'lganlar bilan amalga oshirilgan bo'lsa, bugungi kunda mazkur operatsiyalar tug'ma kar bo'lgan bolalar bilan amalga oshirilmoqda. Koxlear implantatsiya turli yoshdagi bolalar bilan, jumladan, 1 yoshgacha bo'lgan bolalar bilan o'tkaziladi. Aniqlanishicha, implantatsiya qanchalig erta o'tkazilsa, uning natijalari shunchalik yaxshi bo'ladi. Implantatsiya eshitish chegarasidagi (chegara 80-90 Db), eshitish neyropatiyasi bo'lgan bemorlarga, boshqa nuqsonlarga ega (ko'ruv, intellekt, bolalar serebral falaji va b.) bo'lgan bolalar bilan o'tkaziladi.

Binaural implantatsiya koxlear implantatsiya takomillashishining yo'nalishlaridan biri hisoblanib, koxlear implantantni o'ng va chap quloqqa kiritish demak (Litovsky et al., 2004). Binaural implantatsiya eshituv apparati vositasida binaural protezlash singari quyidagilarni ta'minlaydi⁷³:

- signal balandligini umumlashtiradi;
- “bosh soyasi” effektidan holilik;
- tovush lokalizatsiyasi, reverberatsiya, shovqin sharoitda nutqni idrok etish, bir nechta so'zlashuvchilar bilan muloqot etish uchun lozim bo'lgan binaural implantatsiya.

Uzoq vaqt koxlear implantatsiya faqat bir quloqda (monaural) amalga oshirilgan, bu ma'lum darajada koxlear implantant tizimlarining yuqori bahosi bilan shartlangan. “MED-EL” firmasi bilateral implantatsiya sohasidagi etakchi hisoblanadi. Ilk bilateral koxlear implantant 1996 yilda katta yoshli kishida, ikki yildan so'ng esa bolada amalga oshirilgan. 2002 yilga kelib ikkita Koxlear implantantdan foydalanuvchilar soni 500dan ziyodni tashkil etdi, bu esa binaural koxlear implantatsiyaning monaural koxlear implantatsiya bilan solishtirganda

⁷³ Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and cochlear implants in opposite ears// Ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600

katta samaradorligini, shu jumladan moddiy jihatdan ham xamyonbop ekanligini isbotlab bergan maxsus tadqiqotlarni o'tkazishga imkon berdi (Kuehn-Inachor et al., 2004; Litovsky et al., 2004; Luntz et al., 2005; Mueller et al., 2002; va b.).

Binaural implantatsiyaning ustunlik jihati quyidagidan iborat:

- shovqin sharoitda nutqning tushunarligi 10-12% ga ortadi;
- fazoda tovush manbaining lokalizatsiyasi yaxshilanadi;
- reverberatsiya sharoitida, bir necha so'zlashuvchilar bilan suhbatlashishda nutqning tushunarligi ortadi (cocktail party effect);
- bolalar eshitishni va turli tovushlarni ajrata olishni tez o'rganadilar, lug'at boyligini tezroq to'playdilar, gapirishni o'rganadilar.

Katta yoshli kishilarning ta'kidlashicha, ikki KIdan foydalanishda:

- tovush va nutq nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- ular tovushlarni bir tomondan emas, turli tomonlardan idrok etadilar;
- nutqni tinglash yanada qulayroq, nutq nisbatan tabiiyroq jaranglaydi;
- tinglash jarayoni kamroq urinishlarni va kam toliqishni talab etadi.

Natijada Yevropaning qator mamlakatlari va AQShda sug'urta kompaniyalari bemorlarga implantatsiya o'tkazish uchun lozim bo'lgan sarf-harajatlarni to'lay boshladilar. Hozirgi kunda, Germaniyada avval implantatsiya etilgan bemorlarning ko'pchiligiga istaklariga ko'ra ikkinchi quloqda implantatsiya amalga oshirilmoqda, jumladan, ota-onalarning istaklari asosida ular farzandlariga ham. Germaniyadagi 80% bolalarga jarrohlik operatsiyalari binaural amalga oshirilmoqda. Ikki koxlear implantatsiyani taqishni istagan yangi bemorlarga operatsiya ikki quloqda bir vaqtda yoki kichik interval bilan amalga oshiriladi. Binaural implantatsiyaning bir vaqtda amalga oshirilishi narkozning bemorga bo'lgan uzoq muddatli ta'sirining oldini oladi, bu esa bolalar uchun juda muhim. Bu shuningdek, binaural eshituv idrokining tabiiy rivojlanishini ta'minlaydi va eshituv nutqiy rehabilitatsiyaning muddatini qisqartiradi.

Isbotlanishicha, agarda birinchi va ikkinchi operatsiyalar o'rtasidagi interval katta bo'lmasa, ikkinchi quloqdagi implantatsiyaning samarasi yuqoriroq bo'ladi (Litovsky et al., 2006).

Biroq, bemorlarning bir qismi (yoki bolalar ota-onalari) ikkinchi quloqda implantatsiyani moddiy sababdan emas, balki boshqa qator sabablar bois o‘tkazishni istashmaydi⁷⁴:

- nutqni idrok etish sifatidan va bir koxlear implantant bilan hayot kechirish sifatidan qoniqish;
- ikkinchi bor jarrohlik operatsiyasini o‘tkazishni istamaslik;
- ikkinchi quloqda eshitish apparatidan foydalanish;
- ikkinchi quloqni koxlear implantant ning yanada zamonaviy modellariga, jumladan to‘laligicha implantatsiya etiladigan modellariga saqlab qolish;
- estetik o‘ylardan kelib chiqib, yana bir qurilmani taqishni istamaslik.

Eshituv stimulyatsiyasining ikkinchi quloq implantatsiyasi natijalariga sezilarli ta’sirini inobatga olib, mutaxassislar va ota-onalar Koxlear implantantga ega bolani implantatsiya etilmagan quloqda eshitish apparatini taqishni davom ettirishiga maksimal darajada harakat qilishlari kerak. Bu tegishli binaural implantatsiya uchun kerakli bo‘lgan eshituv markazlarining rivojlanishini, shuningdek, karlikni davolashning yangi usullarini rivojlanishini ta’minlaydi.

⁷⁴ Ching T.Y., Psarros C., Hill M. et all. Should children who use coghlear implants wear hearing aids in the opposite ear? // Ear Hear. 2013. Vol. 22(5). P. 365-380

8.3. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar reabilitatsiyasi

Bola hayoti davomida ijtimoiy tajribani, umuminsoniy va milliy ahloq-odob normalarini egallab boradi, ta'lim oladi va asta-sekin har tomonlama aqliy va jismoniy jihatdan etilib boradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan nogiron bolalarda bu jarayon qiyinchilik bilan kechadi, ular kattalarning yordamiga ko'proq bog'liq bo'ladilar, ularning ijtimoiy moslashuvi ham maxsus yordamsiz sodir bo'lmaydi. Shuning uchun bunday hollarda eshitishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning reabilitatsiyasi va abilitatsiyasi muammolari yuzaga keladi. Koxlear implantatsiyadan keyin bolani eshitishga va so'zlashga ilk bor o'rgatish abilitatsiya deyiladi. Abilitatsiyaning maqsadi. Koxlear implantatsiyadan keyin bolaning eshitish idroqini va nutqini shakllantirish, o'zgarar nutqini tushunish va so'zlashish, muloqot qila bilishga o'rgatish, nutqini me'yorda eshituvchi bola nutqining darajasiga etkazishdan iborat. Abilitatsiyaning vazifalari va yo'nalishlari: bolada kommunikativ ko'nikmalarni (ya'ni bola uchun qulay muloqot shakllaridan foydalanib, atrofdagilar bilan o'zaro munosabatlarga koxlear implantli rishish qobiliyatini) rivojlantirish; bolada koxlear implant yordamida atrofdan kelayotgan tovushlarni eshitib idrok etish qobiliyatini rivojlantirish, ya'ni bolada ko'plab nutqiy bo'lmagan va nutqiy signallarni (so'zlar, tovushlar, iboralarni) topish, farqlash va tanish malakasini rivojlantirish; ushbu signallarning bola xotirasida tovushli obrazlarini to'plashga o'rgatish; bolada til tizimini rivojlantirish, bolaga ko'plab so'zlarning ma'nolarini, ularning tovush tarkibini, gapda so'zlarni o'zgartirish va qo'shish qoidalarini o'rgatish; ushbu hamma axborotni bola xotirasida mustahkamlash; bolaning og'zaki nutqini rivojlantirish, ya'ni bolada o'zi xabar qilmoqchi bo'lgan fikrni paydo qilish hamda bu fikrni nutqiy birliklar ketma-ketligiga aylantirish malakasini hosil qilish; artikulyatsion organlarning harakatlantiruvchi dasturlarini shakllantirish va shu yo'l bilan muayyan akustik xossalarga ega bo'lgan nutq tovushlarining talaffuz qilinishiga erishish; bolani har xil kommunikatsion vaziyatlarda nutqdan foydalanishga o'rgatish. Bolada bu malakalarni rivojlantirish ko'p yillarni talab qiladi.

Buning ustiga yana shuni ham yodda tutish kerakki, qulog'i eshitmaydigan kichik

yoshdagi bolada kar bolalarda odatda kamchiliklar bilan rivojlanadigan boshqa ko'nikmalarni – atrof olam haqidagi umumiy tasavvurlarni, tafakkur, xotira, diqqatni, harakatlanish faolligini (yirik va mayda motorikani), hissiy-irodaviy sifatlarni rivojlantirish ham zarur. Bolalarda, ayniqsa kichik yoshdagi bolalarda ushbu hamma ko'nikmalar parallel ravishda va o'zaro aloqada va asosan kun davomida o'z atrofidagi kattalar bilan o'zaro muloqot paytida rivojlanadi. Shuning uchun boshidanoq surdopedagogik ish ham, kun davomida ota-onalar bolalari bilan olib boradigan rivojlantiruvchi ish ham, xuddi normal rivojlangan bola bilan bo'lganidek, bu rivojlantiruvchi yo'nalishlarning hammasini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, nogiron bolada har xil ko'nikmalarni rivojlantirar ekanmiz, xuddi shu yoshdagi me'yorda rivojlangan bolalarga nisbatan qo'llanadigan ko'rsatkichlarga tayanishimiz kerak. Ta'lim-tarbiya jarayonida umumpedagogik va xususiy tamoyillar e'tiborga olindi. Ya'ni nutqni keng qamrovli rivojlantirish bo'yicha olib boriluvchi ishlarda quyidagi tamoyillarga rioya qilinish lozim.

1. Har bir bolaning nutqini rivojlantirishda, nutqiy rivojlanishning dastlabki darajasini hisobga olgan holda, tabaqalangan ravishda va individual yondashish tamoyili.

2. Til o'rgatishda tilni muloqot (kommunikatsiya) quroli sifatida shakllantirish tamoyili.

4. Kommunikativ tizimni amalga oshirishda asosiy: genetik, faoliyat hamda struktur-semantik tamoyillarga tayanish.

5. Nutqni rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlarni tashkil qilishning mavzuiy tamoyili.

6. Nutqni yaxlit jarayon sifatida shakllantirishda nutqiy faoliyatning turli ko'rinishlari (atrofni eshitish-ko'rish va eshitish, so'zlash, o'qish, yozish vositasida idrok etish) ni o'zlashtirishni ko'zda tutish.

7. So'zlashuv nutqini rivojlantirishning amaliy faoliyat bilan bog'liqligi tamoyili.

8. So'zlashuv muloqotiga ehtiyojni yuzaga keltirish tamoyili.

Abilitatsiya paytida koxlear implantli bolalar bilan ishlashda qo‘llanadigan metodlar. Maktabgacha yoshdagi koxlear implantli bola bilan olib boriladigan reabilitatsion ishda zaif eshituvchi bolalarga nisbatan qo‘llanadigan hamma metodlar to‘g‘ri keladi. Biroq bu o‘rinda o‘ziga xos jihatlar ham mavjudki, (Korolyova I.V.), ularni, qaysi metod qo‘llanishidan qat’i nazar, e’tiborga olish lozim. Birinchidan, abilitatsion ishning dastlabki yilida asosiy ish eshitish idrokni rivojlantirishga qaratilishi kerak va buning uchun avvalam bor kundalik odatiy vaziyatlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, koxlear implantli bolada qisqa vaqt ichida tabiiy eshitish idrokni rivojlantirish hamda bunda bolada, me’yorda eshitadigan bolalar kabi, o‘z nutqini va o‘zgalar nutqini idrok etib tushunish darajasiga erishish vazifasi turadi. Uchinchidan, koxlear implantli qilingan bola bilan olib boriladigan ishning o‘ziga xos jihati shundaki, bolada eshitish ko‘nikmasini rivojlantirish kerak. Buning uchun bola bilan muloqotda uning qarshisida emas, yonida (koxlear implantant qo‘yilgan tomonida) o‘tirgan holda suhbat olib borish, o‘ynash, kitob o‘qish kerak. Bunda bola nutqni yaxshi eshitadi va so‘zlovchining lablarini ko‘rmay turib, e’tiborini diqqat bilan eshitishga qaratadi.

To‘rtinchidan, ilk yoshda implantant qo‘yilgan kar bola bilan ishlashda daktil nutq shaklidan, nafaqat muloqot vositasi sifatida, balki tovush talaffuzini shakllantirish vositasi sifatida ham foydalanish shart emas.

Beshinchidan, bolada eshitish tajribasi va diqqat buzilishining mavjudligi, ota-onalarning abilitatsiya jarayoniga tayyorligi bilan bog‘liq holda abilitatsiya davri uchun 6 oydan 18 oygacha vaqt kerak bo‘ladi. Shu bilan birga eshitishida nuqsoni bo‘lgan ko‘pchilik bolalarda nutq buzilishlari mustaqil buzilishlar sifatida mavjud bo‘ladi. Bular yo birlamchi buzilishlar (tegishli miya markazlarining shikastlanishi oqibatida), yo ikkilamchi (ilk yoshda yuz bergan karlik tufayli harakat nutq markazlari rivojlanishining buzilishi oqibatida) buzilishlar sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun metodlar eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda katta yordam beradi. Faqat bu o‘rinda logoped koxlear implantli bola bilan ishlashda shuni aniq anglab olishi kerakki, koxlear implantli bolada

faqat tovush talaffuzigina emas, balki nutqning to‘liq rivojlanmaganligi ham kuzatiladi. Bunda nutqning ekspressiv rivojlanmaganligi passiv va aktiv lug‘atning hamda grammatik nutq tuzumining rivojlanmaganligi bilan belgilanadi. Bu bola bilan til tizimini (ona tili tizimini) shakllantirishga (passiv va aktiv lug‘at to‘plash, grammatik til tuzumini shakllantirish, mustaqil nutqni rivojlantirishga) qaratilgan uzoq yillarga mo‘ljallangan maqsadli surdopedagogik ish olib borilishini taqozo etadi.

Koxlear implantli bolaga xos yana bir xususiyat shundaki, kichik yoshida implantatsiya qilingan bola bilan olib boriladigan korreksion ishda global o‘qish metodidan foydalanish kerak bo‘lmaydi. Biroq 3 yoshdan keyin koxlear implantli qilingan bolani o‘qishga o‘rgatishda analitik-sintetik o‘qish metodidan foydalanish kerak. Koxlear implantli bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishda verbotonal metod nisbatan keng qo‘llanadi. Bu metod Zagreb (Xorvatiya) shahridagi SUVAG markazida prof. P.Guberina tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, eshitishi turli darajada yo‘qolgan va eshitish apparatlaridan foydalanadigan bolalar nutqini rivojlantirishda katta samara berishi amalda o‘z isbotini topdi. Bu koxlear implantli bolalarga ham to‘la ma’noda tegishli. Bu metod avvalam bor fonetik ritmikada, koxlear implantli nutqsiz bolalarda tovushlarni keltirib chiqarish usullarida, tana harakatlari va nutq tovushlarining o‘zaro aloqasiga asoslangan nutqning intonatsion-ritmik tomonini shakllantirishda, bolada nutqiy muloqotga bo‘lgan motivatsiyani rivojlantirishda katta samara beradi.

Implantatsiya qilingan bolalar bilan olib boriladigan ishda qo‘llanadigan maqbul metodlardan yana biri eshituv-nutqiy (audio-verbal) metoddir. Uning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat:

- Koxlear implantli bola eshituvining rivojlanishi tabiiy shart-sharoitda kun davomida bolaga g‘amxo‘rlik qilayotgan kattalar bilan muloqotda kechadi. Rivojlanayotgan eshituv asosida bolaning nutqi ham, normal eshituvchi bolaning nutqi kabi, tabiiy holda rivojlanib boradi. Bunda biz tayanadigan asosiy shior “Eshitamiz, fikrlaymiz va kun bo‘yi eshitib turib gapiramiz” so‘zlaridan iborat;

- ota-onalar va yaqin kishilar bolaning nutqini va ona tilini rivojlantirishda

tabiiy va eng yaxshi o'qituvchilardir;

- eshitishida nuqsoni bo'lgan bolaning nutqini va eshituvini rivojlantirishdan ko'zlanadigan asosiy maqsad uni umumta'lim maktabida o'qishga tayyorlashdan iborat.

Koxlear implantantli bolalarda eshitish darajasini rivojlantirish, nutqni me'yorda rivojlanayotgan tengdoshlari kabi, to'liq egallay olishlariga erishish, ruhiy jarayonlarining rivojlanishida hamda ijtimoiy hayotda o'z o'rinlarini topishlariga ko'maklashish masalalari surdopedagogika fanlarining oldida turgan dolzarb masalalardandir. Ushbu toifaga mansub bolalar nutqini erta korreksiyalash ularni ijtimoiy hayotga erta moslashtirish omili sanaladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan va koxlear implantatsiya qilingan bolalarning reabilitatsiya masalari Rossiya olimlaridan I.V. Korolyova, Jukova O.S., Zontova O. V., Tavartkoladze G.A., Sataeva A.I., Mironova E.V., Frolenkova I.D. va b., chet ellik olimlardan Litovsky R., Parkinson A., Arcaroli J. tadqiqotlarida va amaliy faoliyatlarida keng yoritib berilgan. O'zbekistonda esa ushbu masalaga hozircha faqat amaliy jihatdan yondoshib kelinmoqda va bu yo'lda prof. L.R.Muminova, E.B.Amirova, U.Yu.Fayzieva, R.Sh. Kutdusova va boshkalar korreksion-rivojlantiruvchi ishlar olib borishmoqda. Ushbu defektologlarning olib borilayotgan ilmiy ishlar natijasida bolalar ham, xuddi sog'lom tengqurlari kabi, ijtimoiy shaxs bo'lib etishishlari uchun barcha imkoniyatlarga ega ekanliklari hamda ulardagi mavjud kuchli imkoniyatlarni ishga solish nutqni rivojlantirish asosida amalga oshirilishi lozimligi isbotlandi. Bolalarning nutqni egallab borishlari sari ularda ijtimoiy (hayotiy) malakalarning shakllanishiga oid imkoniyatlar kengayib boraveradi. Aniqrog'i, faoliyat asosida rivojlantiriluvchi nutq ijtimoiy me'yorlarni egallashning zaruriy shartidir. Ushbu jarayonning jadallashuviga xizmat qiluvchi omillardan biri bolalar nutqini ilk, maktabgacha yoshda bo'lgan davrda shakllantirish sanaladi. Koxlear implantantli bolalar ta'lim-tarbiyasi jarayonini takomillashtirish orqali ularning ijtimoiy moslashuvlari darajasini ko'tarishning yo'l va vositalari asoslab berildi. Koxlear implantantli koxlear implantli chik yoshdagi bolalar bilan olib boriladigan mashg'ulotlarning mazmuni

kuyidagilardan iborat: bolaning eshitish idrokini rivojlantirish; lugʻat zahirasini va grammatik tuzumini shakllantirish; tovushlarni talaffuz qilish koʻnikmalari va ogʻzaki nutqni rivojlantirish; oʻqish malakalarini rivojlantirish; eng oddiy matematik tasavvurlarni shakllantirish; atrof olam haqidagi tasavvurlarni, umumiy kognitiv malakalarni hosil qilish, diqqatni rivojlantirish; yirik va mayda motorikani rivojlantirish. Mashgʻulotlarning mazmuni, maqsadi, mavzuyi qanday boʻlishidan qatʼi nazar, mutaxassis bola bilan ishlashda bir qator umumiy qoidalarga rioya qilishi shart.

Birinchidan, mutaxassisning nutqi bevosita bolaning oʻziga qaratilgan boʻlishi lozim. Ikkinchidan, soʻzlar va iboralar tabiiy holda, his-tuygʻu bilan, artikulyatsiyani boʻrttirmay turib va tabiiy jonli imo-ishora bilan talaffuz qilinishi kerak. Uchinchidan, agar bola oʻziga qaratilgan nutqni tushunmasa, nutqda qisqa-qisqa iboralarni qoʻllash hamda ularni har kuni muayyan vaziyatlarda 2-3 marta takrorlab turish lozim. Xar bir implantantli bola uchun individual ish dasturi tuzish lozim. Korreksion-reabilitatsion ish oʻz ichiga bir qancha yoʻnalishni qamrab oladi, bola bilan olib boriladigan mashgʻulotlar strukturasi va maqsadi shunga qarab belgilanadi⁷⁵:

1. Taʼlimiy maqsad: bolalarda taʼlimiy dastur hajmidagi nazariy bilim va amaliy koʻnikmalar hamda nutqiy muloqot koʻnikmalarini shakllantirish.

2. Tarbiyaviy maqsad: bolalarni milliy istiqloq ruhida tarbiyalash, ularning shaxsiy va axloqiy sifatlarini shakllantirish, ijtimoiy hayotda oʻz oʻrnini topa olishlariga imkon beruvchi koʻnikma va malakalar bilan qurollantirish.

3. Rivojlantiruvchi maqsad: koxlear implantli bolalarda nutqiy va ijodiy faollikni, mustaqillik va erkoxlear implantli nlikni shakllantirish.

4. Korreksion maqsad: koxlear implantli bolaning birlamchi nuqsoni natijasida yuzaga keluvchi ikkilamchi nuqsonni hisobga olib, tabaqalangan holda yondashgan holda ularning sifatli korreksion taʼlim olishlarini taʼminlash.

⁷⁵ Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and cochlear implants in opposite ears// Ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600

Biroq shuni ham yodda tutish lozimki , har bir bola uchun ushbu muammo individual ravishda hal etilishi kerak, shuning uchun har bitta bolaga individual dastur tuzish lozim. Korreksion-reabilitatsion ish o‘z ichiga bir qancha yo‘nalishni qamrab oladi, bola bilan olib boriladigan mashg‘ulotlar strukturasi shunga qarab belgilanadi. Eshitish qobiliyatining buzilishi ham bola nutqining me‘yorda rivojlanishiga, uning ijtimoiy hayotga uyg‘unlashuviga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Eshitish kamchiligini erta aniqlash va tashxis qilish, uni qayta tiklash, bunday bolalarga pedagogik yordam ko‘rsatish logopedni, surdopedagog va ota-onalarning vazifasiga qiradi. Ushbu defektologlarning olib borayotgan reabilitatsiya natijasida bolalar ham, xuddi sog‘lom tengqurlari kabi, ijtimoiy shaxs bo‘lib etishishlari uchun barcha imkoniyatlarga ega ekanliklari hamda ulardagi mavjud kuchli imkoniyatlarni ishga solish nutqni rivojlantirish asosida amalga oshirilishi lozimligi isbotlandi. Bolalarning nutqni egallab borishlari sari ularda ijtimoiy (hayotiy) malakalarning shakllanishiga oid imkoniyatlar kengayib boraveradi. Aniqrog‘i, faoliyat asosida rivojlantiriluvchi nutq ijtimoiy me‘yorlarni egallashning zaruriy shartidir. Ushbu jarayonning jadallashuviga xizmat qiluvchi omillardan biri bolalar nutqini ilk, maktabgacha yoshda bo‘lgan davrda shakllantirish sanaladi. Koxlear implantantli bolalar ta‘lim-tarbiyasi jarayonini takomillashtirish orqali ularning ijtimoiy moslashuvlari darajasini ko‘tarishning yo‘l va vositalari asoslab berildi. Maxsus ta‘lim sohasida koxlear implantantli bolalar ta‘lim-tarbiyasi jarayonida nutqini rivojlantirish masalalari ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o‘rganilmaganligi bois ilmiy jihatdan asoslangan erta abilitatsiya va korreksion-rivojlantiruvchi pedagogik tizimni yaratishni dolzarb masala hisoblanadi. Eshitishida nuqsoni bo‘lgan bola reabilitatsiya jarayoniga qancha erta jalb qilinsa, uning ijtimoiy moslashuvi shuncha tez kechadi. I.V.Koroleva ushbu kategoriyaga mansub bolalarning ota-onalariga o‘z vaqtida psixologik yordam berish muhim ekanligini ta‘kiddlaydi. Agar ota-onalarga psixologik to‘siqlarni engib o‘tishga amaliy yordam berilsa, agar ular farzandlariga tibbiy yordam bilan bir qatorda korreksion-rivojlantiruvchi yordam kerakligini o‘z vaqtida anglab etishsa, bu bolaning nutqni tushunish, nutq orqali muloqotga kirishish ko‘nikmalari

erta shakllanadi. Bu o'rinda kar bolalarda koxlear implantatsiya operatsiyasining o'tkazilishi o'ziga xos muammolarni keltirib chiqaradi va bu muammolarni hal qilishda avvalam bor ota-onalarning zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Koxlear implantatsiya muammolari bilan chuqur shug'ullanib kelayotgan olima I.V.Korolevaning ta'kidlashicha, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning ta'lim-tarbiyasi uning oilasi bilan birgalikda uzviy ravishda olib borilishi lozim. Buning uchun ota-onalar avvalam bor koxlear implantatsiyali bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishlarning tuzilishi, maqsadi, vazifalari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ishlar koxlear implantatsiya bilan bog'liq operatsiya o'tkazilishidan oldin boshlanishi kurak. Bunda ota-onalar va yaqin qarindoshlarga avvalam bor implantatsiya bu jarrohlik aralashuvi ekanligini tushuntirish, implantatsiyaning funksiyasi haqida, koxlear implantatsiya moslamasi hamda uni ishlash prinsipi haqida to'liq ma'lumot berish kerak. Bundan tashqari, koxlear implantatsiyadan so'ng nutq eshituv rehabilitatsiyasining quyidagi shart-sharoitlarini muhokama etish muhim: Bola surdopedagog, logoped zarur bo'lsa psixolog bilan doimiy ravishda shug'ullanish imkoniyatiga egami? Bolaga qanday nutqiy muhit sharoitini tashkil etgan ma'qul? (surdopedagogik yokoxlear implantli ommaviy bog'chaga borishi).; Ota-ona o'z bolasining nutqi va eshitishini rivojlantirish ustida doimiy ravishda ish olib bora oladimi? Bu borada bilim va tajribaga egami hamda maxsus yordam berishga qodirmi? Ota-onalarga bola bilan uyda shug'ullanishga yordam beruvchi qanday adabiyotlar tavsiya etish mumkin?

Koxlear implantatsiya protsessori yoqilganidan so'ng hamda keyingi rehabilitatsiya davri vaqtida bolaning xulqida o'zgarishlar kuzatilishiga ota-ona va yaqinlarini tayyorlash lozim. Boshida bola tovushlarga e'tibor bermasligi, o'jar bo'lib qolishi, tez toliqib qolishi mumkinligi haqida ota-onalarni ogoxlantirish kerak. Ba'zi hollarda bolaning ota-onasiga - metodik maslahatlar berish bilan bir qatorda konkret misollar ham keltirish katta samra berishi mumkin. Masalan, I.V.Koroleva bu borada koxlear implantanli farzandi bo'lgan va boshlang'ich bosqichdan o'tgan boshqa bir ota-onaning o'z farzandi bilan muloqotini video tasmalarda ko'rsatish va tahlil qilish katta yordam berishini aytib o'tgan.

Shuningdek, I.V.Koroleva korreksion-reabilitatsion ishda ota-onalarning bolada nutqiy idrokni rivojlantirish hamda talaffuzga o'rgatishning maxsus usul va vositalarini egallashlariga katta e'tibor qaratadi. Ota-onalar bolaning eshituv qoldig'ini rivojlantirish, nutqning talaffuz tomonini shakllantirish bo'yicha ishlarni yaxshi olib bora olishlari kerak. Ota-onalarga ushbu qiyinchiliklarni engib o'tishga yordam berishda shifokor, logoped, surdopedagog, psixologlar quyidagilarni amalga oshirishi lozim:

- ota-onalarga eshitish nuqsonini davolashga qaratilgan vositalar haqida, yo'qotilgan eshituvni eshitish apparati yoki koxlear implantatsiya yordamida kompensatsiyalashning zamonaviy imkoniyatlari haqida maksimal ma'lumotlar berish;

- bolani atrofidagi odamlarni tushunish va eshitish imkoniyatini chegaralanganligini inobatga olgan xolda ota-onani u bilan muloqot qilishga o'rgatish;

- ota-onalarni bola bilan mustaqil va tizimli ravishda shug'ullanishga o'rgatish;

- erta eshituv protezlarining muhimligini aniqlashtirish, koxlear implantli bola ijtimoiy adaptatsiyani kuchaytirish va ish qobiliyatlarini nazorat etishga o'rgatish;

- ota-onalarga bola bilan olib boriladigan surdopedagogning mashg'ulotlari va o'zlarining mashg'ulotlari, koxlear implantatsiyadan foydalanish natijalari darrov ko'rinmasligi, ularning sabrli bo'lishlari lozimligini tushuntirish kerak;

- ota-onalarga shunday muammosi bo'lgan, bolasi bilan faol shug'ullangan, maslahatlari bilan qo'llab quvvatlay oladigan boshqa ota-onalar bilan muloqot qilish imkonini yaratish, buning uchun bunday farzandi bor ota-onalar markazini tashkil qilish lozim;

- ota-onalarni o'z bolasini qanday bo'lsa, shundayligicha qabul qilish, uning har bitta, xatto eng kichik yutug'idan ham xursand bo'lishga da'vat etish kerak.

I.V.Koroleva qo'llanmalarida koxlear implantatsiyali bolalarning nutqi va eshitishini uy sharoitida rivojlantirish bo'yicha batafsil tavsiyalar berilgan.

Ota-onalar bilan olib boriladigan ishda ko'rgazmalilikka rioya qilish juda muhim, zero yuz marta eshitgandan, bar marta ko'rgan yaxshiroq. Bunday hollarda ular surdopedagog, logoped, psixologga shaxsan murojat eta oladilar, u esa bola bilan o'tiladigan mashqlarni tushuntiradi, kerak bo'lsa ko'rsatib beradi. Ota-onalar bilan ishlashning turlicha shakllaridan: maslahat-konsultatsiyalar (pedagoglarning guruh va yakka tartibdagi maslahatlari), anonim muloqot, ma'rifiy (trening, ma'ruza, davra suhbatlari, mavzuga oid muhokamalar) va amaliy tadbirlardan (ochiq mashg'ulotlar, bayram tadbirlari, bolalar bilan hamkorlikdagi faoliyat) foydalangan holda ish olib boriladi. Ularda asosiy e'tibor uy sharoitida bolalar bilan olib borilishi lozim bo'lgan korreksion-rivojlantiruvchi ish tizimining yoritib berilishiga qaratiladi.

Ota-onalarning ta'lim-tarbiya jarayonidagi ishtirokiga ham alohida ahamiyat berilib, ularning uy sharoitida farzandlarining nutqini rivojlantirishni nazarda tutuvchi tavsiyalar tayyorlandi.

Koxlear implantli bolalarning nutqiy rivojlanish bosqichi eng sodda og'zaki nutq asosida amalga oshirildi:

- a) so'zlovchilar o'rtasida taqsimlangan savol-javob orqali;
- b) vaziyatning mavjudligi;
- v) me'yorida eshituvchi shaxslar nutqining ohangdorligini ta'minlovchi ovozi va imo-ishoralari orqali;
- g) bayon etishni engillashtiruvchi – to'liqsiz gap shaklining mavjudligi.

Sanab o'tilgan sharoitlarning mavjudligi koxlear implantli bola nutqining takomillashishiga imkon yaratadi. Koxlear implantli bolaning bunday sharoitda ishtirok etishi, bir tomondan, ehtiyojlarini qondirishi uchun imkon bersa, ikkinchi tomondan, keyinchalik yuzaga keluvchi nisbatan kuchliroq talablarini qondirish uchun zarur bo'lgan nutqning rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Tayanch tushunchalar

Binaural implantatsiya - koxlear implantatsiya takomillashishining yo'nalishlaridan biri hisoblanib, koxlear implantantni o'ng va chap quloqqa kiritish

“Cochlear” - (Avstraliya) firmasining – “Nucleus 3”, “Nucleus Freedom”, “Spectra 22”, “Sprint”, “ESprit”, “ESprit 3G” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari;

“MED-EL” - (Avstriya) firmasining - “Combi 40/40+”, “Tempo+”, “Pulsar”, “Sonata”, “Opus 1”, “Opus 2” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari;

“Advanced Bionics” - (AQSh) firmasining “Harmony”, “Auria”, “Clarion 1”, “Clarion 2”, “Clarion C II”, “Platinum”, “Clarion Platinum” koxlear implantant tizimlari va protsessorlari.

Savol va topshiriqlar

1. Eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar ta’lim tizimida koxlear implantant o‘rmini ko‘rsating.
2. Pedagogik amaliyotga o‘tish jarayonida maxsus maktab o‘quvchilarining umumfoydali ishlab chiqarish mehnati nimalardan iborat?
3. Koxlear implantansiyaning xususiyatlarini izohlang.
4. Tarbiya jarayonida koxlear implantantni kompensator va korreksion-rivojlantiruvchi yo‘nalishlarga misollar keltiring.
5. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar reabilitatsiyasi vazifalarini ko‘rsating va ularning amalga oshirilishini izohlang.
6. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar reabilitatsiyasi ta’limiy, tarbiyaviy va korreksion rolini ko‘rsating.
7. Koxlear implantantli bolalarda nutqni shakllantirish yo‘llariga misol keltiring.
8. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar reabilitatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
9. Koxlear implantantli eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalar reabilitatsiyasi vazifalari va mazmuni nimadan iborat?
10. Korreksion-reabilitatsion ish o‘z ichiga qanday yo‘nalishni qamrab oladi, bola bilan olib boriladigan mashg‘ulotlar strukturasi va maqsadi nimadan iborat?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O‘zbekiston, 1992
2. O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni – T.:Sharq nashriyot – matbaa konserni, 1997.
3. O‘zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» – T.:Sharq nashriyot – matbaa konserni, 1997.
4. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. -T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni, 1999.
5. Karimov I.A. O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi. – T.: O‘zbekiston , 2005.
6. Karimov I.A. O‘zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O‘zbekiston, 1998.
7. Karimov. I.A. Yuksak ma’naviyat - engilmas kuch. – T.: Ma’naviyat, 2008.
8. Alimxo‘jayeva F.J. Kar bolalar eshitish qobiliyatini rivojlantirishda didaktik materiallardan foydalanish. P.f.n. diss...avtoref. –M., 1992.
9. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – М.: СПб. 1999.
10. Белтюков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) – М.: Педагогика. 1997.
11. Богданова Т.Г. Сурдопсихология. –М., 2002.
12. Боровлёва Р.А. Родителям маленьких оглохших детей (начало коррекционной работы с детьми, потерявшими слух в 2,5 – 3 года) // Дефектология, -2004. -№.4 -с. 78-82.
13. Боскис Р.М. Письмо слабослышащих детей. - М., 2004.
14. Боскис Р.М. Учителю о детях с нарушенным слухом. – М.: Просвещение, 1998.

15. Боскис Р. М., Фингерман Л.Е. Развитие письменной речи в начальных классах школы слабослышащих. –М., 1998.
16. Боскис Р.М. Развитие смысловой стороны речи у глухих и слабослышащих детей. –М., 1991.
17. Быкова Л.М. Методика обучения русскому языку в школе для глухих детей. – М.: Просвещение, 1991.
18. Быкова Л.М. Развитие связной речи глухих учащихся начальных классов. – М.: Просвещение, 1999.
19. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – М.: СПб. 1999.
20. Выготский Л.С. Проблемы дефектологии.– М.: Просвещение,1995.
21. John Alan, Arthur Walker “Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings” Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, France. (ushbu kitobning 27-42-betlaridan olindi).
22. Зыкеев А.Г. Формирование и коррекция речевых навыков и умений в употреблении сложносочиненных предложений младшими школьниками с нарушениями в развитии //Дефектология. -2005. - №3. – с. 67-75.
23. Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников / Под ред. Л.П.Носковой. – М.: Педагогика, 1999.
24. Книга для учителя школы слабослышащих. Обучение русскому языку, чтению, произношению /Под ред. Коровин К.Г. –М., 1995.
25. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. –М., 1995.
26. Комаров К.В. Методика обучения слабослышащих детей грамоте. – М.: Просвещение, 1990.
27. Комаров К.В. Методика обучения русскому языку в школе для слабослышащих детей. –М.: Просвещение, 1998.

28. Матвеев В.Ф. Трудовое обучение школьников с нарушениями слуха в современных условиях // Дефектология. -2005. - №4. – с. 31-34.
29. Mamarajabova Z.N.Ona tili o‘qitish maxsus metodikasi -T.,2004.
30. Mamarajabova Z.N.Ona tili o‘qitish maxsus metodikasida pedagogik texnologiyalar - T.,2004
31. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU.2009.
32. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta’limini takomil lashtirish. // Bolani maktabga tayyorlash sifat va samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy echimlari. Xalqaro ilmiy- amaliy konferensiya materiallari. – T., 2007. – B. 60-63.
33. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarni oilada maktab ta’limiga tayyorlash. Ota-onalar uchun metodik qo‘llanma. –T.: A.Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2007.–
34. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1999.
35. Николаева Л.В. Особенности усвоения первоначальных времённых географических понятий слабослышащими учащимися. В кн.: «Изучение слабослышащих детей в процессе обучения». – М.: Педагогика, 1992.
36. Николаева Т.В. Комплексное психолого-педагогическое обследование ребёнка третьего года жизни с нарушенным слухом //Дефектология. - 2004. -№4 – с. 40-46.
37. Никулина Л.В. Работа с речевым материалом на уроках развития речи в начальных классах в школе слабослышащих // Дефектология. - 1990. -№ 4. – с. 32-34.
38. M. Marschark, Harry G.Lang, John Albertini - Educating deaf students - Oxford University Press, 2006, 303p

39. John Alan, Arthur Walker “Teaching Children with Disabilities in Inclusive Settings” Published in 2015 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Paris, France. (ushbu kitobning 27-42-betlaridan olindi).

40.

41. Новая модел обучения в специалних общеобразовательных учреждениях . / Под ред. А.М. Щербаковой. М.: Издательство НС ЭНАС, 2001.

42. Запорожец А.В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности / Принцип развития в психологии. Сб. науч. тр. – М., ИДП АПН, 1998 .– С. 43.

43. Садовникова И.Н. Нарушение письменной речи у младших школьников. - М., 1993.

44. Садовникова И. Н. Нарушения письменной речи и их преодоление у младших школьников. – М., 1995. - 146 с.

45. Сурдопедагогика. Под ред. Е.Г.Речицкой. – М.: Владос, 2004.

46. Шматко Н.Д., Пелымская Т.В. Если малыш не слышит.– М.: Просвещение, 2003.

47. L.Mo‘minova, Sh.Amirsaidova va boshqalar Maxsus psixologiya -T.: Fan va texnologiyalar .2013.

48. P.Po‘latova, L.Nurmuxamedova, Sh.Amirsaidova Maxsus pedagogika -T.: Fan va texnologiyalar .2014

49. Qodirova F.U. Boshlang‘ich sinf kar o‘quvchilar nutqini shakllantirish.: Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.: TDPU.2006

50. Fayzieva U.Yu. Zaif eshituvchilarni savodga tayyorlash va savod o‘rgatish.: Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI. 1994.

51. Fayzieva U.Yu. Nutq o‘stirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: O‘qituvchi, 2001.
52. Fayzieva U. Maktabgacha yoshdagi eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta’limi. – T.: Ilm ziyo, 2006.
53. Fayzieva U. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 0,1-5 sinflari uchun ona tili fanidan davlat ta’lim talablari va dasturi– T.: O‘qituvchi, 2014
54. Fayzieva U. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 6-10 sinflari uchun ona tili fanidan davlat ta’lim talablari va dasturi– T.: O‘qituvchi, 2014.
55. Королева И.В., Пудов В.И., Зонтова О.В. Реабилитация постлингвальных детей и взрослых с кохлеарными имплантатами // Дефектология – Москва, 2001. – № 5. – С.21-34.
56. Королева И.В. Кохлеарная имплантация глухих детей и взрослых (электродное протезирование слуха). – СПб.: КАРО, 2009.
57. Таварткиладзе Г.А., Белянцев И.А., Фроленков Г.И. Показания к кохлеарной имплантации -М., 1995.
58. Таварткиладзе Г.А. Кохлеарная имплантация -М., 2000.
59. Сатаева А.И. Кохлеарная имплантация как средство помощи глухим людям. - Воспитание и обучение детей с нарушениями развития, №1, 2008.
60. Ching T.Y., Psarros C., Hill M. et all. Should children who use coghlear implants wear hearing aids in the opposite ear? // Ear Hear. 2013. Vol. 22(5). P. 365-380.
61. Ching T.Y.C., Incerti P., Hill M. Binaural benefits for adults who use hearing aids and coghlear implants in opposite ears// Ear Hear. 2012. Vol. 25(6). P. 565-600.

GLOSSARIY

№	O‘zbekcha	Inglizcha
	<p>Adaptatsiya– lotincha <i>adapta</i> – moslashtiraman, muvofiqlashtiraman so‘zidan olingan bo‘lib, quyidagilarni bildiradi: organizmlarning yashash sharoitlariga moslashishi;</p>	<p>Adaptation - The action or process of adapting or being adapted. The process of change by which an organism or species becomes better suited to its environment.</p>
	<p>Analiz – (yunoncha <i>apalasis</i> – parchalash, bo‘lish so‘zidan) tahlil narsa va hodisalarni fikran, tarkibiy qismlarga ajratishni aks ettiruvchi aqliy operatsiya. A. (tahlil qilish) jarayonida butunning bo‘laklarga nisbatan munosabati aniqlanadi.</p>	<p>Analysis -is the process of breaking a <u>complex topic</u> or substance into smaller parts in order to gain a better understanding of it. The technique has been applied in the study of <u>mathematics</u> and <u>logic</u> since before <u>Aristotle</u> (384–322 <u>B.C.</u>), though <i>analysis</i> as a formal concept is a relatively recent development.</p>
	<p>Anamnez –yunoncha <i>anamnesis</i> (eslash) so‘zidan olingan bo‘lib, tashxisni qo‘yish va aniqlash, korreksion-tarbiyaviy tadbirlarni belgilash maqsadida tekshirish jarayonida kasal shaxsning o‘zi va yaqinlaridan kasallikning yuzaga kelishi va kechishi, o‘sishi haqidagi ma’lumotlarni to‘plash jarayonini</p>	<p>Anamnesis - a preliminary case history of a medical or psychiatric patient.</p>

	anglatadi.	
	Audiologiya – eshitish va uning buzilishlari haqidagi fan.	Audiology -is a branch of science that studies hearing, balance, and related disorders.
	Anomal – yunoncha <i>apotalos</i> – noto‘g‘ri, notekis so‘zidan olingan bo‘lib, umumme’yordan o‘zgacha bo‘lgan holat ma’nosida qo‘llanadi.	Abnormal -eviating from the normal or average.
	Aqliy va jismoniy rivojlanishida muammosi bo‘lgan bolalar –tug‘ma, irsiy, ega bo‘lingan kasalliklar yoki belgilangan tartibda tasdiqlangan jarohatlar asoratlari oqibatida hayotiy faoliyat(lar)i cheklangan jismoniy va (yoki) psixik kamchilikka ega bo‘lgan 18 yoshgacha bolalar (bola). Bu defektlar tug‘ma yokn tug‘ilgandan ke-yin paydo bo‘lishi mumkin.	Children with intellectual and physical developmental problems -A developmental delay is any significant lag in a child's physical, cognitive, behavioral, emotional, or social development, in comparison with norms.
	Anketa metodi –pedagogika va psixologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlaridan biri. Bu metod orqali izlanish ob’ektini o‘rganish maqsadida tuzilgan savollarga yozma ravishda tegishli javoblar olinadi.	Questionnaire method - is a research instrument consisting of a series of questions and other prompts for the purpose of gathering information from respondents. Although they are often designed for statistical analysis of the responses, this is not always the case.

	<p>Inklyuziv ta'lim – bolalarning psixofiziologik yoki madaniy o'ziga xosligidan qat'i nazar umumiy sinfda o'qitish. Bunda o'qituvchi emas, balki ta'lim tizimi bola ehtiyojlaridan kelib chiqib sharoit yaratadi. Bu jarayonda individual rivojlanish rejasidan foydalanish mumkin.</p>	<p>Inclusive education - as once described as an approach where in students with <u>special educational needs</u> spend most or all of their time with non-disabled students. Now it is crucial that all policy makers, school boards, administrators, guidance counsellors, teachers, parents and students ensure inclusive practice in all aspects of educational environments.</p>
	<p>Reabilitatsiya – bemorlik, baxtsiz hodisa yoki boshqa sabablar oqibatida yo'qotilgan ruhiy yoki jismoniy funksiyalar, ko'nikmalarni tiklash.</p>	<p>Rehavilitation - is a treatment or treatments designed to facilitate the process of recovery from injury, illness, or disease to as normal a condition as possible.</p>
	<p>Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish – nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash va psixofizik mexanizmlarini shakllantirishga imkon yaratish demakdir. Maxsus o'qitishning birinchi kunlaridanoq bolalarga ma'lum predmetli vaziyatdagi ularga qaratilgan nutqqa ta'sirlanishni, predmetli harakatlarni tuzilishiga qarab ulardan nima talab qilinayotganini payqash shartlari</p>	<p>The development of speaking skills – is creation allows to forming speech knowing, understanding, describing.</p>
	<p>Nogironlikning ijtimoiy modeli – keng miqyosda nogironligi bo'lgan kishilar</p>	<p>Social model of disability - is a reaction to the dominant medical</p>

	<p>duch keladigan iqtisodiy va madaniy, shuningdek, atrof-muhitdagi to‘siqlarga diqqat-e’tiborini qaratadi. Nogironlikka ega bo‘lgan kishilarni jamiyatning to‘laqonli a’zosi bo‘lib yashashiga to‘siq bo‘luvchi holatlarni bartaraf etishga qaratilgan. Ushbu modelga asosan nogironlikka ega bo‘lgan kishilarning jamiyatdagi holati va huquqlarining buzilishi jamiyat tomonidan sun’iy ravishda yaratilgan bo‘lib, ularning nogironlar ega bo‘lgan buzilishlarga aloqasi yo‘qdir.</p>	<p>model of disability which in itself is a functional analysis of the body as machine to be fixed in order to conform with normative values. The social model of disability identifies systemic barriers, negative attitudes and exclusion by society (purposely or inadvertently) that mean society is the main contributory factor in disabling people. While physical, sensory, intellectual, or psychological variations may cause individual functional limitation or impairments, these do not have to lead to disability unless society fails to take account of and include people regardless of their individual differences.</p>
	<p>Onatili o‘qitishning uslubiy tamoyillari o‘zarobog‘langan talablar (yoki qoidalar) tizimidir</p>	<p>Methodological principles of teaching mother tongue – system of mutual connected requirements (or rules)</p>
	<p>O‘qish va yozish malakalari – bu nutqiy malakalar, o‘qish va yozishni o‘zi esa nutqiy faoliyatni shunday turishi namoyon etadi</p>	<p>Reading and writing skills – is a teaching to reading and writing</p>
	<p>Internat muassasalari — keksalar va nogironlarga ijtimoiy xizmatlar</p>	<p>Residential institutions - broadly defined, is a pre-college education</p>

	<p>ko'rsatadigan nogironlar uchun «Muruvvat» internat-uylari, keksalar va nogironlar uchun «Saxovat» internat-uylari, O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining Urush va mehnat faxriylari uchun respublika pansionati.</p>	<p>provided in an environment where students both live and learn outside their family homes. Varied forms of residential education have been in existence in the United States since before the nation's founding. Some typical forms of residential education include boarding schools, preparatory schools, orphanages, children and youth villages, residential academies, military schools and, most recently, residential charter schools.</p>
	<p>Diagnoz –yunoncha diagnosis - aniqlash so'zidan olingan bo'lib, kasallikning tavsifi va mohiyati haqidagi qisqacha tibbiy xulosa ma'nosini anglatadi. Hozirda diagnoz o'rnida <i>tashxis</i> atamasi ham qo'llanilmoqda.</p>	<p>Diagnosis -is the process of determining which disease or condition explains a person's symptoms and signs. It is most often referred to as diagnosis with the medical context being implicit. The information required for diagnosis is typically collected from a history and physical examination of the person seeking medical care. Often, one or more diagnostic procedures, such as diagnostic tests, are also done during the process. Sometimes Posthumous diagnosis is considered a kind of medical diagnosis.</p>

	<p>Interfaol metodlar –ta’lim jarayonida o‘qituvchi tomonidan maqsadga erishish uchun qo‘llanuvchi o‘quvchilarning o‘z va o‘zaro faollashuv-lariga qaratilgan yo‘l va usullar yig‘indisi.</p>	<p>Interactive methods -is a pedagogical approach that incorporates social networking and urban computing into course design and delivery. Interactive Learning has evolved out of the hyper-growth in the use of digital technology and virtual communication, particularly by students. Beginning around 2000, students entering institutes of higher education have expected that interactive learning will be an integral part of their education. The use of interactive technology in learning for these students is as natural as using a pencil and paper were to past generations.</p>
	<p>Ichkinutq – insonning o‘z-o‘zigamurojaatetgan fikri nutqidir. U talaffuz qilinmaydivayozilmaydi. Ichkinutqayrimso‘zvaso‘z birikmalari ishtirokida amalga oshiriladi. Ichkinutq darajasidabola laryang bilimlarnio‘zlashtirishadi hamdayangima’lumotlarasosidayozma fikr bildirishgata yoyorgarlikko‘rishadi, fikran gap tuzishadi va uniog‘zakibayonetishadi, yozishadi.</p>	<p>Inner speech – is a intellectual speech which addressing to own self. With inside speech children can prepare to writing speech. Inside speech preparation are increased speaking and writing skills of children.</p>

	<p>Bunday ichkinutqiy tayyorgarlik o'quvchilarning so'zlashish hamdanutqiymahoratini (nutqining sifatini) oshiradi.</p>	
	<p>Mazmunini ko'rsatib berish. Mazmunni yoritishinibu usuli ham tayyorlovsin flaridakeng qo'llaniladi. Mazmunni butahlilyo'lini "Alifbe" dagimaterialga qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi.</p>	<p>Revelation themes – is disclosing theme of lesson. We can use this method to revelation of alphabet.</p>
	<p>O'qiganni umumlashtirish. O'qigan matnni ustida ishlashdan eng oxirgi bosqichi umumlashtirish, bunda biz o'quvchilarni bilimni umumlashtirib, g'oyaviy-tematik yo'naltirib, g'oyaviy-estetik, tushunchalarini yanada chuqurroq o'zlashtirish</p>	<p>Generalization of read – is generalizing all knowledge and skills, the ideological-thematic directing.</p>
		<p>External speech – is a speech which addressing to other people. This speech is realized with sounds and letters. There are two types of external speech dialogical and monological.</p>
	<p>To'g'ri o'qish – bu harf va tovushlarini to'g'ri talaffuz qilib, bo'g'inlarni tushurib qoldirmasdan, bo'g'inlarni so'zlarda o'rnini almashtirmay, tushurib qoldirmay, nafas olish qoidasini buzmay, so'zlardagi</p>	<p>Correctly reading – is a correctly pronouncing letter, voice and syllable.</p>

	urg‘u, pauza, orfoepik normalarga javob bergan holda o‘qishdir.	
	Korreksiyalash –imkoniyati cheklangan bolalarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni to‘g‘rilash, zaiflashtirish yoki to‘g‘rilashga qaratilgan psixologo-pedagogik choralar tizimi.	Correction - An amount or quantity added or subtracted in order to correct. A temporary decline in stock-market activity or prices following a period of increases.
	Mulohaza - bu matn, unda biron bir ta’kidni isboti uchun mulohaza ishlatiladi, misollar keltiradi solishtirish va xulosa amalga oshiriladi, yangi mulohazalarga etaklovchi va oxir tasdiqlovchi yoki inkor etuvchi boshlang‘ich ta’kid tezis nomi bilan keladi. Mulohaza - bog‘langan matnni ancha qiyin murakkab shaklidir	Reasoning – is a very difficult, hard form of connected speech
	Rasmlarni moslash. O‘quvchilar iborali yoki matnni qismini o‘qishadi va o‘qituvchi vazifasiga ko‘ra o‘qilganlarni mazmuniga mos rasm ko‘rsatadilar. Rasm o‘qituvchi tomonidan maxsus tayyorlanadi yoki kitobdagi rasmlardan foydalaniladi.	Choosing pictures – is a adapting special pictures to the lesson